

Redactioneel

Dilemma's

'Ik had het mijn opvolgers zo gegund dat de WBS nu eens al het creatieve talent in onze partij zou weten te bundelen om onze ministers en Kamerleden [...] te steunen en de eigen achterban de hand te reiken bij het begrijpen van de dilemma's waar we vandaag de dag in de praktische politiek voor staan', verzuchtte Wouter Bos in het vorige nummer van *S&D*. Toeval of niet: in dit nummer van *S&D* veel over dilemma's in de praktische politiek.

Wimar Bolhuis vergelijkt de huidige crisis met die van de jaren tachtig, en suggereert dat op korte termijn ingrijpen in de woningmarkt kan helpen om de binnenlandse bestedingen te doen stijgen, en dat op de wat langere termijn het voor de export enorm zou kunnen schelen als we ons meer gaan richten op de BRIC-landen. Dik Wolfson steunt het kabinet in veel van de hervormingen die worden doorgevoerd, en geeft aan welke verbeteringen nog mogelijk zijn. Uwe Becker legt uit waarom Duitsland het beter doet dan Nederland en waarschuwt dat het model niet zomaar te kopiëren valt.

Tips om te nivelleren en ongelijkheid te bestrijden komen van Paul de Beer, Mark Elchardus en Adriaan van Veldhuizen, in drie artikelen over ongelijkheid in onze gemoderniseerde samenleving.

Ernst Segers laat zien dat de ongelijkheid tussen lonen verkleind kan worden door flexwerkers op de arbeidsmarkt meer zekerheden te geven. Frans Bieckmann vertelt over de inspirerende plannen die de Noren hebben voor hun ontwikkelingssamenwerking. En in de categorie vinger aan de pols binnen de partij wijst Merijn Oudenampsen erop dat er in de PvdA een nog onbenoemde richtingstrijd gaande is over het gemeenschapsdenken, die samenhangt met de verschuiving van overheidstaken naar burgers.

Versillende lezers kwamen met het verzoek of we een wat minder negatieve visie op de EU zouden willen uitdragen. Hun verzoek is gehoord, al is de verklaring van zelfbenoemd Europa-fan Thomas von der Dunk voor de groeiende afkeer van de Europese politiek niet direct als positief te beschouwen.

Afweging

Door **Wout Cornelissen**

Redacteur S&D

Van origine is strafbaarstelling van illegaliteit een door de PVV gewenste maatregel uit het gedoogakkoord van Rutte I. In ruil voor steun aan het regeerakkoord van VVD en CDA verkreeg de PVV steun voor haar anti-rechtsstatelijke asiel- en immigratiepolitiek.

Ab Klink voorspelde in zijn beroemde brief dat de samenwerking met de PVV de spankracht van zijn partij, het CDA, ver te boven zou gaan: 'Beleid kan niet én perspectief aan mensen bieden én tegelijk aangrijpingspunt zijn om uit te sluiten. De inzet en uitgangspunten van het CDA en de PVV zijn – zo is me allengs duidelijker geworden – te verschillend om verzoend te kunnen worden via een programmatisch regeerakkoord. De dieptelaag van de motieven doet ertoe in de politiek, omdat juist daar de legitimatie van het beleid wordt gevonden en overtuigingskracht naar de samenleving wordt gerealiseerd. In die zin is beleid meer dan een programma, er spreekt een houding uit.'

Rutte II trad aan met de ambitieuze doelstelling een einde te maken aan tien jaar polarisatie. VVD en PvdA zagen daartoe af van een programmatisch regeerakkoord en kozen voor 'uitruil', waarmee het door Rutte I gepraktiseerde 'gedogen' werd voortgezet binnen de nieuwe coalitie zelf. Op het terrein van asiel en immigratie 'gunde' de VVD de PvdA het kinderpardon – een *eenmalige* maatregel – in ruil voor steun van de PvdA aan de strafbaarstelling van illegaal verblijf – een *structurele* maatregel.

Uit dit vreemdelingenbeleid spreken tegengestelde motieven: perspectief bieden versus afschrikken. De PvdA heeft zich in dezelfde positie gemanoeuvreerd als destijds het

CDA. Hoewel het PvdA-congres instemde met het regeerakkoord als geheel, nam het niettemin een motie aan waarin strafbaarstelling strijdig werd verklaard met de partijbeginnelen. In dezelfde geest nam het congres op 27 april jl. een motie aan waarin de fractie wordt opgeroepen af te zien van steun aan een maatregel die de mensen die het betreft in angst doet leven en ze voor overheid en hulpverlening onzichtbaar maakt.

De partijleiding zet de door haar gemaakte afweging met twee verschillende argumentatieve strategieën kracht bij. Ten eerste geeft de fractie toe 'eigenlijk' tegen de maatregel te zijn, maar omwille van het coalitiebelang – afspraak is afspraak – toch voor te zullen stemmen. Dit herinnert aan de opzichtige pogingen van CDA-bewindslieden om op dezelfde wijze hun geloofwaardigheid nog te redden – met tegenovergesteld effect.

Ten tweede bagatelliseert de PvdA-leiding het effect van de maatregel op het bestaande beleid, benadrukt ze de hooguit 'symboolpolitieke' waarde ervan en stelt ze er een aantal maatregelen tegenover die een humaner vreemdelingenbeleid zouden moeten bevorderen. Hiermee wordt echter bewust voorbijgegaan aan de uitwerking van de 'dieptelaag' van beleid: door strafbaarstelling wordt ons denken en handelen ten aanzien van vreemdelingen *structureel* veranderd. Na de VVD en het CDA, bezwijkt ook de PvdA voor het anti-rechtsstatelijk regime van de PVV. Door het cynisme dat inherent is aan de uitruil, werkt ze bovendien mee aan het kweken van morele ongevoeligheid voor een kwestie die raakt aan het fundament van onze rechtsstaat.

Indien de PvdA-fractie en -bewindslieden blijven vasthouden aan hun verdediging van strafbaarstelling, dan zal de partij – evenals het CDA destijds – haar morele gezag en politieke geloofwaardigheid voor langere tijd verliezen.

De Noren doen het beter

Lessen voor het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

Het debat over het ontwikkelingsbeleid gaat uit van een valse tegenstelling tussen ‘ouderwetse’ hulp en moderne samenwerking gericht op handel en bedrijvigheid. Dit laatste wordt gepropageerd in de nota van minister Ploumen, maar is in feite een bestendiging van het beleid onder Rutte I. Een voorbeeld van hoe het ook kan, geven de Noren.

FRANS BIECKMANN

Directeur en hoofdredacteur van *The Broker* (www.thebrokeronline.eu)

De begin april verschenen beleidsnota *Wat de wereld verdient: een nieuwe agenda voor hulp, handel en investeringen* van minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking Lilianne Ploumen, wekt op zijn best gemengde gevoelens op. Bij eerste lezing overheerst een positief oordeel. Alle juiste concepten en termen staan erin: duurzaamheid, beleidscoherentie, maatschappelijk verantwoord ondernemen, inclusieve groei, internationale publieke goederen... Hoopgevend is bijvoorbeeld ook dat de nota duidelijke criteria bevat voor maatschappelijk verantwoord ondernemen, die dwingende normen kunnen opleveren voor Nederlandse en buitenlandse bedrijven – multinationals of het MKB dat eventueel wordt gesubsidieerd via het Dutch Good Growth Fund van driemaal € 250 mln.

Ook het voornemen om in plaats van een nationaal perspectief in sommige gevallen voor een regionale benadering van ontwikkelingslanden te kiezen, betekent vooruitgang. Tot nu toe wordt de regionale dimensie van ontwikkeling en ook van veiligheid in bijvoor-

beeld het Grote Merengebied en de Hoorn van Afrika, maar denk ook aan de Sahel, West-Afrika, Midden-Amerika of Afghanistan-Pakistan, vaak over het hoofd gezien, waardoor beleidsanalyses niet erg adequaat zijn. En hoewel het veiligheidsbeleid in de nota verder weinig concreet is, staat er wel expliciet dat speciale aandacht gaat naar de bescherming van burgers in vredesoperaties en naar het voorkomen van conflicten. Dat sterkt de ontwikkelingsdimensie in een eventuele samenwerking met het ministerie van Defensie binnen het € 250 mln tellende Budget Internationale Veiligheid.

Het zijn piketpaaltjes in de interdepartementale strijd met VVD-kabinetsleden die azen op het ontwikkelingsgeld: minister Kamp voor MKB-exportsubsidie, minister Hennis-Plasschaert voor buitenlandse militaire operaties. De boodschap is duidelijk: na de € 1 mrd bezuiniging op ontwikkelingssamenwerking die de VVD al heeft binnengehaald, mag het budget niet nog verder worden vervuld.

Ook stelt de nota dat beschikbare informatie over sluimerende en escalerende conflicten tijdig vertaald moet worden naar concrete actie. Dat impliceert (maar het wordt niet gezegd) investeringen in betere informatie- en kennisvoorziening en grotere aandacht voor strategische beleidsvorming. Dat zou een grote vooruitgang zijn in het sterk versnipperde en technocratische ontwikkelingsbeleid.

Gebrek aan samenhang

Tot zover de positieve kanten. Grondiger lezing levert een minder rooskleurig beeld op. *Wat de wereld verdient* leest als een samenspel van mooie concepten die niet goed op hun consequentie lijken doordacht, alsof elke directie van het ministerie een onderdeel heeft mogen aanleveren. Deze concepten onderstrepen enerzijds dat ontwikkelings-samenwerking functioneert in een parallel-universum van ideaaltypen ('human development', 'human security', maatschappelijk verantwoord ondernemen – allemaal zeer nastrevenswaardige doelen natuurlijk die zeer zeker uitgangspunt van het beleid moeten zijn) dat steeds meer losgezongen raakt van de realiteit. Anderzijds vormen zij een lappendeken die de weerslag is van een versnipperd departement. Waar op de ene pagina wordt gesproken over de noodzaak van een 'comprehensive approach' en een 'brede armoedebenadering', wordt elders weer uitgegaan van de Millenniumdoelen (en opvolgers daarvan) die een absolute armoedegrens van \$ 1,25 per dag hanteren.

De nota biedt het beeld van de zoveelste minister in de greep van het ambtenarenapparaat met zijn onaantastbare koninkrijkjes. Het gaat niet zozeer om een complot of kwade wil van specifieke personen, maar om een organisatorische dynamiek binnen het ministerie van een intern gerichte organisatie waarin de onderlinge concurrentie, ego's, carrière-drang, inhoudelijke en ideologische verschillen en persoonlijke hobby's zorgen voor een

bureaucratische jungle waarin geen ruimte is of wordt geschapen voor overstijgende visies en strategische keuzes.

Nieuw?

De zogenaamde 'nieuwe agenda' is in feite een voortzetting en daarmee een bestendiging van het beleid dat de afgelopen jaren is ingezet onder het kabinet-Rutte I en dat zich karakteriseert door een grotere invloed van het Nederlandse bedrijfsleven (en dan vooral de exportsector) en daarmee meer nadruk op het directe Nederlandse economische eigenbelang. Dat is waarschijnlijk niet de intentie van minister Ploumen, maar wel de logische consequentie van het gebrek aan een samenhangende onderliggende alternatieve visie op het internationale financiële en economische bestel en op hoe in nieuwe verhoudingen mondiale samenwerking vorm moet worden gegeven.

De zoveelste minister lijkt in de greep te zijn geraakt van het ambtenarenapparaat met zijn onaantastbare koninkrijkjes

Het geschetste beleid is op vele manieren niet nieuw. Terugkerend in het vocabulaire van de huidige nota zijn de observaties van Ploumens voorgangers Koenders en Knapen over 'nieuwe actoren': we moeten niet alleen meer denken aan bilaterale overheidsrelaties of ontwikkelingsorganisaties die projecten uitvoeren, maar inmiddels zijn er veel meer spelers, zoals bedrijven, investeringsbanken, liefdadigheidsorganisaties en vermogende stichtingen, en ook de ngo-wereld is zeer verscheiden geworden.

De nota herhaalt het idee dat we daar zoveel mogelijk gebruik van moeten maken,

maar gaat voorbij aan de manier waarop, en aan de vraag of al die actoren wel dezelfde doelen nastreven. Zij gaat uit van een eigenlijk heel ouderwets technocratisch idee van ontwikkeling: als we met z'n allen maar hard ons best doen, haken die arme landen wel bij ons aan. Daarmee gaat zij voorbij aan de politieke tegenstellingen en aan de belangentegenstellingen en mondiale tendensen die er juist voor zorgen dat de ongelijkheid, schaarste en internationale systeemcrises toenemen.

Ook de thematische focus van Ploumens voorganger Ben Knapen wordt voortgezet. Dat er gekozen is voor dezelfde vier focuspunten – veiligheid en rechtsorde, voedselzekerheid, water en SRGR (Seksuele Reproductieve Gezondheid en Rechten) – is op zich te billijken. minister Ploumen zegt terecht dat niet iedere minister met nieuwe grillen moet komen die ten koste gaan van de continuïteit. Het verschil zou echter gemaakt moeten worden in de *invulling* van die speerpunten. Dus in de onderliggende visie, in het verklarende verhaal en in de analyse van wat er aan de hand is en wat de oorzaken zijn van de problemen waar we nu mee kampen. Die analyse gaat niet verder dan wat bekende open deuren. Oppervlakkige observaties over opkomende machten, 'nieuwe' actoren, internationale publieke goederen, groeiende schaarste en 70% van de armen die in middeninkomenslanden wonen.

In de keuze voor soorten partnerlanden wordt voortgegaan op de weg die onder Ploumens voorgangers Koenders en Knapen is ingeslagen. Er worden drie categorieën onderscheiden: hulp voor fragiele staten, overgangsrelaties voor economisch iets beter presterende landen, en handels- en investeringspromotie. Bij de laatste categorie gaat het 'om activiteiten die vooral bijdragen aan de groei van onze economie en werkgelegenheid. De focus ligt op Australië, België, Brazilië, Canada, China, Colombia, Duitsland, Frankrijk, de Golfstaten, India, Irak, Japan, Maleisië, Mexico, Nigeria, Oekraïne, Polen, Roemenië, Rusland, Singapore, Turkije, Vietnam, het VK, de VS, Zuid-Afrika en Zuid-Korea. Die laatste catego-

rie heeft niets met ontwikkelingssamenwerking van doen, hier duikt de buitenlandse handel op. Er staat expliciet bij dat dit deel van het beleid vanuit eigenbelang wordt gedreven. Deze categorie is nieuw onder Ploumen, en het feit dat zij weigert duidelijke budgettaire schotten te plaatsen, maakt extra vervuiling van het budget voor ontwikkelingssamenwerking mogelijk.

Hulp versus handel?

De discussie, ook in de reacties op de nota, beperkt zich tot nu toe tot zogenaamde 'ouderwetse hulp' versus 'moderne' samenwerking waarin stimulering van het bedrijfsleven en economische vooruitgang voor ontwikkelingslanden vooropstaat. De retoriek die daarmee gepaard gaat (door je af te zetten tegen een vastgeroeste en verouderde hulpsector kun je jezelf als vernieuwend positioneren) verhult dat de mondiale economische crises eigenlijk schreeuwen om een echt vernieuwende progressieve agenda van breed internationaal beleid, waarin de structurele oorzaken van schaarste en crises worden aangepakt.

Ten eerste die discussie over de ouderwetse hulp. Daar zit een grond van waarheid in. Er zijn nog steeds organisaties die blijven hangen in liefdadigheid en projecthulp, maar dat zijn inmiddels uitzonderingen (als het gaat om door Buitenlandse Zaken gefinancierde organisaties tenminste). De door de minister en andere critici geuite afkeer daarvan doet denken aan de ronkende bewoordingen waarmee minister Herfkens zich eind jaren negentig afzette tegen de toen al grotendeels uitgestorven 'blikken witte ontwikkelingswerkers' die Nederlandse organisaties opentrokken om de arme Afrikanen te helpen.

In plaats daarvan moest het gaan om economische vooruitgang, onder meer door rechtvaardiger handel, om te beginnen door de Europese landbouwsubsidies en andere voor Afrikaanse landen negatieve internationale handelsrelaties tegen te gaan. Deze 'beleidscoherentie voor ontwikkeling' komt ook

nu, in verder vervaagde vorm, terug in de nota van Ploumen, zoals ook bij ministers voor en na Herfkens.

De nota doet op meer plekken denken aan de inmiddels verguisde Herfkens. Ook Herfkens vroeg zich eind jaren negentig al af waar de derde-wereldbeweging was gebleven die zich in de jaren tachtig veel activistischer uitte: de waakhondfunctie die Ploumen opnieuw aanhaalt. De roep om maatschappelijke tegenmacht is terecht. En het zou wel eens zo kunnen zijn dat het breekijzer van halvering (!) van de toch al gekorte budgetten – onder Knappen ging er al ruim € 100 mln per jaar af en aan het eind van Ploumens regeerperiode zal het budget nog eens met € 230 mln gekort zijn – voor de maatschappelijke organisaties nodig is om de maatschappelijke kritiek in Nederland echt weer tanden te geven, omdat zij dan niet meer bang hoeven te zijn dat hun subsidie gekort wordt bij te heftige oppositie tegen het regeringsbeleid. Maar waarschijnlijk is dat vooral organisaties worden getroffen die juist al een meer politieke en kritische rol spelen: zij hebben immers minder eigen inkomsten via actieve achterbannen of bijvoorbeeld kerkelijke netwerken: donateurs werf je niet met ingewikkelde verhalen over politieke tegenstellingen en economische belangen, maar met beelden van arme mensen die moeten worden geholpen.

In de retoriek wordt tegenover de verfoeide ouderwetse hulp de moderne, innovatieve hulp geplaatst: economische bedrijvigheid en groei stimuleren zodat arme mensen en arme landen zichzelf kunnen ontwikkelen. De vernieuwers wijzen op de win-winsituaties waarin economische belangen van Nederland en die van ontwikkelingslanden kunnen samen vallen. Het discours van de ‘vernieuwers’ gaat als volgt: de ‘oude hulp’ overreageert op alles wat met het bedrijfsleven te maken heeft. Elke aandacht voor economische ontwikkeling, handel en een actieve betrokkenheid van het bedrijfsleven wordt door die ‘hulpsector’ afgevoerd, gebaseerd op ‘oude’ ideeën dat het dan om ‘gebonden hulp’ zou gaan.

Kritische tegenstanders van het ‘moderne’ beleid wordt ‘oud-linkse zurigheid’ verweten, een term die doet denken aan de manier waarop begin jaren negentig de weg werd gebaad voor het paarse neoliberale economische beleid: iedereen die vraagtekens durfde te stellen bij de privatiseringsdrift en de wereldwijde liberalisering, werd ouderwets denken verweten. Toen was het inderdaad nog heel aantrekkelijk te geloven dat de voortgalopperende modernisering, globalisering en snelle technologische ontwikkeling (opkomend internet) inderdaad gouden bergen zouden voortbrengen. Nu weten we dat het grotendeels bubbels waren, speculatieve en op groeiende schulden gebaseerde instant rijkdom, die nauwelijks gebaseerd was op een toename van de reële en productieve economie, maar slechts voortkwam uit de tegelijkertijd gestimuleerde deregulering van het internationale financiële verkeer. Het nu voorgestelde beleid van exportstimulering verschilt weinig van de richting die toen ook al gepropageerd werd.

Kortom: deze gehypete tegenstelling tussen ouderwetse hulp en moderne samenwerking (ook een echo van de ‘modernisering’ die minister Koenders een jaar of vijf geleden inzette) is een valse. Het staat buiten kijf dat ontwikkelingssamenwerking zich moet richten op het bieden van economische kansen (maar ook veiligheid, democratisering, mensenrechten en andere meer politieke kansen) aan arme mensen in de rest van de wereld. De vraag is hoe dan? Daar zou het debat over moeten gaan.

Een alternatieve visie op de internationale economie

In een nota van een minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking zou je een visie verwachten op de mondiale economie, en een aanzet tot een alternatief voor de huidige economische en financiële verhoudingen die hebben geleid tot terugkerende, zeer ernstige internationale crises. Juist nu is het nodig om op internationaal niveau

nieuwe macro-economische richtingen in te slaan die voorbij het blinde geloof in de werking van de markt en de private sector gaan.

Maar ook in de passages over internationale publieke goederen komt men niet verder dan de gebruikelijke gemeenplaatsen. Recente discussies over bijvoorbeeld de groeiende

De tegenstelling tussen ouderwetse hulp en moderne samenwerking is een hype

ongelijkheid in de wereld en de samenhang daarvan met het economische model dat de afgelopen dertig jaar bepalend was, lijken volledig aan het ministerie voorbij gegaan te zijn. Juist dit soort inzichten kunnen termen als ‘duurzame en inclusieve groei’ inhoud geven.

In de passage over een ‘mondiale ontwikkelingsagenda’ en het ‘post 2015-proces’ (de opvolger van de Millenniumdoelstellingen), staat dat het van groot belang is doelen te stellen voor de bestrijding van armoede en ongelijkheid. Maar dat wordt niet uitgewerkt, en in de huidige post 2015-strategie van het ministerie blijkt weinig van de focus op ongelijkheid. In de praktijk gaat het Ploumen bij ongelijkheid vooral om genderongelijkheid: zeer belangrijk, maar het heeft maar weinig direct met de economische (inkomens)ongelijkheid van doen. Wel interessant is het voornemen om via de ‘Decent Work Agenda’ van de ILO te streven naar een ‘living wage’ en een ‘social protection floor’.

Over wat inclusieve groei behelst en wat daarvoor nodig is, moeten we het met een paar snippers van zinnen doen, zoals ‘een betere verdeling van inkomen en gelijke kansen’. Hoewel de nevenzijde van globalisering kort wordt belicht (toenemende schaarste en gevoeligheid voor crises) worden tegelijkertijd de grote voordelen voor lage- en middeninko-

menslanden van ‘verdere integratie in de productieketen’ bezongen. Nederland wil binnen de onderhandelingen van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) streven naar handelsfacilitatie (dat wil zeggen dat de kosten voor handel worden verlaagd door het eenduidiger maken van de regels) en kennis voor middeninkomenslanden, alsmede een rechtswinkel voor handelsdisputen voor arme landen, zodat deze zich in internationale onderhandelingen over handelsregels beter staande kunnen houden. ‘Daarnaast willen we gesprekken over handelsliberalisatie mogelijk maken, uiteraard op basis van een goede analyse van de wensen van het bedrijfsleven in lage- en middeninkomenslanden.’ Dat klinkt toch als de voortzetting van de vrijhandelsagenda die al vele jarenlang wordt gepropageerd voor ontwikkelingslanden.

Het kan ook anders

In dit verband is het misschien goed om de Ploumen-nota te vergelijken met een ander beleidsdocument dat op vrijwel dezelfde dag begin april het licht zag: *Sharing for prosperity: Promoting democracy, fair distribution and growth in development policy*¹ van de Noorse minister van Internationale Ontwikkeling Heikki Eidsvoll Holmås. Bij het naast elkaar leggen van beide nota’s wordt pijnlijk duidelijk wat mist aan de Nederlandse variant, en blijkt dat het uitzetten van een eigen visie en lijn voor beleid wel degelijk mogelijk is.

De nota van de Noren stelt de ongelijkheid *binnen* landen centraal, nu ongelijkheid *tussen* landen afneemt. In de Nederlandse nota komt het woord ongelijkheid nauwelijks voor, ondanks het feit dat minister Ploumen in de maanden daarvoor wel had aangekondigd dat het een belangrijke plaats zou innemen in haar beleid. Daarentegen geeft zij een centrale plek aan de traditionele armoedebestrijding en pleit zij binnen het kader van de ‘post 2015-agenda’ voor ‘getting to zero’ (armoede de wereld uit). Achter deze ogenschijnlijk vergelijkbare invalshoeken (‘minder ongelijk-

heid' of 'minder armoede') ligt een wereld van verschil. Armoedebestrijding komt er in de praktijk op neer dat veel mensen iets meer dan \$ 1 per dag verdienen, maar doet niets aan de steeds verder groeiende ongelijkheid binnen landen.

Sharing for prosperity pleit ook voor een sociaaleconomisch beleid waarbij herverdeling onderdeel uitmaakt van het economische beleid, en het gaat in tegen het dominante idee dat er eerst groei moet zijn en dat er dan pas iets te verdelen is. Het document stelt dat grotere gelijkheid juist groei stimuleert. Daarnaast moet actief beleid gevoerd worden voor productieve investeringen in ontwikkelingslanden en het creëren van banen, het stimuleren van een sociale dialoog en collectieve onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers. De Ploumen-nota steekt daar schraal bij af aangezien bij het herhaalde pleidooi voor 'inclusieve groei' geen verdere invulling van dit begrip wordt gegeven.

De helft van het extra geld dat de Noren stoppen in het Norwegian Risk Capital Fund for Developing Countries — dat zich richt op investeringen en werkgelegenheid in ontwikkelingslanden — is bestemd voor de duurzame energiesector. Ploumens 'Good Growth Fund' is daarentegen nog niet ingevuld, dus de vraag blijft open of die 3 x € 250 mln naar exportsubsidie voor het Nederlandse MKB gaat, of dat het in zuidelijke bedrijven wordt gestopt. Het regeerakkoord heeft expliciet gesteld dat het geld voor het MKB bestemd is, en hoewel het logisch is dat dit ontwikkelingspotje dus besteed wordt aan het bedrijfsleven in ontwikkelingslanden, meent minister Kamp dat het naar de Nederlandse (MKB-)exportsector moet.

De Noren hanteren bovendien een politieke benadering. Zij zetten in op een transformatie van formele en informele machtsverhoudingen in de richting van democratisering, eerbiediging van mensenrechten, transparantie en vermindering van ongelijkheid. *Wat de wereld verdient* daarentegen kiest een technocratische aanpak: politieke ver-

schillen en belangentegenstellingen worden weggemasseerd, ondanks af en toe een zin die stelt dat 'belangen' ook kunnen 'botsen', 'bijvoorbeeld ten aanzien van de snelheid waarmee markten worden opengesteld, het hantieren van productstandaarden en duurzaamheidseisen'.

In de benadering van de Noren staan een eerlijke verdeling en aanpak van mondiale crises centraal. Zij spreken zich uit voor versterking van nationale belastingssystemen (wat de financiële draagkracht vergroot van regeringen en wat die regeringen er bovendien toe dwingt zich te verantwoorden tegenover de belasting betalende burgers) en het tegengaan van belastingvlucht, en daarnaast voor het bevorderen van mondiale belastingen, zoals een mondiale belasting op valuta-transacties van 0,005%. Herverdeling kan daarnaast gebeuren via de rechtstreekse overdracht van geld naar zwakke groepen in de samenleving. Ploumen schrijft slechts dat zij samen met staatssecretaris Weekers wil kijken naar de wetgeving voor belastingparadijzen. Verder onderschrijft zij net als haar voorganger Knapen het idee van 'internationale publieke goederen', maar ze vult het beleid niet concreet in.

Geen reden voor verlamming

De grootste gemiste kans van de nota van Ploumen is dus het gebrek aan onderliggende visie. Althans, van een eigen, nieuwe visie, een sociaal-democratische invulling van het ontwikkelingsbeleid, waar juist nu een kans voor is gezien het feit dat naast Ploumen ook Timmermans op de apenrots huist. De nota heeft nauwelijks geput uit de buitenlandresolutie van de PvdA, waar beide ministers aan meegewerkt hebben.

Juist nu zij samen het ministerie bestieren hoeft de vroegere verlamming (bijvoorbeeld onder Koenders en Verhagen) van twee geloven op één kussen hier niet op te treden. De nota ademt echter het tegendeel: de noodzaak om binnen het kabinet tot een compromis te

komen, heeft er feitelijk toe geleid dat het bestaande paradigma versterkt is en het beleid van Rutte I verder geïnstitutionaliseerd is, door ontwikkelingssamenwerking en Buitenlandse Handel samen te voegen. In plaats van de noodzakelijke financieel-economische systeemhervorming in gang te zetten, of op zijn minst daarnaar te streven, schotelt de nota

ons een oud en bekend verhaal voor over integratie van ontwikkelingslanden in de wereldmarkt en het bevorderen van de Nederlandse export.

Noot

- 1 Norwegian Ministry of Foreign Affairs – 2012–2013 White paper no. 25.

Het volgende model: Duitsland

Met jaloezie kijken we naar de Duitse economische groei- en werkgelegenheidscijfers. Wat is hun recept? Nog meer flexibiliteit? De loonongelijkheid in Duitsland is groter dan bij ons, maar lage lonen en losse banen verklaren het succes van onze oosterburen niet. Chinezen kopen graag Mercedesen, dat is het verschil.

UWE BECKER

Universitair hoofddocent politicologie aan de Universiteit van Amsterdam

Het dynamische economische model van de Verenigde Staten is vaak als voorbeeld gesteld. En vaak werd daar het ideaalmodel van de Scandinavische landen tegenover gezet, van een economie met een sociaal gezicht. Vervolgens kwam het Nederlandse model op, dat het laatste aspect met een sterke werkgelegenheidsgroei wist te verbinden. En nu is er dan het Duitse model dat zich in de tegenwoordige crisis staande weet te houden door groei van het bbp, een gestegen werkgelegenheid, een lage werkloosheid en een klein financieringstekort.

Amerikaanse media spreken van een 'German model for prosperity' of van 'the China of Europe' en plaatsen het land tegenover 'the rest of Europe'.¹ In Nederland besteedde onder andere de VPRO een aflevering van *Tegenlicht* aan het Duitse mirakel.² Reusachtig zijn de verschillen met andere landen echter niet; Zweden kan prima met Duitsland meekomen, en het Duitse succes betreft bovendien alleen de laatste jaren. Zie tabel 1 voor enkele basisgegevens.³

Verklaringen voor het Duitse succes

Van een model wil men weten hoe het werkt om het eventueel (gedeeltelijk) na te kunnen bootsen. De verklaringen voor het succes van Duitsland lopen uiteen. In de Angelsaksische media heeft men het vooral over het grote aantal relatief kleine ondernemingen dat, veelal in privébezit en gefinancierd door lokale spaarbanken, internationaal opereert. *The Economist* noemt onder meer het door zijn wasmachines bekende bedrijf Miele. Aandacht krijgen ook de, niet door aandeelhouders verstoorde langetermijnoriëntatie van deze bedrijven, de regionale technologische clusters in Oost-Westfalen (de strook van Gütersloh en Paderborn tot Bielefeld en Minden), rondom Stuttgart en München, en het dualistische opleidingssysteem waarin school en werk in een bedrijf gecombineerd worden. Maar deze factoren bestaan gedeeltelijk ook in de omringende landen. Bovendien bestonden ze tien jaar geleden ook al toen Duitsland nog 'de zieke man van Europa' was.

Een verklaring voor het Duitse succes die door iedereen genoemd wordt is de 'Agenda 2010' die bondskanselier Schröder in maart 2003 afkondigde en die de Duitse economie inclusief het sociale stelsel moest hervormen. Kern was de versoepeling van de regels voor tijdelijk en flexibel werk en in verband daarmee de hervorming van de WW en de bijstand. Critici wijzen er vaak op dat deze hervormingen tot meer ongelijkheid en een grotere armoede hebben geleid. Binnen Duitsland komt dit geluid van de SPD (sinds 2009), de vakbonden, kritische media en zelfs delen van de CDU. Maar ook buiten Duitsland klinkt kritiek; de Belgische regering heeft zelfs bij de Europese Commissie een klacht ingediend tegen de lage Duitse lonen die de 'competitiviteit' van de Duitse economie vergroten.

En inderdaad: ongelijkheid en armoede zijn in Duitsland gestegen en 'de Agenda' heeft veel laagbetaalde banen opgeleverd. Maar deze kritiek veronderstelt dat de Duitse regering zich met loonvorming bezighoudt en verwacht de banengroei met de recente economische groei, die vooral voortvloeit uit de export van dure goederen uit hogelonnensectoren zoals de auto- en machine-industrie.

Laten we eens iets gedetailleerder kijken naar het hoe en wat. We hebben met specifiek Duitse ontwikkelingen te maken, maar ook met meer algemene. De liberalisering is een voorbeeld van het laatste, de in verband daarmee toegenomen ongelijkheid is een ander. Om Duitsland in perspectief te plaatsen zal ik vergelijkende data (voor zover aanwezig) over Nederland, Frankrijk, Denemarken, Zweden en de Verenigde Staten op een rij zetten, om iets specifiek te verduidelijken soms ook over het Verenigd Koninkrijk en enkele andere landen. De reden om zowel Denemarken als Zweden bij de vergelijking te betrekken is dat beide ook regelmatig als model worden behandeld. Ook moeten de ontwikkelingen sinds de jaren negentig in de context geplaatst worden van een veranderde sociale structuur en als gevolg daarvan aanzienlijke electorale verschuivingen.

Industrie, kwaliteit en geluk

Het verhaal van de sinds kort gunstig afstekende Duitse economie is snel verteld. Met lage lonen heeft het even weinig te maken als met de hervorming van de arbeidsmarkt – die

Tabel 1 *Economische groei, werkgelegenheid en gestandaardiseerde werkloosheid*

	Reële groei bbp (jaarlijkse gemiddelden)		Werkgelegenheid (% van de 15-64-jarigen)			Werkloosheid		
	2000-2009	2010-2012	2000	2008	2011	2000	2008	2011
<i>Denemarken</i>	0,8	1,0	76,4	77,9	73,1	4,0	3,4	7,6
<i>Duitsland</i>	0,9	2,7	65,6	70,2	72,6	8,0	7,5	5,9
<i>Frankrijk</i>	1,2	1,2	61,7	64,8	63,3	9,0	7,8	9,7
<i>Nederland</i>	1,6	0,6	70,4	75,9	74,9	3,0	3,1	4,4
<i>Zweden</i>	2,0	3,8	78,4	75,8	74,1	5,6	6,2	7,5
<i>Verenigde Staten</i>	1,7	2,1	74,1	70,9	66,8	4,0	5,8	9,0

Bron: OESO (2012) *Economic Outlook 2012/2*, Parijs, p. 207 en OESO (2012) *Employment Outlook 2012*, Parijs, p. 222 e.v.

overigens bescheiden was — en van de sociale zekerheid. In Duitsland is de industrie een grotere werkgever dan in vergelijkbare landen (al is hier relativering nodig: een deel van de Nederlandse diensten, bijvoorbeeld rondom de Rotterdamse haven, is gerelateerd aan de Duitse industrie). En voor zijn grootte exporteert het land veel (tabel 2); ongeveer evenveel als het aanzienlijk kleinere Nederland als men de doorvoerexporten in mindering brengt.

De export van industriële goederen vormt de basis van de economische groei van de afgelopen jaren. Van de export gaat 60% naar EU-landen en nog geen 20% naar Azië.⁴ Maar terwijl het Europese aandeel licht is gedaald (niet absoluut, maar relatief) is het Aziatische aandeel gestegen, met name dat van China. In 2000 exporteerde Duitsland voor € 10 mrd goederen naar dat land, in 2010 was het meer dan € 60 mrd, bijna evenveel als naar Nederland. Voor de 1 à 2% extra economische groei van de afgelopen jaren is dit beslissend geweest.

Duitsland heeft het geluk dat het goederen produceert waarvoor grote vraag bestaat in de opkomende economieën. Dat zijn investeringsgoederen en voor de in die landen groeiende groep van vermogenden zijn het de luxe auto's van Audi, BMW, Mercedes en Porsche⁵

— merken die overigens ook in toenemende mate weer door Amerikanen worden gekocht.⁶ Daarnaast wist Volkswagen een beetje te delen in het kwaliteitsimago van deze merken en heeft het zijn Europees marktaandeel weten te vergroten.⁷

Investeringsgoederen (machines), veelal geproduceerd in middelgrote bedrijven, en automobielen zijn dan ook de grootste posten in de Duitse export. De derde sector is de elektronica met bedrijven als Bosch, SAP en Siemens (waar import en export elkaar echter evenaren; zie tabel 3). Andere goederen met een hoog kwaliteitsimago komen hierbij: bijvoorbeeld de reeds genoemde wasmachines van Miele, de ICE-treinen van onder meer Siemens, de fotocamera's van Leica voor het journalistieke werk en de grote camera's van ARRI voor het draaien van (commerciële) films. Ongetwijfeld zitten in de Duitse export ook heel gewone massagoederen, die prijsconcurrentie met buitenlandse mededingers moeten aangaan. Specifiek voor de Duitse export zijn echter de genoemde goederen, die in andere landen niet of niet op dezelfde schaal worden geproduceerd. Concurrentie komt uit het kleine Zwitserland en uit Japan, maar is vooral in de machinebouw voornamelijk binnenlands.

Tabel 2 *Werkgelegenheid per sector in 2007 en export in % bbp in 2011*

	Landbouw/visserij	Industrie	Diensten	Export
<i>Denemarken</i>	2,9	23,5	73,6	53,8
<i>Duitsland</i>	2,3	30,0	67,7	50,2
<i>Frankrijk</i>	3,2	22,6	74,2	27,0
<i>Nederland</i>	3,0	19,1	77,9	83,0
<i>Zweden</i>	2,2	21,6	76,1	50,1
<i>Verenigde Staten</i>	1,4	19,8	78,8	12,7

Bronnen: OESO (2009), OECD in Figures 2009, Parijs, 30f; OESO (2013), Trade: Key Tables from OECD. Exports of Goods and Services as % of GDP, Parijs.

We praten hier niet over goedkope producten. Deze producten worden ook niet (in de eerste plaats) gekocht vanwege hun prijs, maar vanwege de kwaliteit, de ermee verbonden service van installatie en onderhoud (zoals in de machinebouw) en vanwege hun prestige (zoals bij de auto's). Lage lonen zijn in de betreffende branches daarom veel minder van belang dan goed opgeleide mensen. Arbeids-

krachten in de sector worden goed betaald en zagen hun inkomen in de meeste gevallen in de jaren na 2000 nog steeds stijgen – tegen de algemene trend in. Grafiek 1 levert daarvan een impressie. Over het algemeen zijn de Duitse brutolonen gedaald sinds 2000, maar de cao-lonen – 60% van de werknemers valt eronder, in Nederland is dat meer dan 80%⁸ – zijn met ongeveer 7% gestegen. En de cao's metaal en

Tabel 3 Exportspecialisatie in 2010 (goederen met een aandeel van >4%, exclusief diensten; tussen haakjes: export minus import)

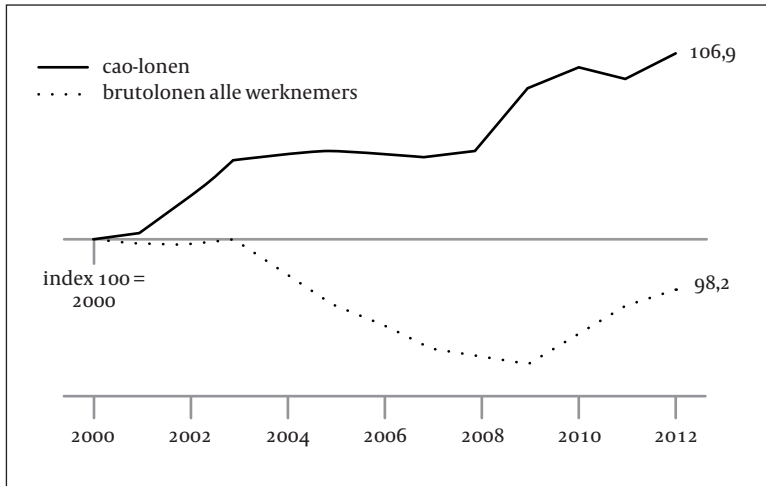
	Olie, gas, basismaterialen	Elektro, elektronica	Landbouw, visserij	Machines e.d.	Voertuigen
<i>Duitsland</i>	9,2 (-10,1)	14,6 (+0,4)	laag	17,6 (+5,4)	15,7 (+8,6)
<i>Frankrijk</i>	6,6 (-8,0)	11,8 (-0,8)	9,9 (+4,2)	11,9 (+0,3)	9,2 (-0,2)
<i>Nederland</i>	24,8 (-4,4)	12,7 (-1,2)	17,5 (+9,1)	14,8 (+0,2)	laag
<i>Verenigd Koninkrijk</i>	19,1 (+0,7)	11,6 (-0,8)	laag	14,7 (+2,3)	9,2 (-0,3)
<i>Zwitserland</i>	17,4 (-0,6)	16,7 (+0,5)	laag	14,8 (+1,2)	8,5 (-1,1)

	Metalen en plastic	Farmaceutisch	Ook noemenswaardig*	Diensten (% van de totale export)
<i>Duitsland</i>	8,5 (+0,3)	5,3 (+0,9)	C 6,1 (+0,5)	15,1
<i>Frankrijk</i>	8,4 (+0,5)	6,4 (+2,4)	V 9,1 (+5,0)	21,6
<i>Nederland</i>	8,0 (+2,2)	laag	C 7,1 (+1,8)	18,9
<i>Verenigd Koninkrijk</i>	4,1 (+1,4)	8,1 (+4,0)	C 5,2 (+0,6)	35,6
<i>Zwitserland</i>	10,2 (+0,9)	5,4 (+2,7)	M 8,6 (+5,5)	28,5

Met de exportdata uit tabel 2 erbij laten deze gegevens bijvoorbeeld zien dat Duitsland relatief gezien circa drie keer zoveel machines en voertuigen exporteert als Frankrijk en circa 2,5 zoveel elektro- en elektronica-producten.

* C = chemische producten; V = vliegtuigen/onderdelen

Bronnen: Intracen, Trade Competitiveness Map, Washington: International Trade Center 2012 (http://legacy.intracen.org/appli/TradeCom/TP_TP_CI.aspx?RP=008&YR=2010); WTO, Services Profiles, Washington: World Trade Organization 2012 (<http://stat.wto.org/ServiceProfile/WSDB-ServicePFReporter.aspx?Language=E>).

Grafiek 1 Reële brutolonen in Duitsland 2000–2012

Bron: Süddeutsche Zeitung van 12-2-2013.

elektro, de sectoren waar de meeste dure (export)goederen worden geproduceerd, laten zelfs een reële loonstijging van circa 15% zien.⁹

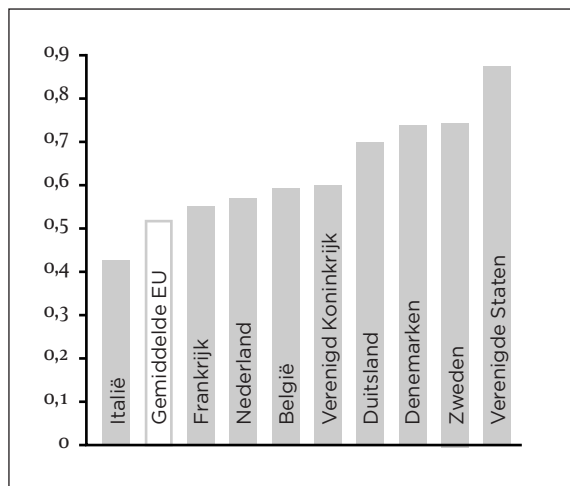
Achter deze data gaat een sterke dualisering van de Duitse arbeidsmarkt schuil, waarover

straks meer. Duidelijk is in elk geval dat achter de groeirelevante export geen loonmatiging zit. Overigens ook daarom niet omdat zoiets als loonbeleid in Duitsland, in tegenstelling tot België en Nederland, niet bestaat. Ministers

Tabel 4 Ontslagrecht (EPL; schaal 0-6, oplopend in rigiditeit)

	Reguliere banen			Tijdelijke banen			Algemeen		
	1995	2000	2008	1995	2000	2008	1995	2000	2008
Denemarken	1,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,5
Duitsland	2,7	2,7	3,0	3,5	2,0	1,5	3,0	3,0	3,1
Frankrijk	2,3	2,5	2,5	3,6	3,6	3,6	3,1	2,3	2,1
Nederland	3,1	3,1	2,7	2,4	1,2	1,2	2,7	2,1	2,0
Zweden	2,9	2,9	2,9	2,1	1,6	0,9	2,5	2,2	1,9
Verenigd Koninkrijk	1,0	1,1	1,1	0,3	0,3	0,4	0,6	0,7	0,8
Verenigde Staten	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2

Bron: OESO (2012), Employment and Labour Market Statistics: Employment Protection Legislation, Parijs (http://www.oecd-ilibrary.org/employment/data/employment-protection-legislation_lfs-epl-data-en).

Grafiek 2 Mate van innovatie (minimumscore 0, maximumscore 1)

Criteria:

- (1) Structurele voorwaarden van innovatie
- (2) R&D-uitgaven
- (3) Inspanningen tot innovatie in bedrijven
- (4) 'Added value' in innovatieve sectoren
- (5) Mate van knowhow

Bron: Pro Inno2012.

roepen wel eens op tot het matigen en de 'raad van economische experts' (*Sachverständigenrat*) doet dat ook, maar verder is er 'Tarifautonomie'. Geen voorjaars- en najaarsoverleg, geen Centraal Planbureau dat de loonruimte

berekent. De Belgische klacht tegen de lage Duitse lonen lijkt te zijn gevoed door de veronderstelling dat het overal zo is als in België.

Zit er dan geen enkel beleid achter het exportsucces? Versoepeling van het ontslagrecht

Tabel 5 Inkomensongelijkheid (Gini-coëfficiënt en quintielen 5 versus 1) en armoede

	Armoede (<50% mediaan)		GINI-coëfficiënt		Q5/Q1 2010
	Begin 2000	Eind 2000	Midden jaren 90	Eind jaren 2000	
Denemarken	5,1	6,2	2,21	2,41	4,4
Duitsland	7,6	8,9	2,78	2,88	4,5
Frankrijk	7,2	7,0	2,81	2,74	4,6
Nederland	6,6	7,2	2,82	2,86	3,8
Zweden	5,3	8,4	2,11	2,53	3,6
Verenigde Staten	16,9	17,3	3,61	3,69	-

Bronnen: OECD Library (z.j.1); Destatis (2012) Export, Import, Globalisierung 2011, Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.

— een steeds weer terugkerend thema in de media — in ieder geval niet. In de dure, export-relevante sectoren werken vooral mensen met een vast contract. En voor die groep is het ont-slagrecht na 2000, en ondanks de Agenda 2010, zelfs iets meer rigide geworden (zie tabel 4).

Technologiebeleid dan? Ja, dat is wel van belang en behoorde in navolging van de Lissabon-agenda van de EU tevens tot kanselier Schröders programma in 2003. Maar het effect ervan is moeilijk te meten. Publieke investeringen in innovatie zijn slechts één aspect van dit complex, andere zijn de particuliere investeringen en de omzetting ervan in het productieproces. Duitsland doet het op dit gebied traditioneel niet slecht. Dat blijkt weer uit de omvattende gegevens van Pro Inno (Eurostat) over 2010 waarbij het land samen met Zwitserland en de Scandinavische landen in de top zit (grafiek 2) — en daarmee ongeveer op Amerikaans en Japans niveau.

Lagelonen-dienstensector

Wanneer de algehele loonontwikkeling sinds het jaar 2000 minus 2% is, maar 60% van de werknemers er toch 7% op vooruitgaat, dan komt dit neer op een daling van 15% voor de overige werknemers. Een wettelijk minimumloon bestaat niet in Duitsland en her en der, vooral in Oost-Duitsland, zijn uurlonen van € 4 geen uitzondering. Dit heeft de ongelijkheid omhoog gejaagd en een grote groep van werkende armen gecreëerd — al wordt het loon, op basis van een behoeftetoets, aangevuld tot bijstandsniveau (dat gebeurt evenwel niet bij door onderaannemers tijdelijk ingehuurd buitenlandse arbeiders). Armoede en ongelijkheid zijn dientengevolge gestegen. Dat is de nationaal en internationaal bekritiseerde situatie.¹⁰ Tabel 5 laat echter zien dat de Duitse ontwikkeling in termen van armoede en ongelijkheid van inkomens niet uitzonderlijk is. In Nederland is de armoede iets lager, maar ook stijgende en de Gini-coëfficiënt lijkt op de Duitse. In Zweden en Denemarken stegen beide indicatoren zelfs duidelijker, al is het ni-

veau daar, op de Zweedse armoede na, nog steeds lager dan elders.

De Scandinavische landen zijn van oudsher de sociaal-democratische landen bij uitstek. Dat deze partijen de laatste decennia electoraal achteruit zijn gegaan verandert niets aan de stempel die ze op de ontwikkeling van hun landen hebben gedrukt. Opmerkelijk genoeg is er in Duitsland een omgekeerde trend waar te nemen, niet wat specifiek de electorale steun voor sociaal-democraten betreft, maar

Ook Angela Merkel is naar links opgeschoven

voor de linkse partijen als geheel. Sinds midden jaren negentig hebben deze partijen bijna ononderbroken een electorale meerderheid, bij verkiezingen en in peilingen. Dat is vrij uniek. De rood-groene kabinetten Schröder en de tegenwoordige rood-groene meerderheid in de Bundesrat (de Duitse Eerste Kamer) illustreren dit. Dat er minder vaak een linkse regering is ligt eraan dat de SPD niet wil samenwerken met de socialistische Linke en dat de Piraten meestal onder de kiesdrempel van 5% blijven.

Bij het 'linkse beeld' past dat de CDU van Angela Merkel ook die kant is opgeschoven.¹¹ De publieke omroepen ARD (1) en ZDF (2) alsmede de landelijke dagbladen reflecteren deze situatie: de ZDF is niet meer conservatiever dan de ARD, binnen de ARD zijn de politieke magazines uit deelstaten met een CDU-regering (in Beieren CSU) niet automatisch duidelijk rechts en een dagblad als de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* is nauwelijks nog te onderscheiden van de sociaal-liberale *Süddeutsche Zeitung*. Neoliberale stukken op de economische pagina's van deze kranten zijn normaal, maar kritiek op de uitwassen van het kapitalisme is ook normaal geworden.

In milieutermen doet Duitsland het dan ook relatief goed¹², nationalistisch rechts is sterk gekrompen (hoewel nog steeds militant) en onderwerpen als het homohuwelijk leiden niet tot grote maatschappelijke discussies. Het lijkt erop dat de opkomst van de Groenen en de relatief grote steun voor deze partij (rond de 15% van de stemmen) het land goed hebben gedaan. Tegen de electorale en mediale trend in is Duitsland op een aantal terreinen echter conservatief gebleven. De kloof tussen de inkomens van mannen en vrouwen (de 'gender gap') is er groter dan in al de andere westerse landen¹³ en de kinderopvang is er, althans in West-Duitsland, op een zeer laag niveau.¹⁴

En Duitsland is economisch geliberaliseerd in deze periode, al deelt het deze ontwikkeling

wederom min of meer met alle lidstaten van de EU. Liberalisering is sinds begin jaren negentig het dominante politiek-ideologische credo: in naam van de vooruitgang, meer concurrentiekracht en welvaart dienen publieke bedrijven geprivatiseerd te worden, dient marktwerking waar mogelijk gerealiseerd te worden, moeten de grenzen open en moet het ontslagrecht soepeler. Voor een deel is dat een gevolg van de ideologische dominantie van neoliberale economen en business schools – bijzonder invloedrijk is in dit opzicht de 'Jobs Study' van de OESO geweest uit 1994¹⁵ – maar voor een ander deel vloeit de liberalisering voort uit de komst van de gemeenschappelijke Europese markt die de opening van grenzen en de afbraak van nationale protectionistische wetgeving vereist.

Tabel 6 Deeltijdwerk, flexwerk en laagbetaald werk in % van de totale werkgelegenheid

	Deeltijdwerk		Flexibel/ tijdelijk werk		Flexwerk voor 15-24-jarigen		Laag betaald werk (minder dan 2/3 mediaan*)		
	2000	2011	2000	2011	2000	2011	1994	2000	2010
Denemarken	16,1	19,2	10,2	8,8	29,8	22,1	7,9	8,8	13,4
Duitsland	17,6	22,1	12,7	14,7	52,4	56,0	11,6	15,9	20,5
Frankrijk	14,2	13,6	15,5	15,3	55,0	55,0	13,9	-	-
Nederland	32,1	37,2	14,0	18,4	34,4	47,8	11,0	14,8	-
Zweden	14,0	13,8	15,2	16,4	49,5	57,5	5,7	6,4**	-
VK	23,0	24,8	6,8	6,2	13,2	13,5	19,5	20,4	20,6
VS	12,6	12,6	5,1	-	9,9	-	25,1	24,7	26,6

* Mediaan inkomen is het 51e inkomen in een rij van 101 inkomens van laag naar hoog. Het is minder dan het modaal en gemiddeld inkomen omdat de bovenste helft (aanzienlijk) meer inkomen heeft dan de onderste helft.

** 2004

Bron: OESO (2012), *Employment Outlook 2012*, Parijs, pp. 239-241, 247; Becker, U. en K. van Kersbergen (2011), 'The Small Corporatist Political Economies as European Socio-Economic Model?', pp. 173-198, in: U. Becker (red.), *The Changing Political Economies of the Small West-European Countries*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sociaal-democraten raakten ook geïnfecteerd door het liberale virus. ‘Workfare’ (alleen wie actief werk zoekt krijgt WW) in plaats van ‘welfare’ (zonder strenge voorwaarden te verkrijgen bijstand) moest er komen, en ‘inclusion’ (participatie op de arbeidsmarkt) was belangrijker dan grotere gelijkheid van inkomen. Een belangrijke voordener op dit gebied was Anthony Giddens¹⁶ en een wegwijzend document was het gezamenlijke essay van Tony Blair en Gerhard Schröder uit 1999 getiteld *The Way Forward for Europe’s Social Democrats*.¹⁷ De zoveelste ‘Derde Weg’, waarin ook de PvdA onder Kok participeerde, hoort eveneens in deze context en Schröders Agenda 2018 is gedeeltelijk een voortvloeiSEL ervan — gedeeltelijk, omdat specifiek Duitse factoren er nog bijkomen.

De algemene, economisch relevante context was de toegenomen internationale concurrentie, in verband daarmee het verplaatsen van de productie van lagelongoederen naar Zuid- en Oost-Europese en vervolgens vooral Aziatische landen en de toename van het aantal immigranten (ook tweede en derde generatie) die niet allemaal even gemakkelijk op de arbeidsmarkt integreerden. Lager gekwalificeerde banen verdwenen, maar de lager gekwalificeerde arbeiders bleven. Flexibilisering van de arbeidsmarkt (inclusief de beloning) was in die situatie een alternatief voor het verstrekken van uitkeringen. Niet alleen liberalen als Bolkestein argumenteerden zo. Men ziet daarom ook in heel veel landen — Frankrijk is een uitzondering — rondom de eeuwwisseling een afbraak van de bescherming van tijdelijk en flexwerk en een stijging van het aantal flexibele/tijdelijke en vooral laagbetaalde banen (zie tabel 6). Duidelijke uitzonderingen zijn het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, waar de gehele arbeidsmarkt al langer flexibel is.

Specifiek Duitse problemen waren eind jaren negentig de relatief lage werkgelegenheid (circa 65%, al was dat hoger dan in België en Frankrijk), in het bijzonder van vrouwen, en de misschien bovengemiddeld grote in-

stroom van migranten (inclusief zogenaamde Rusland-Duitsers) en natuurlijk de Duitse hereniging, die bakken geld kostte en een landsdeel had opgeleverd waarin de productiviteit veel lager lag dan in het Westen. Hierop reageerde de regering-Schröder met de accentuering van een proces dat reeds begin jaren negentig onder Kohl was begonnen. Omdat een minimumloon ontbrak, opende dat beleid de deur voor veel laagbetaald werk, met name in Oost-Duitsland en zwakkere regio’s in het Westen. Het betrof banen in de horeca — leuk, dat de restaurants zo goedkoop zijn in Berlijn! —, het kleinwinkelbedrijf, de voedselproductie, de posterijen, de schoonmaak en een beroeps-groep als kappers.

Heel veel (laagbetaald) flexwerk is naar jongeren gegaan; een gegeven dat nogal eens onnodig gedramatiseerd wordt. Zo kent ook Nederland zeer lage minimumjeugdlonen. De helft van de jongeren heeft een flutbaan en een groot deel van hen heeft helemaal geen baan, wordt vaak naar voren gebracht. Dat klopt, maar daarbij wordt gemakshalve buiten beschouwing gelaten dat jongeren ook voor een groot deel nog naar school gaan of studeren. Hun bijbaantjes zijn, vaak ook gewild, eerder flexibel dan vast. En als deze schoolgaande en studerende jongeren als werkloos staan ingeschreven, dan is dat toch een andere situatie dan wanneer iemand werkloos is die helemaal van zijn werk afhankelijk is. Voor een serieuze discussie over dit thema zijn dus specifiekere data vereist.

Ondanks de negatieve gevolgen kunnen de Agenda 2010 en het onderdeel daaruit dat de uitkeringen betreft, Hartz IV, gedeeltelijk verdedigd worden. Er kwam het ‘combi-loon’ — lage lonen aangevuld met een uitkering —, de werkgelegenheid groeide en de sociale zekerheid werd meer gelijkgetrokken voor iedereen. Van het oude bestel van sociale zekerheid werd gezegd dat het de betalERS van WW-premie bevoordeelde omdat deze uitkering, afhankelijk van het aantal premiejaren, voor lange tijd aan het laatst verdiende loon gerelateerd kon blijven. Onder Hartz is deze loonre-

latering teruggebracht tot één jaar en daarna wordt iedere werkloze uit belastinggelden betaald. Mensen die lang gewerkt hebben en in het tweede jaar van hun werkloosheid zitten gaan er onder 'Hartz' op achteruit, maar voor (langdurige) ontvangers van bijstand is de situatie niet verslechterd. Wel zijn er, passend bij 'workfare', meer behoeftetoetsen gekomen. Dat maakt het vooral voor immigranten met een taalachterstand moeilijk volledig aan hun trekken te komen (meerdere loketten moeten worden bezocht, formulieren moeten worden ingevuld, de communicatie is stroef). En omdat er geen wettelijk minimumloon is, kan er natuurlijk ook geen koppeling zijn wat de hoogte van de uitkeringen betreft.

Elk land moet zijn eigen weg vinden in de nieuwe internationale arbeidsdeling, dus ook Nederland

De liberalisering onder sociaal-democratische voogdij heeft ook iets te maken met de veranderde sociale structuur in de westerse landen en daarmee samenhangende verschuivingen binnen het electoraat. De arbeidersklasse als natuurlijke achterban is sterk gekrompen en in het algemeen heeft de klassensamenleving, vooral in de zelfidentificatie van de mensen, plaatsgemaakt voor individualisering, meritocratisering en sociaalgeografische mobiliteit. Daarmee correspondeert een zekere de-solidarisering en een veranderde constellatie van politieke belangen.¹⁹ Een traditionele sociaal-democratische doelstelling als sociale gelijkheid krijgt het in die context moeilijker als ze niet gekoppeld is aan prestatie. De stap van welfare naar workfare is dan zo gek niet — temeer als je, zoals in Duitsland, ter linkerzijde concurrenten als Die Linke en eerst ook de Groenen ziet opkomen — al hebben de

Groenen met hun overwegend goedopgeleide en goed verdienende achterban de SPD sociaaleconomisch inmiddels rechts gepasseerd.

Duitsland: een model?

Is Duitsland nu een na te streven 'model'? Neen, uiteraard niet. Nederland kan de Duitse investeringsgoederenindustrie evenmin kopiëren als Noordoost-Groningen het technologiecluster rondom Eindhoven kan nabootsen. Hetzelfde geldt voor het kwaliteitsimago van bijvoorbeeld automerken. Elk land moet zijn eigen weg vinden in de nieuwe internationale arbeidsdeling, dus ook Nederland. Op detail kunnen landen natuurlijk van elkaar leren. Duitsland zou kunnen overwegen een éénjarige mbo-opleiding te introduceren voor jongeren die moeilijk kunnen leren, om hen toch kans te laten maken op een diploma basisvaardigheden. En in Nederland zou moeten worden nagedacht hoe de betaling van 'technuten' — dat woord al! — verbeterd kan worden.

Wat de voorzieningen op het gebied van sociale bescherming betreft hoeft Nederland Duitsland niet na te ijveren. Beide landen hebben ongeveer een parallelle ontwikkeling doorlopen. Er zijn talloze kleine verschillen zoals in de organisatie van de zorg, maar het grote verschil is het wettelijke minimumloon. Het ontbreken daarvan zorgt in Duitsland voor een grotere ongelijkheid en vooral voor hogere armoedepercentages.

Duitsland zal vroeg of laat een minimumloon krijgen; de CDU, vooral haar minister van Sociale Zaken, is er klaar voor. De Beierse CSU sputtert wat tegen en de liberale coalitiepartner FDP voorkomt voorlopig de nodige wetgeving, maar na de verkiezingen van september zal er een coalitie komen — óf een grote coalitie van CDU en SPD óf eentje van CDU en Groenen en heel misschien ook een rood-groene — die voor een Duits wettelijk minimumloon zal zorgen. Nederland staat model daarbij. Invoering van een minimumjeugdloon zoals in Nederland is tot nu toe geen discussiepunt in Duitsland, maar via de één of andere construc-

tie, bijvoorbeeld aangevuld door sociale uitkeringen, zal er ruimte moeten worden gehouden voor lonen lager dan een fatsoenlijk

minimumloon voor volwassenen. Anders gaan de kleine bakkerswinkels weer sluiten en gaan de mensen hun haren weer thuis knippen.

Noten

- 1 *Time Magazine* 24 november 2011; *New York Times* 16 februari 2012; *The Economist*, 14 april 2012.
- 2 VPRO, *Tegenlicht* 24 september 2012.
- 3 Sommige data in deze tabel moeten wel met een korreltje zout worden genomen, zoals die voor de Amerikaanse werkgelegenheid in 2011. Precisie is in deze tak van wetenschap sowieso moeilijk te bereiken, maar hier komt bij dat in de tabellen met gegevens uit meerdere jaren vaak 'statistische breuken' zitten. Tot het jaar A werd iets op manier x berekend, maar vanaf jaar B op manier y. Bovendien zijn gegevens over bbp-groei soms misleidend omdat ze geen rekening houden met demografische ontwikkelingen. De niet zo vaak berekende groei per hoofd is preciezer. In deze tabel zijn de Europese groeicijfers ongeveer identiek aan de groei per hoofd omdat de bevolking stagneerde of zelfs iets achteruitging. In de VS daarentegen was de bevolking groei bijna even hoog als die van het bbp. Per hoofd blijft zo heel weinig groei over.
- 4 Destatis (2012), *Export, Import, Globalisering 2011*, Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, p. 10.
- 5 *Süddeutsche Zeitung* van 2 januari 2013.
- 6 Pro Inno Europe, *Innovation Scoreboard 2010*, Brussel: Europese Commissie, 4 januari 2013.
- 7 *Frankfurter Allgemeine Zeitung* van 16 november 2012.
- 8 OESO (2012), *OECD Employment and Labour Market Statistics: Employment Protection Legislation*, Parijs: Organisation of Cooperation and Development (http://www.oecd-ilibrary.org/employment/data/employment-protection-legislation_ifs-eps-data-en)
- 9 Nominale stijging min inflatie, zie IGM (2013), *Tariferfolge auf einen Blick, 1956-2012*, Frankfurt: IG Metall (<http://www.igmetall.de/cps/rde/xchg/internet/style.xsl/tarifinfo-888.htm>) en GRC (2013), *Inflation Deutschland – Verbraucherpreisindex (VPI)*, Utrecht: Global rates.com (<http://de.global-rates.com/wirtschaftsstatistiken/inflation/verbraucherpreisen/vpi/deutschland.aspx>). Vergelijk ook Arend, S. en W. Nagl (2010), *Die Brutto- und Tariflohnentwicklung seit 1994 im Vergleich*, München, Cesifo.
- 10 De meest doorwrochte kritiek is van Streeck, W. (2009), *Re-Framing Capitalism. Change in the German Political Economy*, Oxford: Oxford University Press. Streeck 2009. Voor een historisch perspectief zie Wehler, H.-U. (2013), *Die neue Umverteilung: Soziale Ungleichheit in Deutschland*, München: Beck.
- 11 Lau, M. (2009), *Die letzte Volkspartei: Angela Merkel und die Modernisierung der CDU*, München: DVA.
- 12 OESO Factbook 2013, *Economic, Environmental and Social Statistics*, Parijs: Organisation of Cooperation and Development.
- 13 Dat cijfer ligt op 21% in 2010, niet anders dan in 2000. In Nederland is dat 17% in 2010 (ook 21% in 2000). Zie OESO (2012), *Employment Outlook 2012*, Parijs: Organisation of Cooperation and Development, p. 247.
- 14 Hooren, F. v. en U. Becker (2012) 'One welfare state, two care regimes: Understanding developments in child and elderly care policies in The Netherlands', *Social Policy & Administration* 46, nr. 1, pp. 83-107.
- 15 OESO (1994), *The OECD Jobs Study: Facts, Analysis, Strategies*, Parijs: Organization for Economic Cooperation and Development, pp. 2, 47-54.
- 16 Bijvoorbeeld Giddens, A. (1998), *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Cambridge: Polity Press.
- 17 Blair, T. en G. Schröder (1999), *The Way Forward for Europe's Social Democrats*, Londen: The Labour Party.
- 18 Zie Hassel, A. en C. Schiller (2010), *Der Fall Hartz IV: Wie es zur Agenda 2010 kam und wie es weitergeht*, Frankfurt: Campus.
- 19 Vergelijk voor Duitsland Walter, F. (2009), *Im Herbst der Volksparteien? Eine kleine Geschichte von Aufstieg und Rückgang politischer Massenintegration*, Bielefeld: Transcript en Walter, F. (2010), *Vorwärts oder abwärts?: Zur Transformation der Sozialdemokratie*, Frankfurt: Suhrkamp.

Richtingenstrijd

De PvdA lijkt het sociaal-liberalisme in te ruilen voor het sociaal-conservatisme. Blue Labour-gemeenschapsdenken wordt op het schild gehesen door prominenten als Lodewijk Asscher. Maar *Van waarde* wijst een heel andere kant op. Het verschil moet niet verdoezeld worden.

MERIJN OUDENAMPSEN

Socioloog en politicoloog en promovendus aan de Universiteit Tilburg

Met de publicatie van het *Van waarde*-manifest heeft zich een belangrijke breuklijn geopenbaard binnen de Partij van de Arbeid. Op essentiële punten is het manifest in tegenpraak met de huidige partijkoers, zoals verwoord door Diederik Samsom en Lodewijk Asscher. Sinds Kok in 1989 afscheid nam van het socialistische ideaal en zich uitsprak voor het pragmatisme, is er een strubbeling gaande tussen de sociaal-liberale en de vanouds sociaal-democratische vleugel van de partij.

Lange tijd heeft het sociaal-liberale geluid de boventoon gevoerd. Nog steeds is deze stroming dominant, zij het met minder nadruk op het individu en meer op de gemeenschap. Het *Van waarde*-manifest leest daarentegen als een wederopleving van het nog immer marginale sociaal-democratische geluid binnen de partij. Daarmee is de aloude richtingenstrijd opnieuw opgelaaid.

Wie verwacht had dat de verschijning van het manifest zou leiden tot een openhartige discussie over deze inhoudelijke meningsverschillen, kwam echter van een koude kermis thuis. Bij de presentatie in de Rode Hoed was bovenal het onmiskenbare retorische talent van Diederik Samsom en Paul de Beer te bewonderen, die de aanwezige splijtstof op pro-

fessionele wijze onklaar wisten te maken. Zo wuifde Diederik Samsom elke kritiek op het regeerakkoord weg, met de zeer filosofische vinding dat de PvdA zich niet ter linkerzijde van het regeerakkoord zou bevinden, enkel op een ander punt in de tijd.

Hans Daalder, grondlegger van de Nederlandse politicologie, liet in een lezing in 1964 al weten dat door politieke elites 'vele wezenlijk-politieke zaken in de Nederlandse samenleving niet als zodanig gesteld worden'.¹ Daalder spreekt van een 'centristische mythologie', waardoor politieke tegenstellingen en verantwoordelijkheden versluierd worden ten gunste van het compromis. Het gevolg is dat de kiezer niets te kiezen heeft en vervalt in lijdelijkheid en apathie.

Den Uyl waarschuwde in de jaren zeventig voor de dreiging 'dat onder de wattendeken van de sussende bezweringen het politiek bewustzijn wordt verdoofd'.² In de openingsregels van het bekende essay *De smalle marge van democratische politiek*, bekritiseert Den Uyl de ondoorzichtige wijze waarop regeerakkoorden tot stand komen, als 'de uitholling van onze parlementaire democratie'. Wie de Nederlandse politiek op de voet volgt, overkomt vaak het gevoel dat er sindsdien weinig

is veranderd. Juist nu we geconfronteerd worden met een aanhoudende economische crisis en met de reële mogelijkheid dat het huidige beleid die crisis verergert, is het noodzakelijk om tegenstellingen te benoemen en de discussie in alle openheid te voeren.

Een tot sociaal-liberalisme verdunde koers

In een artikel uit 2004 schrijft Paul de Beer over een strijd binnen de partij tussen een 'klassieke' sociaal-democratische stroming, ook wel als vakbondsvleugel aangeduid, en een 'moderne' sociaal-liberale stroming.³ Met deze laatste term doelt De Beer op de Nederlandse variant van de Derde Weg van Blair, Clinton en Schröder, in Nederland voornamelijk geassocieerd met Wim Kok en Wouter Bos. De vakbondsvleugel, aldus De Beer, bepleitte een sterke positie van de staat, beteugeling van de markt, beperking van inkomensverschillen en een prominente rol van de vakbeweging. De sociaal-liberalen daarentegen gingen uit van de beperkte sturingsmogelijkheden van de overheid, wilden sociale doeleinden realiseren via de markt en prefereerden volgens De Beer gelijke kansen boven gelijke uitkomsten (wat enigszins een eufemisme is voor de acceptatie van grotere sociale ongelijkheid met het idee dat economische prikkels tot een hogere economische groei zouden leiden). Deze richtingenstrijd werd volgens Paul de Beer echter zoveel mogelijk verhuuld.

Toen de PvdA in 1994 een historische coalitie met de VVD aanging en vervolgens opging in Paars, koos de partij voor een sociaal-liberale koers die echter niet als zodanig werd aangekondigd: 'De liberale inbreng in dit kabinet kon aan de VVD worden overgelaten, zodat de PvdA ogenschijnlijk aan haar meer traditionele standpunten kon vasthouden, zij het tot sociaal-liberaal kabinetsbeleid verdund. Zo sloeg de PvdA, nota bene onder leiding van oud-vakbondsmen Wim Kok in de jaren negentig een geheel nieuwe weg in, zonder dat hierover een serieus intern debat was gevoerd.'⁴

De geschiedenis herhaalt zich. De parallelen zijn overduidelijk. Weer neemt de PvdA plaats in een coalitie met de VVD waarbij de partij het doet voorkomen vast te houden aan haar traditionele sociaal-democratische principes. Sterker nog, de partijtop wendt zelfs een zekere reveille voor, wat een brilje. Ondertussen wordt de ontegenzeggelijk harde neoliberale en conservatieve koers afgeschoven op de noodzaak van het compromis.

Tijdens de politieke ledenraad van de PvdA, op 16 maart jongstleden, sprak Diederik Samsom zelfs van een compromis met 'de veranderende realiteit', niet zozeer met de VVD of met de Brusselse technocratie. Werkelijke politieke keuzes en alternatieven zijn er niet, zo valt op te maken uit Samsoms toespraak. De keuze tussen een anticyclisch, expansief fiscaal beleid en een procyclisch bezuinigingsbeleid is volgens de partijleider een 'valse tegenstelling'. De waarheid ligt immers in het midden, zo luidt het centristische devies. Dat is het enige 'eerlijke en echte verhaal', kregen de leden te horen. Wat de vraag oproept of voorstanders van een expansief begrotingsbeleid — neem een macro-econoom als Bas Jacobs — soms een oneerlijk en onecht verhaal verkondigen.

Het verhullen en depolitiseren van tegenstellingen, de regenteske politieke praktijk waar Daalder en Den Uyl ons nog zo voor waarschuwden, lijken weer helemaal terug van weggeweest. Dit alles doet de inhoudelijke discussie natuurlijk weinig goed. Het zou zonde zijn als de PvdA op deze wijze haar ogen sluit voor de wereldwijd oplevende discussie over economisch beleid. Zelfs het IMF heeft — in zijn visie op 'de veranderende realiteit' — de huidige PvdA inmiddels links gepasseerd. Of is het toch eerder de PvdA die het IMF rechts passeert?

Het sociaal-liberale tekort

De sociaal-democratische visie op de crisis, gebaseerd op het dictum van Keynes — 'the boom, not the slump, is the time for austerity'

— is verlaten. Eerdere kritiek over het 'kapot bezuinigen van de economie' heeft men ingeslikt, net nu de economische cijfers de relevantie van dat statement verder bevestigen. Van een daadwerkelijke agenda van sociale transformatie rest enkel de belofte om de scherpste kantjes van de agenda van de VVD af te vijlen.

Wat Bart Tromp in de jaren negentig de kern van de sociaal-democratische agenda noemde — versterking van het publieke domein en instandhouding van een brede verzorgingsstaat (ook al zou dat ingrepen vergen) — lijkt geheel uit het gezichtsveld verdwenen. In plaats van de voorgehouden sociaal-democratische wederopleving uit de verkiezingscampagne van vorig jaar zien we een blauw kabinet met rode franjes. Net als in 1994 lijkt er sprake van een bewuste keuze voor een sociaal-liberale koers, verhuld achter de retoriek van het compromis.

De sociaal-democratische visie is duidelijk verwoord in Kees Schuyts studie *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*.⁵ Schuyt reduceert de materiële en morele grondslagen van de verzorgingsstaat tot drie kernpunten:

- ▶ Solidariteit: niemand mag onder de grens zakken waaronder een fatsoenlijk bestaan in een vrije maatschappij onmogelijk wordt.
- ▶ Sociale rechtvaardigheid: de verdeling van inkomen en daarvan afgeleide schaarse goederen mag niet door willekeur tot stand komen.
- ▶ Een economische politiek gericht op zo veel mogelijk werkgelegenheid als de beste bestrijding van de financiële problemen van de 'staat van verzorging'.

Deze principes blijven volgens Schuyt van kracht in tijden van crisis en bezuinigingspolitiek. Hij citeert Den Uyl als volgt: 'Alleen langs deze weg van solidariteit vinden we oplossingen voor de "betaalbaarheid" van de verzorgingsstaat. Inkomensmatiging en bezuinigingen op een controleerbare manier omzetten in investeringen, arbeidsplaatsen en arbeids-

tijdverkorting per werkende. De mensen zonder werk en de ouderen niet laten zakken. De verzorgingsstaat hervormen, jazeker, maar vasthouden aan de verantwoordelijkheid van de gemeenschap voor een gelijk recht van een ieder (vrouwen precies gelijk aan mannen) op werk, inkomen en uitkering.'⁶

Het sociaal-liberalisme breekt op al deze punten met de sociaal-democratische agenda. Solidariteit wordt gheredefinieerd, waarbij de overheid verantwoordelijkheid voor het garanderen van een menswaardig minimum meer en meer uitbesteedt aan maatschappelijk initiatief. Hierdoor beginnen sociale voorzieningen zich van een 'gelijk recht' tot een gunst te ontwikkelen.

Weer neemt de PvdA plaats in een coalitie met de VVD en doet zij het voorkomen vast te houden aan haar principes

Sociale rechtvaardigheid wordt op basis van de filosofie van Rawls gereduceerd tot het welbevinden van de laagste inkomens, waarmee de partij een groot deel van haar vermogenspolitiek en inkomenspolitiek uit handen geeft. Het gevolg is dat op beide punten de ongelijkheid wezenlijk gegroeid is, met de bonuscultuur als symbolisch zwaartepunt. De economische politiek, ten slotte, wordt gereduceerd tot een faciliterende rol voor de overheid. Werkgelegenheidsverschaffing is niet meer de leidraad van het beleid, met als concreet gevolg dat 'investeringen, arbeidsplaatsen en arbeidstijdverkorting' uitblijven.

Zoals gezegd werd de aanzet tot deze nieuwe koers allereerst gegeven door Wim Kok in de verkiezingscampagne van 1989. In de jaren negentig was het vervolgens Paul de Beer, via de publicatie van *Het verdiende inkomen*, die de filosofie van Rawls gebruikte om deze nieuwe

politiek filosofisch te funderen. De rol van de staat in het egaliseren van de inkomens- en vermogensverdeling moest beperkt worden. Ook de keynesiaanse nadruk op overheidsinvesteringen in crisistijd werd losgelaten. Het enige wat de overheid zou moeten doen, is zorg dragen voor een zo goed mogelijk minimuminkomen.

Hiermee verschaftte Paul de Beer de intellectuele grondslag voor de Nederlandse versie van de Derde Weg. Een belangrijk verschil tussen de Nederlandse en de Britse Derde Weg is dat in Engeland van begin af aan het gemeenschapsdenken een belangrijk onderdeel vormde van deze nieuwe politiek. De Nederlandse Derde Weg baseerde zich op Rawls, en kende daarmee een meer individualistische inslag. De Britse versie inspireerde zich op het communitarisme van Amitai Etzioni, en in mindere mate Alasdair MacIntyre, Michael Sandel, Charles Taylor, Michael Walzer en John MacMurray.⁷ Allen denkers die hun filosofie juist formuleerden in oppositie tot het individualisme van Rawls. Een van de eerste beschrijvingen van de Britse Derde Weg⁸ schetste deze nieuwe politiek dan ook als 'CORA':

- ▶ *community*: gemeenschapsdenken;
- ▶ *opportunity*: ontplooiingsmogelijkheden voor iedereen, met bijbehorende vergoedingen;
- ▶ *responsibility*: eigen verantwoordelijkheid;
- ▶ *accountability*: rekenschap die burgers en overheid aan elkaar moeten afleggen.

In de laatste jaren is de gehele PvdA gaan bewegen van een meer individualistische positie naar een meer op gemeenschap georiënteerde visie. In de woorden van Spekman: 'Er moet een omslag komen van ik naar ons.' Belangrijk hier is dat er zowel een linkse als een rechtse variant van het gemeenschapsdenken bestaat. Zo spreekt het *Van waarde*-manifest zich uit voor bevrijdende en emanciperende vormen van gemeenschapszin (onder de noemer 'binding'), en waarschuwt het voor de bevoogdende en onderdrukkende vormen daarvan.⁹

De partijtop van de PvdA echter, legt heel andere accenten. Lezen we de toespraken van Asscher, Samsom en Spekman, dan zien we vooral een voortborduren op de neoliberaal georiënteerde formule van de Britse Derde Weg. Een conservatief gemeenschapsdenken vervult hierin een hoofdrol.

De preek van Asscher

De destijds gehypte en inmiddels al bijna weer vergeten toespraak van Lodewijk Asscher van 28 oktober 2012 geeft een goede indicatie van de ideologische oriëntatie van de partijtop. Het was de zogenaamde Preek van de Leek, gehouden op een vrij belangrijk moment, vlak voor de vaststelling van het regeerakkoord. Niet zonder reden zat de zaal vol met journalisten: de verwachting was dat hier een strategische lijn zou worden uitgezet. Asscher stelde niet teleur. Door *Vrij Nederland* werd de preek prompt uitgeroepen tot de ideologische basis van het nieuwe kabinet.

De kern van Asschers betoog is te herleiden tot twee elementen die logischerwijs uit elkaar voortvloeien. Het eerste is een herformulering van het solidariteitsbegrip. Het tweede is de aankondiging van een terugtrekkende overheid, waarvan de sociale kosten door de goede werken van de bevolking opgevangen dienen te worden.

Solidariteit betekent, aldus Asscher, ons te kunnen verplaatsen in de mensen die het minder goed getroffen hebben. Solidariteit wordt in zijn lezing feitelijk gelijkgesteld met vrijwilligerswerk. 'Verplaats je in anderen, bekomeer je om anderen', zo preekt hij. 'Wees niet onverschillig en accepteer het onacceptabele niet. Er is altijd een alternatief! Begin nabij, het hoeft niet de armoede in de derde wereld te zijn, het hoeft niet meteen de vrede in het Midden-Oosten te zijn. Ook jouw Lazarus ligt waarschijnlijk gewoon voor je deur, woont naast je, heeft kinderen op de school van jouw kinderen, winkelt in dezelfde supermarkt.'

Deze visie op het zelfzorgend vermogen van de burger impliceert een opvallende

breuk met de sociaal-democratische traditie. Volgens Kees Schuyt maakt het solidariteitsbegrip de kern uit van de verzorgingsstaat. Bij Lodewijk Asscher is het juist het antwoord op de verdere desintegratie ervan. De burger moet volgens Asscher niet meer naar de overheid kijken, maar zelf dingen onder handen gaan nemen: 'Wees niet onverschillig. Jij kunt een verschil maken. Doe dat dan ook. Verwacht niet dat een ander het oplost. Een politicus, een held of een godheid. Je kan niet van de politiek verwachten dat zij alles oplossen. Je verwachtingen zijn dan niet reëel én je houdt ook op je af te vragen welke rol je zelf kunt spelen.'

De reden die Asscher hiervoor aandraagt, is dat de verzorgingsstaat verder ingekrompen moet worden. De periode van eindeloze groei van de verzorgingsstaat is afgelopen, zo wordt ons gemeld. En passant bekritiseert hij de neiging 'het bestaande met hand en tand te verdedigen', en vast te houden aan verworven rechten. Alweer wordt hier afstand genomen van de sociaal-democratische positie zoals verwoord door Den Uyl, maar tevens door Nobelprijswinnende prominenten als Paul Krugman, Joseph Stiglitz en Jeffrey Sachs. Zij stellen dat in tijden van crisis de overheid juist extra dient te investeren en sociale voorzieningen in stand moet houden om te zorgen dat de effectieve vraag niet instort en de crisis zich verder verdiept, zoals in Nederland is gebeurd.

Van de Derde Weg naar Blue Labour

Asscher plaatst zich in zijn lezing op één lijn met de Britse Derde Weg, dat evengoed uitging van het idee dat burgers eerst zelf hun problemen dienden op te lossen, alvorens de politiek daarop aan te spreken. Nu is het zo dat de Derde Weg, samen met Tony Blair, in Engeland al een tijdje politiek dood is verklaard. New Labour heet gewoon weer Labour. De ideeën leven echter voort, en zijn verder ontwikkeld onder de naam Blue Labour, een gedachtegoed dat zich wat kritischer opstelt ten opzichte van de markt en meer inzet op

gemeenschap, maar los van deze accentverschillen voornamelijk voortborduurde op de Derde Weg van voorheen.

Blue Labour heeft bovenal een conservatieve inslag, en probeert delen van het verloren electoraat terug te winnen door op het gebied van immigratie en misdaadbestrijding een harde lijn te bepleiten. Een vergelijkbare conservatieve wending is tevens bij de PvdA-top te zien — denk aan de participatiecontracten van Asscher.

Asscher vertelt ons dat de verzorgingsstaat verder ingekrompen moet worden

De term Blue Labour is bedacht door Maurice Glasman, een Labour-baron en een controversieel denker die een eigen variant heeft ontwikkeld op de Big Society-formule van de Britse Conservatieven. Zowel de Conservatieven als Labour grijpen daarbij terug op een christelijk geïnspireerd gemeenschapsdenken. De teneur van deze theorieën is dat zowel de staat als de markt als ordeningsprincipe tekortkomingen kent. Als nieuwe toevoeging wordt nu de gemeenschap naar voren geschoven om de sociale kosten van een terugtrekkende overheid op te vangen.

Burgers moeten zelf initiatief nemen, de bibliotheek gaan runnen of het bloemenperk mooi houden, zodat de overheid verder kan snijden in het budget. Het is een beleid dat in Engeland grote controverse heeft geregeerd.¹⁰ Door critici wordt het gezien als een cynische truc om verdere bezuinigingen te kunnen verkopen als een vorm van *empowerment* van het maatschappelijk middenveld. Anderen wijzen op de problematische impact van het nieuwe beleid op kansarme groepen en in het bijzonder vrouwen, die in toenemende mate de traditionele mantelzorg weer op zich moeten gaan nemen. Het is dit beleid

dat nu in Nederland overal naar voren wordt geschoven onder de noemer Doe-Democratie.

De conservatieve wending van het sociaal-liberalisme

Het Nederlandse sociaal-liberalisme was een synthese tussen de sociaal-democratie en het neoliberalisme. De voorgestelde koers van Asscher is een nieuwe synthese, waarbij een conservatief gemeenschapsdenken als nieuw ingrediënt aan de eerdere samenstelling wordt toegevoegd. Niet voor niets staat Asscher bekend als een bewonderaar van Glasman. Deze politiek is in open tegenspraak met het *Van waarde*-manifest, waar Monika Sie zich uitspreekt tegen een dergelijke koers, overigens zonder de naam van Asscher te noemen: ‘Op zich is het een goed idee om te investeren in de vermogens en veerkracht van mensen, om de autonomie van burgers en gemeenschappen te bevorderen — Pieter Hilhorst noemt dat “sociale veerkracht” of “samenred-

zaamheid”, Nico de Boer en Jos van der Lans spreken in dit licht van “burgerkracht” — en mensen te stimuleren tot participatie via scholing en begeleiding naar werk. Maar dit motief wordt in de praktijk op een griezelige manier vermengd met een harde bestuurlijke bezuinigingsagenda en een neoliberale ideologie van versobering van voorzieningen, selectievere toegang tot voorzieningen, en een verkleining van de verzorgingsstaat. Deze cocktail van activerende, bestuurlijke en neoliberale motieven bedreigt al snel de bestaanszekerheid van mensen die kwetsbaar zijn, geen sterke sociale netwerken hebben, en die zich moeilijk laten activeren.’¹¹

Hier doet de aloude richtingenstrijd zich opnieuw gelden. Langs enigszins andere coördinaten weliswaar dan voorheen, maar desalniettemin zijn er twee duidelijk te onderscheiden posities, die fundamenteel met elkaar in botsing zijn. De vraag is of de partij deze discussie openlijk durft aan te gaan, of dat men de wattendeken verkiest waar Den Uyl in zijn tijd zo tegen te hoop liep. Er staat veel op het spel.

Noten

- 1 H. Daalder (1974), *Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen: Van Gorcum
- 2 J.M. den Uyl (1978), *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Amsterdam: Bert Bakker.
- 3 De nogal arbitraire kwalificaties ‘modern’ en ‘klassiek’ zal ik in het vervolg weglaten. Het *Van waarde* manifest laat zien dat een ‘modern’ sociaal-democratisch geluid mogelijk is, terwijl de huidige conservatieve wending van het sociaal-liberalisme evengoed als ‘klassiek’ kan worden aangeduid.
- 4 Paul de Beer, ‘Het debat over sociaal-liberalisme op herhaling’, in: *S&D* 2004/5-6 2004, p. 68.
- 5 Kees Schuyt (1992), *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Stenfert Kroese: Leiden, p. 4.
- 6 Den Uyl 1982, geciteerd in Schuyt 1992, p. 4.
- 7 Zie: Jane Lewis en Rebecca Surender (red.) (2004), *Welfare State Change : Towards a Third Way?* Oxford: Oxford University Press; Sarah Hale, Will Leggett en Luke Martell (red) (2004), *The Third Way and Beyond: Criticisms, Futures and Alternatives*, Manchester: Manchester University Press.
- 8 Zie: J. Le Grand (1998), *The Third Way begins with Cora*, *New Statesman*, 6 March, pp. 26-27.
- 9 Monika Sie Dhian Ho (2013), *Van waarde. Sociaal-democratie voor de 21ste eeuw*, Van Genep, Amsterdam, p. 95.
- 10 De grootste controversale werd veroorzaakt door Maurice Glasman zelf, die zijn conservatieve gemeenschapsdenken wat al te ver doorvoerde. Zo heeft Glasman opgeroepen om de Britse grenzen te sluiten en de islamofobe voetbalhooligans van de EDL (European Defence League — supporters van Geert Wilders) te betrekken in de partijorganisatie van Labour. Zijn invloedrijke positie als naaste adviseur van Ed Miliband heeft hij sindsdien verloren. Blue Labour is uit de gratie geraakt, maar de ideeën leven voort. Ook in Nederland.
- 11 Monika Sie Dhian Ho (2013), *Van waarde. Sociaal-democratie voor de 21ste eeuw*, Van Genep, Amsterdam, p. 45.

Standplaats: Brno (Tsjechië)

Een wijnkistje met zeven miljoen kronen

Door **Elmar Smid**

Uitwisselingsstudent aan de Masaryk Universiteit in Brno

‘Iedereen is corrupt! Het maakt niet uit van welke partij, ze doen toch wel wat ze willen.’ Dat is de sfeer die ik proef als ik hier in Brno, de tweede stad van Tsjechië, met een aantal mensen spreek, als ik mijn professoren mag geloven en als ik krantenartikelen lees. Wat ik merk onder de Tsjechen is een mengeling tussen onmacht en desinteresse, in de politiek en zelfs in de maatschappij. Het lijkt te resulteren in apathie, zowel ten opzichte van nationale, als wat betreft Europese politiek.

Het beste voorbeeld van de corruptie is wellicht wel de Tsjechische sociaal-democraat Rath, de voormalige minister van Volksgezondheid. Hij werd een jaar geleden gepakt met een wijnkistje waarin hij zeven miljoen zichzelf toegeëigende Tsjechische kronen, een slordige € 300.000, had verborgen. De zitting van zijn zaak wordt vooralsnog keer op keer uitgesteld en de man loopt nog altijd vrij rond. Velen hier verwachten dat zijn zaak ook wel niet meer behandeld zal worden. Des te ironischer is het dat de Tsjechische zusterpartij van de PvdA, de ČSSD, juist groots had ingezet op corruptiebestrijding, wat nu natuurlijk volstrekt ongeloofwaardig is.

De oorspronkelijke euforie over de val van het communisme is bij veel Tsjechen al lang geleden verdwenen toen bleek aan wat voor ingrijpende economische hervormingen zij zich moesten onderwerpen, eerst van de Washington Consensus en later van de Europese Unie om aan de Kopenhagen-criteria voor toetreding te voldoen. Het is best te begrijpen dat het omaatje dat ik iedere avond bosjes bloemen op straat zie verkopen omdat

haar staatspensioentje in de jaren negentig is verlaagd, niet staat te juichen bij de Europese Unie. Zelfs niet als er een hypermoderne tram met reclame van het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling tussen alle oude communistische trams door de stad rond rijdt.

De scepsis over de EU bleek ook in januari bij de eerste rechtstreekse presidentsverkiezingen in Tsjechië, waar sociaal-democraat Miloš Zeman met voornamelijk anti-Duitse (lees: eurosceptische) campagneleuzen won. Zo vergeleek hij de Europese 3%-norm met het Verdrag van München in 1938, en vroeg hij zich hardop af waarom de Tsjechen, wederom onder Duitse bewindvoering, krom moeten liggen.

Na de Fluwelen Revolutie in 1989 zijn er grote stappen gezet in transitie van Tsjechië, maar het lijkt erop dat er nog een lange weg te gaan is. De ‘shock therapie’ die het land in de jaren negentig heeft ondergaan mocht destijds economisch effectief blijken, tegelijkertijd heeft het geloof van de Tsjechen in hun eigen democratische invloed ook een behoorlijke knauw gekregen.

Om de apathie te doorbreken is het van belang dat de Tsjechische burgers zich aan de ene kant meer met de politiek gaan bemoeien: door geen genoeg meer te nemen met politici ‘die het wel weten’, door zich te organiseren in maatschappelijke organisaties die nu praktisch afwezig zijn (zoals vakbonden) en door zich gezamenlijk vast te bijten in corruptiezaken.

Aan de andere kant zal de EU actief het vertrouwen van de Tsjechen moeten herwinnen, door nog meer in het land te investeren, en door toe te staan dat de Tsjechische bevolking meer (directe) invloed heeft op het Europese beleid, met name als het over economische hervormingen gaat.

ONGELIJKHEID: TERUG VAN NOOIT WEGGEWEEST

De afgelopen drie decennia is de sociale ongelijkheid in Nederland toegenomen. Aan de onderkant is een groep laagopgeleiden ontstaan met een aanzienlijk minder rooskleurig toekomstperspectief dan midden- en hoogopgeleiden. Doordat hoogopgeleiden veelal trouwen met hoogopgeleiden en laagopgeleiden met laagopgeleiden, hangt de toekomst van kinderen in grote mate af van het gezin waarin ze opgroeien. Het onderwijs kan de verschillen niet compenseren.

De structurele ongelijkheid moet weer krachtig worden aangepakt, bepleit Paul de Beer. Inkomensverschillen hebben een functie, maar als daar machtsverschillen en monopolies achter zitten is het niet te rechtvaardigen.

Mark Elchardus brengt de tweedeling in 'onderwijsstanden' in verband met de opkomst van het populisme. Maar het idee dat laagopgeleiden de verliezers zijn van de modernisering van onze samenleving is onjuist, toont hij aan. In vergelijking met laagopgeleiden in niet-gemoderniseerde lidstaten hebben ze vaker werk, is hun gezondheid beter en zijn ze tevredener over hun leven.

Nieuwe ongelijkheid in een ‘winner take all’-samenleving

De sociale ongelijkheid groeit en achterstand wordt weer een erfelijk kenmerk: waarom is het bestrijden van ongelijkheid eigenlijk ooit van de agenda verdwenen?

PAUL DE BEER

Redacteur S&D

Ineens werd er weer over gesproken: nivelleringsmaatregelen. Jarenlang rustte er in de politiek een taboe op dit typische jaren-zeventigwoord, maar eind vorig jaar dook het weer op. Dat was de verdienste van de PvdA, die erin was geslaagd in de formatie met de VVD een aantal maatregelen overeind te houden die een fors nivellerend effect hebben. De meest in het oog lopende ‘nivelleringsmaatregel’ in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte — de inkomensafhankelijke zorgpremie — riep echter een storm van protest op. Toegegeven, die protesten kwamen vooral uit VVD-hoek, de partij die een kleine veertig jaar eerder al te hoop was gelopen tegen het nivelleringsbeleid van het kabinet-Den Uyl. Niettemin lijkt een pleidooi voor inkomensnivellering anno 2013 weinig harten meer te beroeren, zelfs niet onder de achterban van de PvdA.

De strijd van de sociaal-democraten tegen ongelijkheid is altijd een belangrijk mikpunt van kritiek geweest van andere politieke stromingen. Liberalen zien in de sociaal-democratische nivelleringsijver een bedreiging van de individuele vrijheid en een verwaarlozing van de noodzaak van (financiële) prikkels om eerst te verdienen alvorens er iets te verdelen

valt. Christendemocraten zien in ongelijkheid op zichzelf geen probleem — ongelijkheid past in een organische, door God gegeven wereldorde, waarin ieder zijn of haar plaats heeft. Maar wel delen zij de zorg van sociaal-democraten over de uitsluiting van maatschappelijke groepen aan de onderkant van de samenleving.

Ook sociaal-democraten zelf lijken er tegenwoordig echter niet meer zo van overtuigd dat het traditionele streven naar meer gelijkheid centraal moet staan. De onzekerheid — of zelfs het ongemak — waarmee sociaal-democraten nu over bestrijding van ongelijkheid spreken, heeft veel te maken met het veranderde karakter van sociale ongelijkheid. De aard, de oorzaken en de mogelijke aanpak van de ongelijkheid van vandaag verschillen sterk van die van pakweg een halve eeuw geleden. Althans, zo lijkt het.

In dit artikel onderzoek ik de veranderingen in het karakter van sociale ongelijkheid sinds de Tweede Wereldoorlog en welke consequenties deze zouden moeten hebben voor de sociaal-democratie. Ik concludeer dat de ongelijkheid inderdaad van karakter is veranderd. Maar hierdoor is zij in bepaalde opzichten

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

juist weer meer gaan lijken op de schrijnende ongelijkheid van het begin van de vorige eeuw, vooral als het gaat om de overdracht van achterstanden van generatie op generatie. Het streven naar gelijke kansen volstaat daarom niet om ongewenste ongelijkheid te verminderen. Sociaal-democraten zullen zich weer meer moeten richten op onrechtvaardige beloningsstructuren.

De aard van de ongelijkheid

In twee belangrijke opzichten is de dominante analyse van sociale ongelijkheid in de tweede helft van de vorige eeuw veranderd. In de eerste plaats is de aandacht verschoven van ongelijkheid als zodanig naar achterstand en armoede, in de tweede plaats wordt ongelijkheid tegenwoordig minder getypeerd in sociaaleconomische termen (met name inkomen en vermogen) en meer in termen van maatschappelijke participatie.

Wat het eerste betreft speelt de vraag of achterstand en achterstelling in relatieve of in absolute termen moeten worden geduïd. De befaamde inkomenspolitiek van het kabinet-Den Uyl (1972-1977) was erop gericht om inkomensverschillen te verminderen. Daarvoor werd zelfs een norm geformuleerd: een verhouding van één staat tot vijf voor de laagste ten opzichte van de hoogste inkomens.¹ In navolging van sociaal-democratische economen als Jan Tinbergen en Jan Pen werd vermindering van inkomensongelijkheid een doel op zich. Natuurlijk was dit mede om de positie van de minst bevoorrechten (lees: de laagstbetaalden) te verbeteren, maar de realisering van het doel werd toch vooral afgemeten (bijvoorbeeld in de jaarlijkse inkomensnota's van de minister van Sociale Zaken) aan de inkomensverschillen en niet zozeer aan het inkomensniveau aan de onderkant.

Kenmerkend hiervoor is dat in die jaren zelden over armoede werd gesproken. Dit veranderde in de jaren tachtig en negentig, toen de aandacht verschoof naar de laagste inko-

mensgroepen. Dit was mede een reactie op het beleid van de kabinetten-Lubbers die het mes zetten in de sociale zekerheid, waardoor de koopkracht van de laagste inkomens fors daalde. Er werd speciaal beleid ontwikkeld voor 'de minima', met speciale aandacht voor 'meerjarige echte minima'. Dat beleid werd weliswaar door de PvdA bekritiseerd, omdat het geen structurele oplossing zou bieden, maar ook in de PvdA verschoof de aandacht van de inkomensongelijkheid in brede zin naar de positie van de laagstbetaalden.

Typerend hiervoor waren de nota *Geloof me, dit is armoede* van Hedy d'Ancona uit 1983 en de opdracht van minister Melkert in het eerste paarse kabinet aan het SCP en het CBS om jaarlijks een armoedemonitor op te stellen. De doelstelling van verkleining van inkomensverschillen verdween geleidelijk uit beeld en werd vervangen door het doel van een 'evenwichtige inkomensontwikkeling'. Feitelijk betekende dit dat alle inkomensgroepen dezelfde inkomensontwikkeling moesten doormaken en de inkomensverschillen dus werden bevroren.

In één opzicht is de belangstelling voor de inkomensverdeling overigens wel gehandhaafd, namelijk als het gaat om de topinkomens. De hoge inkomens van de bestuurders van grote ondernemingen en meer recentelijk ook in semi-publieke instellingen riepen vanaf de jaren negentig steeds meer weerstand op. Maar die weerstand betrof vooral het feit dat zij er jaar in jaar uit méér op vooruitgingen dan de modale werknemer, en niet zozeer de grote inkomensverschillen als zodanig.

Het belang van werk wordt tegenwoordig meer benadrukt dan het belang van inkomen

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

Over de vraag of het terecht is om de aandacht te concentreren op de onderkant in plaats van op de inkomensverdeling als geheel of op de top, lopen de meningen uiteen, niet alleen in de politiek, maar ook in de wetenschap. Zeer invloedrijk was het boek *A Theory of Justice* uit 1972 van John Rawls², die in zijn befaamde *difference principle* pleit voor sociale instituties die resulteren in een zo hoog mogelijk inkomen van de minst bevoorrechten (daarom ook wel als het maximinprincipe aangeduid). Inkomensongelijkheid als zodanig speelt in zijn rechtvaardigheidsopvatting geen rol. Zijn opvatting is door andere filosofen zowel ondersteund als bestreden.

Onlangs heeft het veelbesproken boek *The Spirit Level* van Wilkinson en Pickett³ de discussie nieuw leven ingeblazen, doordat zij wijzen op de vele negatieve maatschappelijke consequenties van ongelijkheid. Landen met meer ongelijkheid kenmerken zich door een slechtere gezondheid, meer stress, meer criminaliteit, slechtere schoolprestaties, minder sociaal kapitaal, enzovoorts. Hun boek is dan ook een sterk pleidooi om ongelijkheid als zodanig te verminderen. Maar hun analyse is door andere onderzoekers bekritiseerd, omdat zij niet aantonen dat inkomensongelijkheid ook werkelijk de *oorzaak* is van die maatschappelijke kwalen. Kortom, of de verschuiving in de aandacht van ongelijkheid naar achterstand en armoede terecht is geweest, is nog steeds een open vraag. Hoewel wetenschappelijke inzichten hiervoor zeker van belang zijn, gaat het hier uiteindelijk om een politieke keuze.

De tweede belangrijke verschuiving in de aandacht voor sociale ongelijkheid betreft de 'hulpbronnen' waarin ongelijkheid zich manifesteert. In het verleden legden sociaal-democraten veel nadruk op sociaaleconomische ongelijkheid en dan in het bijzonder verschillen in inkomen en vermogen. Weliswaar was er ook veel aandacht voor andere dimensies van ongelijkheid – zo luidde de welbekende leuze van het kabinet-Den Uyl 'een eerlijke verdeling van inkomen, kennis en macht' –

maar die ongelijkheid in kennis en macht werd toch vaak gezien als een afgeleide van sociaaleconomische ongelijkheid. Zo waren het vooral de lagere sociaaleconomische klassen die onvoldoende toegang hadden tot het onderwijs (kennis) en leidinggevende posities (macht). De basis van de ongelijkheid was gelegen in de verschillen tussen de sociaaleconomische klassen. Ging het daarbij in de negentiende eeuw, in navolging van Marx, nog vooral om de tegenstelling tussen de klassen van arbeiders (proletariaat) en kapitalisten (bourgeoisie), in de loop van de vorige eeuw werden die klassenverschillen meer verfijnd, door onderscheid te maken tussen hoofd- en handarbeiders, leidinggevend en ondergeschikten, zelfstandigen en werknemers in loondienst.

De CEO van tegenwoordig is heus niet veel getalenteerder dan de topbestuurder van dertig jaar terug, maar zijn beloning is wel veel hoger

Hoewel de aandacht voor sociaaleconomische ongelijkheid zeker niet is verdwenen, is er steeds meer aandacht gekomen voor de sociaal-culturele dimensie van ongelijkheid. Ongelijkheid wordt nu vooral gezien als ongelijke participatie in de samenleving. Binnen de sociaaleconomische dimensie wordt het belang van werk (arbeidsparticipatie) tegenwoordig meer benadrukt dan het belang van inkomen.

Daarnaast wordt gewezen op het belang van aspecten als opleiding, leefstijl, gezondheid, culturele en politieke participatie. Deze verschuiving in aandacht naar andere dimensies is begrijpelijk in het licht van de toegenomen welvaart. Daardoor is de zeer schrijnende

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

materiële armoede uit de begintijd van de arbeidersbeweging niet meer de meest zorgwekkende uiting van maatschappelijke ongelijkheid. De term armoede wordt daarom steeds vaker vervangen door 'sociale uitsluiting', die meer omvat dan alleen een inkomensstekort. Ongelijkheid is daarmee een multidimensionaal verschijnsel geworden.

Cruciaal is daarbij de vraag in hoeverre de verschillende dimensies samenhangen. Zijn het steeds dezelfde mensen die zich op de laagste sporten van de inkomensladder, de opleidingsladder, de gezondheidsladder en de maatschappelijke participatieladder bevinden? In dat geval maakt het niet zo veel uit of we de aandacht richten op achterstanden in inkomen of in participatie, aangezien het om dezelfde groepen gaat. Uiteraard is het, met het oog op het te voeren beleid, dan nog wel van belang of ongelijkheid in gezondheid en participatie wordt veroorzaakt door ongelijkheid in inkomen (zoals Wilkinson en Pickett claimen) of dat het oorzakelijke verband in de omgekeerde richting loopt.

Als de posities van mensen op de verschillende ladders slechts weinig samenhang vertonen, verandert het beeld van sociale ongelijkheid wezenlijk. Dan zijn er immers geen duidelijk te onderscheiden groepen van winnaars en verliezers meer. Wie een laag inkomen heeft, kan tegelijkertijd hoog opgeleid, gezond en maatschappelijk actief zijn, en vice versa. Het probleem van sociale ongelijkheid zou daarmee veel aan scherpte verliezen. Het meeste onderzoek duidt er echter op dat er wel degelijk een sterke samenhang is tussen de posities van mensen op verschillende dimensies, zij het dat er wel discussie is over de causale samenhang.

Bronnen van ongelijkheid

Parallel aan de visie op het karakter van ongelijkheid is ook de dominante analyse van de oorzaak van ongelijkheid en achterstand veranderd. Grof geschetst zagen sociaal-demo-

craten in het verleden maatschappelijke structuren en instituties als de oorzaak van ongelijkheid en de laagstbetaalden als slachtoffer daarvan. Tegenwoordig zoeken zij de oorzaken echter vooral in individuele tekortkomingen en gebreken en beschouwen zij de armen zelf als medeverantwoordelijk voor hun lot.

Deze verandering in de diagnose van ongelijkheid hangt samen met de transformatie van de samenleving in de laatste halve eeuw van een industriële klassensamenleving naar een meritocratische kennissamenleving. In de klassensamenleving hing ongelijkheid sterk samen met sociale afkomst. Wie in een lagere sociaaleconomische klasse ter wereld kwam, had om tal van redenen minder levenskansen dan iemand die in een hogere sociaaleconomische klasse opgroeide. Vermindering van sociale ongelijkheid moest dan ook vooral worden gerealiseerd door de scherpe klassengrenzen te doorbreken. Sociale zekerheid, een minimumloon, progressieve inkomstenbelasting, goede en betaalbare huisvesting, gratis en voor iedereen — op basis van talent — toegankelijk onderwijs, waren enkele van de belangrijkste instrumenten om de klassen tegenstellingen te overbruggen. Als de maatschappelijke structuren en instituties geen belemmeringen meer zouden opwerpen voor volwaardige participatie van de lagere sociaaleconomische klassen, zou de maatschappelijke ongelijkheid vanzelf sterk verminderen. Het creëren van gelijke formele én materiële kansen zou resulteren in veel meer gelijkheid.

Vanuit dit perspectief werd de overgang naar een postindustriële meritocratische samenleving door veel progressieve denkers toegejuicht. Immers, in een meritocratische samenleving worden maatschappelijke posities niet langer verdeeld op basis van sociale stand of klasse (en evenmin op basis van sekse of ras), maar op basis van persoonlijke verdiensten. Deze *merites* waren, volgens de klassieke formule van Michael Young die het begrip 'meritocratie' in 1958 muntte,⁴ gelijk aan de optelsom van talent en inspanning.

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

Onder de veronderstelling dat de ongelijkheid in kansen op basis van klassen veel groter is dan de ongelijkheid in talenten, zou de komst van de meritocratische samenleving gepaard gaan met een vermindering van sociale ongelijkheid. Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw leek deze verwachting te worden bewaarheid. Het 'verborgen talent' (de term is van Van Heek) uit de lagere sociaaleconomische klassen stroomde massaal door naar hogere vormen van onderwijs, waardoor de sociaaleconomische afkomst sterk aan belang inboette als verklaring voor sociale ongelijkheid. De samenleving werd steeds 'opener'. Dit ging gepaard met een snelle stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van de beroepsbevolking, die ons ook economisch geen wind-eieren legde. Vermindering van ongelijkheid en vergroting van maatschappelijke welvaart gingen zo gedurende enkele tientallen jaren hand in hand.

Zoals Michael Young al in 1958 in zijn sociologische satire, die in het jaar 2034 speelt, voorzag, heeft de meritocratie ook een keerzijde. Terwijl de overgang van een klassensamenleving naar een meritocratische samenleving gepaard gaat met een grote mate van (vooral opwaartse) sociale mobiliteit, kenmerkt een volgroeiende meritocratie zich juist door nieuwe, scherpere en hardnekkiger klassentegenstellingen. Dit is althans het geval indien de ongelijkheid in talenten — of juist, de verschillen in beloning van die talenten in de meritocratische samenleving — groot is en indien deze talenten in hoge mate erfelijk zijn. Beide aannames lijken inderdaad in veel sterkere mate opgeld te doen dan de optimistische voorstanders van de meritocratische samenleving meenden.

Dat de verschillen in talenten tussen mensen groot zijn valt nauwelijks te ontkennen, maar belangrijker is dat in onze kapitalistische samenleving bepaalde talenten veel hoger worden gewaardeerd dan andere, zowel in termen van beloning als van carrièreperspectief. Zolang beloningsverschillen worden be-

paald door de verhouding tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, is er dan ook geen reden om te verwachten dat een meritocratische samenleving zich kenmerkt door kleinere inkomensverschillen dan een klassensamenleving. Wel lijken beloningen die aan talenten en inspanningen zijn gekoppeld rechtvaardiger dan beloningen op basis van sociale klasse. Daarmee wordt grote (inkomens)ongelijkheid in een meritocratie aanvaardbaarder dan in een klassensamenleving, aangezien ieder zijn of haar beloning — of die nu hoog of laag is — ook werkelijk 'verdient'.

Een tweede aspect dat de voorstanders van de meritocratie lange tijd onderschatten, is de erfelijkheid van talenten. Voor alle duidelijkheid: het gaat hierbij niet alleen om de mate waarin het IQ genetisch bepaald is, al draagt die natuurlijk wel bij aan de overerfelijkheid van talenten. Maar talenten omvatten meer dan intelligentie alleen, het gaat om alle persoonsgebonden factoren (inclusief creativiteit, doorzettingsvermogen, omgangsvormen, taalvaardigheid et cetera) die in onze samenleving hoog worden gewaardeerd en bijdragen aan iemands maatschappelijk succes. Bij erfelijkheid draait het dus niet alleen om genetische, maar ook om sociale en culturele overerving, via de opvoeding en het socialisatieproces.

Nu langzamerhand het meeste verborgen talent uit de lagere sociaaleconomische klassen (wellicht met uitzondering van allochtone bevolkingsgroepen) is blootgelegd en tot de midden- en hogere klassen is doorgedrongen, blijft aan de onderkant een relatief homogene klasse achter die over weinig maatschappelijk gewaardeerde talenten beschikt en ook weinig talenten kan overdragen aan de volgende generatie. Hierdoor komt zowel de intra-generatiele als de inter-generatiele mobiliteit langzamerhand tot stilstand. Iemand die met een lage opleiding de arbeidsmarkt betreedt, heeft nog maar weinig kans op een opwaartse carrière die perspectief biedt op een hogere positie op de arbeidsmarkt. En wie als kind

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

van laagopgeleide ouders wordt geboren, heeft een grote kans om ook zelf relatief laagopgeleid te blijven. Ook wie een hogere opleiding voltooit dan zijn of haar ouders, zal veelal, doordat het algehele opleidingsniveau stijgt, toch geen hogere sport op de maatschappelijke ladder weten te bereiken. Maatschappelijke achterstand krijgt daarmee weer steeds meer een erfelijk karakter. In dit opzicht keren we hiermee terug naar de situatie van honderd jaar geleden, toen de plek waar je wieg stond in hoge mate je kansen in het leven bepaalde.

Bij bovenstaande analyse passen wel twee belangrijke kanttekeningen. Allereerst leven we nog allerminst in een perfecte meritocratie. Naast 'verdiensten' (talenten en inspanning) zijn er nog altijd tal van structurele, maatschappelijke factoren die gelijkheid van kansen en uitkomsten in de weg staan, zoals discriminatie, economische ontwikkeling, machtsposities et cetera. Op dit terrein valt er nog steeds veel te winnen door de bestaande belemmeringen voor werkelijk gelijke kansen weg te nemen.

In de tweede plaats kan de meritocratietheorie misschien wel verklaren waarom verschillende mensen op verschillende sporten van de maatschappelijke ladder terechtkomen, maar niet waarom bepaalde talenten meer gewaardeerd worden en hoe hoog de beloning is die zij opleveren. De sterke stijging van de topsalarissen in het bedrijfsleven bijvoorbeeld, kan niet worden verklaard uit een groeiende ongelijkheid in talenten en inspanningen. Wie gelooft er werkelijk dat de gemiddelde CEO van vandaag zoveel getalenteerder is of zoveel harder werkt dan de topbestuurders van dertig jaar geleden? Wie alleen naar de spreiding in 'verdiensten' kijkt, kan dan ook moeilijk verklaren waarom de inkomensongelijkheid sinds de jaren tachtig een stuk groter is geworden. Men dient ook oog te hebben voor veranderingen in beloningsstructuren. Dat wil zeggen, van belang zijn niet alleen veranderingen aan de aanbodzijde van de ar-

beidsmarkt, zoals het opleidingsniveau van de beroepsbevolking, maar ook veranderingen aan de vraagzijde.

Jan Tinbergen stelde al in de jaren zeventig dat er sprake is van een race tussen onderwijs en technologie.⁵ Door de expansie van de onderwijsdeelname sinds de jaren zestig groeide het aanbod van hoogopgeleiden sterk, terwijl het aanbod van laagopgeleiden afnam. Doordat hoogopgeleiden minder schaars werden, terwijl laagopgeleiden minder overvloedig beschikbaar waren, werd het beloningsverschil tussen hoog- en laagopgeleiden kleiner. Tinbergen wees echter ook op een andere factor. Door technologische ontwikkeling nam ook de vraag naar hoogopgeleiden toe en nam de vraag naar laagopgeleiden af. Computers en robots vervangen laagopgeleiden, terwijl ze werk creëren voor hoogopgeleiden. Dit veroorzaakte juist een opwaartse druk op de lonen van hoogopgeleiden.

Dat achterstand generatie op generatie wordt overgedragen mag ons niet onverschillig laten, ook niet als er formeel sprake is van gelijke kansen

Afhankelijk van welke ontwikkeling sneller ging – de onderwijsexpansie of de technologische ontwikkeling – zouden de loonverschillen tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden afnemen of toenemen. Tinbergen constateerde dat in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog het onderwijs duidelijk aan de winnende hand was geweest: de loonverschillen tussen opleidingsniveaus waren kleiner geworden. Maar hij was er minder zeker van dat die trend zich in de toekomst zou voortzetten.

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

Aan de onderwijsexpansie zou immers ooit een einde komen – niet iedereen kan hoogopgeleid zijn – terwijl de technologische ontwikkeling eindeloos kan doorgaan. Tinbergens verwachting werd in de jaren negentig bewaarheid, toen de loonkloof tussen hoog- en laagopgeleiden inderdaad begon toe te nemen. Het rendement op onderwijs – zoals economen dat noemen – steeg van 5% per gevolgd onderwijsjaar in 1999 naar 8% in 2009.⁶

Op school zou het uitstellen van behoeftebevrediging systematisch geoefend moeten worden

Toch is het twijfelachtig of we de toename van de beloningsverschillen in de afgelopen twintig jaar uit deze race tussen onderwijs en technologie kunnen verklaren. Om te beginnen is de onderwijsexpansie de laatste decennia onverminderd doorgestaan, vooral overigens door de sterke stijging van de onderwijsdeelname van meisjes. Tegelijkertijd is er weinig bewijs dat de technologische ontwikkeling de vraag naar hoogopgeleiden daadwerkelijk zo sterk heeft opgestuwd. Bovendien blijkt uit analyses dat de toename van de beloningsongelijkheid in veel landen veel groter was dan uit de groeiende loonkloof tussen hoog- en laagopgeleiden te verklaren valt. Anders gezegd: ook binnen opleidingscategorieën zijn de beloningsverschillen sterk toegenomen. De ene academicus verdient veel meer dan de andere. De Amerikaanse economen Frank en Cook verklaren dit in hun nog altijd zeer leeswaardige boek *The winner-take-all society* uit 1995 uit een toenemend belang van beloning op basis van relatieve prestaties. Zoals in de sport gebruikelijk is, is de beloning van de best preste-

rende vaak veel hoger dan die van de op een na beste, zelfs als het absolute verschil in prestatie klein is. Hiervoor geven zij verschillende verklaringen, zoals netwerkeffecten die tot bijna-monopolieposities leiden (vergelijk de dominantie van Microsoft en Google) en de mogelijkheden om schaarse talenten via moderne communicatiemiddelen wereldwijd te verzilveren (iedereen kan naar Beyoncé luisteren). In een meritocratische samenleving winnen dus talenten niet alleen aan belang als maatschappelijk selectiemechanisme, maar bovendien worden de meest gewaardeerde talenten ook steeds hoger beloond. De hoogte van die beloning is echter geen natuurlijk, onvermijdelijk gegeven, maar wordt mede bepaald door maatschappelijke instituties en structuren.

Bestrijding van ongelijkheid

In het licht van bovenstaande analyse is er alle reden waarom bestrijding van sociale ongelijkheid nog altijd hoog op de sociaal-democratische agenda zou moeten staan. De ongelijkheid in kansen dreigt in de meritocratische samenleving net zo hardnekkig te worden als in de oude klassensamenleving. Dat achterstand van generatie op generatie wordt overgedragen mag sociaal-democraten niet onverschillig laten, zelfs als er formeel sprake is van gelijke kansen. Als tegelijkertijd de beloningsstructuren ongelijker zijn geworden, vertalen ongelijke kansen zich in des te grotere verschillen in inkomen. Ook al spelen persoonlijke talenten en tekortkomingen een belangrijke rol bij het verklaren van levenskansen, als die systematisch samenhangen met sociale afkomst is dat niet minder reden tot zorg dan wanneer kansen worden bepaald door sociaal-economische klasse. En ook al zouden beloningsstructuren steeds meer worden bepaald door schaarsteverhoudingen op de arbeidsmarkt in plaats van door machtsverhoudingen, dat maakt ze voor sociaal-democraten nog niet rechtvaardig.

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

Het probleem is echter wel dat de instrumenten die sociaal-democraten hiervoor in het verleden wilden inzetten, in het bijzonder een grotere toegankelijkheid van het onderwijs en een progressieve inkomstenbelasting, niet (meer) aangrijpen bij de oorzaken van hedendaagse sociale ongelijkheid. Welke andere beleidsopties zijn er om sociale ongelijkheid te bestrijden? Ik bespreek hierna achtereenvolgens de mogelijkheden om meer kansengelijkheid te creëren en om de ongelijkheid als zodanig te beperken.

Gelijke kansen scheppen

Onderwijs geldt van oudsher als de sociale institutie bij uitstek om meer gelijke kansen te creëren. In de jaren zestig en zeventig, toen alle niveaus van het onderwijs toegankelijk werden voor kinderen uit lagere sociale milieus, vervulde het onderwijs daadwerkelijk deze functie. In de laatste decennia gold dit ook nog voor vrouwen, die hun grote achterstand in onderwijsdeelname ten opzichte van mannen in hoog tempo hebben ingelopen. Maar geleidelijk aan is de rol van het onderwijs als grote gelijkmaker naar de achtergrond gedrongen door die van scherperrechter.

Toen het meeste 'verborgen talent' in de lagere sociaaleconomische klassen was 'ontgonnen', ging het onderwijs steeds meer fungeren als middel om de getalenteerden van de minder getalendeerden te (onder)scheiden en daarmee juist ongelijke kansen te creëren. Pogingen om de rol van het onderwijs als grote gelijkmaker te versterken of te behouden via onderwijsachterstandenbeleid (zoals het toekennen van een groter budget aan scholen met veel 'achterstandsleerlingen') lijken niet of nauwelijks effect te hebben gehad. De reden daarvoor zou weleens kunnen zijn dat zich onder achterstandsleerlingen weinig verborgen talent meer bevindt – met uitzondering van niet-westerse allochtonen, die nog maar net aan hun inhaalrace zijn begonnen.

Onderwijs draagt er vooral toe bij dat kinderen hun talenten verder kunnen ontwikkelen. Dit lukt haast per definitie beter bij kinderen met veel talenten dan bij kinderen met weinig talenten: een intelligent kind kan meer leren dan een kind met een lage intelligentie. Naarmate sociale afkomst als zodanig een geringere rol speelt in het onderwijs, zal het onderwijs steeds sterker selecteren op basis van individuele talenten.

Zoals Elchardus in zijn artikel in deze S&D stelt, moeten we ons afvragen of het streven om ook onder de lagere sociale klassen het opleidingsniveau te vergroten, wel effectief is om meer kansengelijkheid te creëren. Verdere expansie van de onderwijsdeelname zal gepaard gaan met een devaluatie van diploma's. Zo is de maatschappelijke waarde, afgemeten aan de functies die men ermee kan bereiken, van een vmbo-diploma lager dan van een mavo-diploma in de jaren tachtig en de maatschappelijke waarde daarvan is weer lager dan van een mulo-diploma in de jaren zestig. Er zal altijd een rangorde van opleidingsniveaus blijven en degenen die onderaan die rangorde staan – ongeacht hoe hoog hun opleidingsniveau is – zullen genoeg moeten nemen met de minst gewaardeerde maatschappelijke posities. Het lijkt inderdaad zinvoller, zoals Elchardus betoogt, om de vaardigheden en competenties van de laagopgeleiden te vergroten en hun levenskansen minder afhankelijk te maken van hun opleidingsniveau.

Een van de belangrijkste competenties waarin mensen uit lagere sociale klassen achterblijven ten opzichte van mensen uit hogere klassen is waarschijnlijk het vermogen om behoeftebevrediging uit te stellen.⁷ Wie een korte tijdshorizon heeft, zal de toekomstige baten van het volgen van onderwijs minder zwaar wegen dan de kortetermijnkosten, zoals school- of collegegeld, uitgaven voor studieboeken en het gemiste inkomen uit arbeid. De verleiding om nu een scooter of trendy kleding te kopen is dan sterker dan het toekomstperspectief van een hoger inkomen of

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

werk met aanzien. Dit verklaart ook ten dele waarom mensen uit lagere sociale klassen vaker een ongezonde leefstijl hebben en een kortere levensverwachting in goede gezondheid. Directe behoeftebevrediging door (te veel en te vet) te eten of te roken krijgt voorrang boven een gezonde leefstijl die pas op langere termijn vruchten afwerpt.

Als een korte tijdshorizon inderdaad een belangrijke verklaring biedt voor de beperktere levenskansen van kinderen uit lagere sociaaleconomische klassen, zou het beleid vooral hierbij moeten aangrijpen. Dergelijk beleid heeft onvermijdelijk een paternalistisch karakter en kan gepaard gaan met een zekere inperking van de individuele keuzevrijheid. Maatregelen waaraan te denken valt zijn het beperken van de reclame voor en de verkoop van ongezond voedsel op plekken waar veel kinderen komen, het beperken van het kopen op afbetaling en het verhogen van de minimumleeftijd waarop jongeren betaald werk mogen verrichten. Ook zou in het basisonderwijs het uitstellen van behoeftebevrediging systematisch geoefend moeten worden.

Of negatieve financiële prikkels, zoals een 'vettaks' of een hogere zorgpremie of een eigen risico voor mensen met een ongezonde leefstijl, effectief zijn is nog maar de vraag. Als ongezond gedrag duurder wordt, zou het zelfs meer status kunnen krijgen. In ieder geval zullen de negatieve inkomensgevolgen vooral terecht komen bij de groepen die we juist meer kansen willen bieden. Beter lijkt het dan om voorzieningen die bijdragen aan een verstandige leefstijl aan lagere inkomensgroepen gratis of tegen een lage prijs beschikbaar te stellen. Denk aan gratis gebruik van sportvoorzieningen.

Uiteraard is een korte tijdshorizon niet de enige verklaring voor de geringere levenskansen van kinderen uit lagere sociale klassen. Men dient er ook voor te waken de conclusie te trekken dat het 'hun eigen schuld' is. Als levenskansen sterk samenhangen met sociale

klasse, is dit juist een teken dat het niet om een puur individueel probleem gaat. Het bovenstaande is vooral bedoeld als illustratie hoe ook buiten de sfeer van het onderwijs maatregelen mogelijk zijn om meer kansen-gelijkheid te scheppen.

Aanpak van structurele ongelijkheid

Pogingen om meer gelijke kansen te creëren zullen onvermijdelijk op grenzen stuiten, simpelweg omdat een deel van de oorzaken van verschillen in kansen is aangeboren of al heel vroeg in de opvoeding ontstaat, waardoor de overheid deze niet of alleen door zich vergaand te mengen in de persoonlijke levenssfeer kan beïnvloeden. Daarom blijft het van groot belang om ook de structurele oorzaken van grote ongelijkheid in onze samenleving aan te pakken. Sociaal-democraten zouden hieraan in de toekomst weer net zoveel aandacht moeten geven als in de jaren zeventig het geval was.

Dit neemt niet weg dat ook reductie van structurele ongelijkheid op (vooral economische) grenzen zal stuiten. Inkomensverschillen zijn immers tot op zekere hoogte functioneel om de beroepsbevolking over verschillende maatschappelijke posities te verdelen (de zogenoemde allocatiefunctie) en mensen te stimuleren om in zichzelf te investeren en zich in te spannen (de motivatiefunctie).⁸ Om een klassiek voorbeeld te geven: als een portier of caissière net zoveel zou verdienen als een hoogleraar of een fabrieksdirecteur, zouden getalenteerde burgers (te) weinig geprikkeld worden om hun kwaliteiten te ontwikkelen en een relatief zware functie te vervullen.

Veel inkomensverschillen zijn echter niet functioneel, of zijn zelfs disfunctioneel, bijvoorbeeld doordat ze het gevolg zijn van macht en monopolies. Hier kunnen de hoge tarieven van medisch specialisten en de bonussen van bankiers als voorbeeld dienen. Het dilemma waar sociaal-democraten voor staan is dat de overheid erg moeilijk functionele van

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

niet-functionele inkomensverschillen kan onderscheiden om alleen de laatste te bestrijden.⁹ In het verleden gaven sociaal-democraten er daarom de voorkeur aan om alle hoge inkomens zwaar te belasten via een sterk progressieve inkomstenbelasting, in de veronderstelling dat (zeer) hoge inkomens meestal disfunctioneel zijn.

Tegenwoordig zijn sociaal-democraten gevoeliger voor het economische c.q. liberale argument dat daarmee werkenden te veel worden ontmoedigd om zich in te spannen. Daardoor zouden hoge toptarieven economisch slecht uitwerken. Hoewel dit standpunt betwistbaar is, is het niettemin beter om de aandacht te richten op de oorzaken van (te) grote inkomensverschillen, zoals machtsposi-

Pensioenfondsen kunnen veel actiever zijn bij het beperken van topsalarissen

ties. Bij maatschappelijke posities en functies waartoe geen onbelemmerde toegang is, bijvoorbeeld door een beperking van het aantal opleidingsplaatsen zoals bij medisch specialisten of notarissen het geval is, zou de beloning in principe door de overheid gereguleerd moeten worden, om schaarstewinsten ('rents' in economenjargon) tegen te gaan. Bij topfuncties waartoe de toegang door andere factoren wordt beperkt, zoals het 'old boys network' van topbestuurders, is het echter veel lastiger voor de overheid om in te grijpen.

Als het gaat om topfuncties bij de overheid of in de semi-publieke sector (onderwijs, woningbouwcorporaties, zorginstellingen), heeft de overheid wel de mogelijkheid om topinkomens te beperken. De balkenendernorm is een poging om daaraan inhoud te geven. Toch loopt men ook dan een zeker risico dat deze de allocatiefunctie van belo-

ningsverschillen verstoort, doordat de beste managers en bestuurders de voorkeur geven aan een veel beter betaalde baan in het bedrijfsleven. Die mogelijke negatieve gevolgen zou men op de koop toe kunnen nemen, in de veronderstelling dat goede topambtenaren niet alleen door een hoge beloning worden gedreven, maar ook door behoefte bij te dragen aan de publieke zaak.

Direct ingrijpen in de beloningsstructuur in het bedrijfsleven is in een open economie als de Nederlandse, waarin bedrijven hun activiteiten gemakkelijk naar het buitenland kunnen verplaatsen, geen reële optie. Wel kan men trachten de achterliggende mechanismen te beïnvloeden. Uiteindelijk worden beloningsstructuren gesanctioneerd door de eigenaren van bedrijven, in het grootbedrijf doorgaans de aandeelhouders. Zolang deze menen dat grote beloningsverschillen bijdragen aan de waarde van hun belegging, zullen zij zich er niet tegen verzetten of deze zelfs steunen.

De afwegingen die aandeelhouders maken vallen echter niet samen met het algemeen belang. Ten eerste zijn de belangen van de aandeelhouders ('shareholder value') veel smaller dan die van alle belanghebbenden bij de onderneming ('stakeholder value'), waartoe onder meer ook de medewerkers en de consumenten behoren. Ten tweede kunnen de belangen van een individueel bedrijf haaks staan op die van andere, concurrerende bedrijven, waardoor de maatschappelijke meerwaarde gering is. Als een bedrijf met een topbeloning een topbestuurder of topadvocaat weet aan te trekken om een concurrent de loef af te steken, wordt de winst van het eerste bedrijf grotendeels gecompenseerd door het verlies van de concurrent. Voor bedrijven die een juridische strijd uitvechten over een bepaald ontwerp of procedé, kan een klein verschil in de kwaliteit van hun advocaten miljoenen schelen, maar voor de samenleving als geheel maakt het doorgaans weinig uit wie de strijd wint. Hierdoor zullen aandeelhouders

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

geneigd zijn hogere beloningen te accepteren dan maatschappelijk gezien wenselijk is.¹⁰

Wijziging van beloningsstructuren vereist derhalve een verandering in de zeggenschap over grote ondernemingen. Dit raakt aan de kern van ons economische systeem. Het is dan ook niet toevallig dat in de jaren zeventig, toen inkomensnivellering een hoofddoel van de sociaal-democratie was, ook democratisering van de economie een belangrijk streven was. Voor een substantiële vermindering van beloningsverschillen dienen we de aandacht opnieuw te richten op de zeggenschapsverhoudingen in de onderneming. Concreet betekent dit dat ofwel de invloed van aandeelhouders moet worden beperkt ten gunste van andere stakeholders, ofwel dat aandeelhouders andere afwegingen moeten gaan maken.

Om het eerste te realiseren zouden (top-) beloningen ook ter goedkeuring moeten worden voorgelegd aan de ondernemingsraad (zoals bepleit in het huidige verkiezingsprogramma van de PvdA) of moeten worden opgenomen in de cao. Het valt wel te voorzien dat dit op grote weerstand van het bedrijfsleven zal stuiten. Voor het tweede zouden de motieven van aandeelhouders moeten veranderen: de waarde van de aandelen zou voor hen niet meer het enige leidende beginsel moeten zijn. Dit lijkt revolutionairder dan het is. Veel aandelen zijn immers in bezit van institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen, die in beginsel een breder belang dienen. De werknemers die zijn aangesloten bij een pensioenfonds hebben niet alleen belang bij een hoog en duurzaam rendement op hun beleggingen, maar ook bij een sociale markteconomie waarin extreme en uit maatschappelijk oogpunt improductieve beloningen worden tegengegaan. Pensioenfondsen zouden als aandeelhouder een veel actievere rol kunnen spelen bij het beperken van topsalarissen. Hiernaast zouden werknemers ook zelf aandelen in hun bedrijf kunnen verwerven om daarmee het beloningsbeleid van hun organisatie te beïnvloeden.¹¹

Aangezien de overheid, zoals gezegd, slechts beperkte mogelijkheden heeft om beloningsstructuren direct te beïnvloeden, zou zij wellicht toch ook het bottere instrument van de belastingheffing moeten inzetten. Vanuit de gedachte dat beloningen boven een bepaalde grens (zeg, een kwart miljoen euro, iets hoger dan de balkenendenorm) meestal in belangrijke mate disfunctioneel zijn, zou zij deze tegen een hoog tarief moeten belasten. Bedenk dat Nederland juist in de 'gouden' jaren zestig van de vorige eeuw een toptarief in de inkomstenbelasting kende van 72%. Blijkbaar hoeft een hoog toptarief een gunstige economische ontwikkeling allerminst in de weg te staan.

Tot slot verdient ook de vermogensverdeling weer meer aandacht van sociaal-democraten. Die aandacht is sinds de jaren zeventig ernstig verslapt. Zoals bekend zijn de vermogensverschillen veel groter dan de inkomensverschillen, maar over de achtergronden en de gevolgen is veel minder bekend. Net als bij inkomensverschillen staan sociaal-democraten voor het dilemma dat grote vermogens soms rechtvaardig zijn — bijvoorbeeld als iemand zijn leven lang gespaard heeft voor de oude dag — en soms onrechtvaardig — bijvoorbeeld een gouden handdruk of een grote erfenis. De bestaande belasting van vermogens maakt hierin weinig onderscheid; alleen pensioenvermogen en de eigen woning worden ontzien. Bovendien zou het vanuit sociaal-democratisch perspectief beter zijn om vermogensaanwas die een normaal rendement te boven gaat te belasten, dan het vermogen zelf. Dit sluit aan bij het aloude socialistische gedachtegoed dat arbeidsloze (kapitaal)inkomens onwenselijk zijn. Om dezelfde reden zouden sociaal-democraten ook hogere successierechten (belasting op erfenissen) moeten bepleiten.

Er is alle reden voor sociaal-democraten om bestrijding van sociale ongelijkheid weer tot een topprioriteit te maken. Het is moeilijk te

Paul de Beer *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving*

begrijpen dat in drie decennia waarin de inkomensongelijkheid fors is toegenomen en achterstand in levenskansen weer steeds meer van generatie op generatie wordt overgeërfd, de aandacht voor sociale ongelijkheid in sociaal-democratische kring is verslapt. Door de terecht grotere aandacht voor individuele

factoren die achterstand verklaren, lijken sociaal-democraten steeds meer uit het oog te hebben verloren dat daarachter wel degelijk structurele maatschappelijke factoren schuilgaan. Het aanpakken van die structurele factoren zou in de toekomst weer een kerntaak van de sociaal-democratie moeten worden.

Noten

- 1 *Interimnota inkomensbeleid*, Tweede Kamerstukken 1974-1975 nr. 13-399.
- 2 J. Rawls (1972), *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press.
- 3 R. Wilkinson & K. Pickett (2009), *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Londen: Allan Lane.
- 4 M. Young (1958), *The Rise of the Meritocracy*, Londen: Thames and Hudson.
- 5 J. Tinbergen (1975), *Income distribution. Analysis and Policies*, Amsterdam/Oxford: North Holland.
- 6 D. Webbink, S. Gerritsen & M. van der Steeg (2013), 'Financiële opbrengsten onderwijs verder omhoog', *ESB* 98 (4651), 11 januari 2013, pp. 13-15.
- 7 Het bekendste onderzoek naar de effecten van het vermogen om behoeftenbevredestiging uit te stellen is het zogenoemde marshmallow-experiment van Mischel. Jonge kinderen die in de rond 1970 uitgevoerde experimenten beter in staat waren het eten van een marshmallow uit te stellen met het vooruitzicht op een tweede marshmallow, bleken bijna twintig jaar later beter te scoren op intelligentietests (SAT-score), schoolprestatie en lichaamsgewicht. Zie W. Mischel, Y. Shoda & M.L. Rodriguez (1989), 'Delay of gratification in children', *Science* 244 (4907), pp. 933-938.
- 8 K. Davis & W.E. Moore (1945), 'Some Principles of Stratification', *American Sociological Review* 10 (2), pp. 242-249.
- 9 Tinbergens talentenbelasting was een poging om dit onderscheid te maken, maar is tot op heden onuitvoerbaar gebleken.
- 10 Vgl. R.H. Frank en P.J. Cook (1995), *The winner-take-all society*, New York/Londen: Penguin Books.
- 11 Zie hierover veel uitgebreider: P. de Beer (2002), 'Voorbij het kapitalisme?', *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie* 3 (1), pp. 39-58.

Ongelijkheid in de kenniseconomie

Juist laagopgeleiden lijken geprofiteerd te hebben van de modernisering van de samenleving. Zij zijn er in vergelijking met niet-gemoderniseerde landen het meest op vooruitgegaan. Het label 'moderniseringsverliezers' is dus niet op hen van toepassing. Dat wil niet zeggen dat de ongelijkheid tussen laag- en hoogopgeleiden geen probleem is, integendeel.

MARK ELCHARDUS

Professor emeritus sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel

Er zijn heel wat dingen die iedereen graag heeft: gezondheid, een leuke baan, een dege-lijk inkomen, wonen in een aangename buurt, geregeld een mooie vakantie, gerespec-teerd en gezien worden, een goede verstand-houding met de kinderen, zien hoe die kinde-ren hun weg vinden in het leven...¹ Al die dingen zijn heel ongelijk verdeeld. Sterker, sommige mensen hebben heel veel van al die dingen en anderen heel weinig. Sommige mensen trekken steeds aan het kortste eind; zij hebben weinig kans het leven te leiden dat zij graag zouden leiden. Zij zijn kansarm.

Het gaat daarom niet zozeer om ongelijk-heid op zich, als resultante van individuele pech of geluk. Het gaat om verzamelingen van mensen met heel ongelijke kansen om de goe-de dingen van het leven te verwerven en om de factoren en mechanismen die resulteren in ongelijkheid tussen deze groepen. Het is tegen het bestaan van die sociale klassen dat de soci-aal-democratie zich keert. Die strijd kan niet met de abstracties van historische wetmatighe-

den worden gevoerd. Hij moet de empirische kennis van de concrete levens van concrete mensen als uitgangspunt nemen. Wat zijn de onmiddellijke oorzaken van kansarmoede? Welke factoren en mechanismen maken dat sommige groepen mensen zo pijnlijk kansarm en anderen zo opvallend kansrijk zijn?

Eén factor die sedert een paar decennia als uitermate belangrijk naar voren komt uit heel veel onderzoek in verschillende landen, is het onderwijsniveau of het diploma.² In deze bij-drage wordt een overzicht gegeven van de ongelijkheden en verschillen tussen de groe-pen met een verschillend onderwijsniveau. Verder wordt nagegaan hoe die verschillen samenhangen met de mate van modernise-ring van de Europese samenlevingen, met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en de kenniseconomie. Ten slotte wordt ingegaan op wat dit alles betekent in het licht van soci-aal-democratische waarden.

Soms wordt in verband met verschillen naar onderwijsniveau meteen gesproken over

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

de gevolgen van verschillen in competenties. De these luidt dan: mensen met weinig competenties trekken in deze kenniseconomie aan het kortste eind. Zo'n formulering is voorbarig. Er bestaat uiteraard een (sterk) verband tussen het onderwijsniveau of het diploma enerzijds, en kennis en competenties anderzijds. Onderzoek meet echter bijna altijd het onderwijsniveau of het diploma, zelden of nooit de competenties.³ Het is beter dicht te blijven bij wat gemeten wordt, en dus te stellen dat van heel veel van de begeerde dingen, van goed werk tot een lang en gezond leven, hoogopgeleiden veel meer krijgen dan laaggeschoolden.⁴

Ongelijkheid in werk

Laagopgeleiden nemen in veel mindere mate deel aan de arbeidsmarkt en zijn vaker werkloos. Volgens het Centraal Bureau voor Statistiek werkte in 2009 74% van alle Nederlanders tussen de 25 en 65; van de laagopgeleiden was dat 58%, van de middenopgeleiden 77% en de hoogopgeleiden 85%. Uiteraard doen niet alle laag- en middenopgeleiden het even slecht. Van de Nederlanders, 25 tot 65 jaar oud, zonder diploma of met slechts een diploma basisonderwijs werkt slechts 46%. Van de middenopgeleiden uit het beroepsonderwijs (mbo 4) is echter 82% werkzaam.⁵

Soortgelijke verhoudingen gelden ook voor de werkloosheid. Op basis van de door het CBS gebruikte definitie⁶ bleek de kans van een laagopgeleide om werkloos te zijn in 2009 2,3 maal groter dan die van een hoogopgeleide en 1,6 maal groter dan die van een middenopgeleide.⁷

Als zij werken hebben laaggeschoolden minder werkzekerheid en lopen zij een groter risico op een arbeidsongeval. De arbeidsmarktparticipatie van de laagopgeleiden wordt gekenmerkt door een grotere mate van werkonzekerheid⁸ en door een hoger risico op een arbeidsongeval.⁹ Laaggeschoolden verdienen ook minder.¹⁰ In 1979 kwam een jaar bijko-

mend onderwijs neer op een verhoging van het inkomen met ongeveer 6%, in 2002 was dat 7,5%.¹¹

Ongelijkheid in gezondheid

Laagopgeleiden schatten hun gezondheid aanzienlijk negatiever in dan midden- en hoogopgeleiden. In Nederland schat 38% van de mensen met een diploma lager onderwijs de eigen gezondheid in als minder dan goed. Bij de hoogopgeleiden is dat slechts 12%.¹² Ook na controle voor leeftijd en geslacht blijven die verschillen groot.¹³ Laaggeschoolden lijden meer aan chronische aandoeningen, hebben meer lichamelijke en psychische klachten en ervaren meer pijn. Hun slechtere gezondheid is ten dele te wijten aan een ongezondere leefomgeving en levensstijl.

Laagopgeleiden leven vaker in een omgeving die een gevaar inhoudt voor hun gezondheid. Zij eten ongezonder, eten vaker voor de tv, slaan het ontbijt vaker over, houden vaker van een vette hap.¹⁴ Zij sporten minder¹⁵ en roken meer.¹⁶ Al die gezondheids- en leefstijlverschillen cumuleren in een aangrijpende ongelijkheid in levensverwachting. In Nederland konden in 2009 hoogopgeleide mannen en vrouwen verwachten respectievelijk 19,2 en 20,6 jaar langer te leven in goed ervaren gezondheid dan laagopgeleiden.

Ongelijkheid in participatie

Maar het blijft niet bij materiële verschillen. Tussen laagopgeleiden en hoogopgeleiden is ook een grote sociale afstand gegroeid. De maatschappelijke participatie van laagopgeleiden ligt veel lager dan die van hoogopgeleiden.¹⁷ Binnen het verenigingsleven ontmoeten zij elkaar minder dan vroeger het geval was. Verzuilde verenigingen scheidde groepen van elkaar, maar slaagden er wel beter in laag- en hooggeschoolden samen te brengen dan de hedendaagse ontzuilde verenigingen.¹⁸

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

Dat deficit aan sociale participatie gaat gepaard met een beperkte politieke participatie. De laagopgeleiden gaan in steeds mindere mate stemmen dan de middenopgeleiden, die op hun beurt in mindere mate stemmen dan de hoogopgeleiden.¹⁹ De verschillen gelden eveneens de politieke interesse, de politieke kennis, het lidmaatschap van een politieke partij, de mate van persoonlijk contact met politici en de vrijwillige inzet tijdens verkiezingscampagnes.²⁰ De lage betrokkenheid van de laagopgeleiden bij de institutionele politiek wordt overigens niet gecompenseerd door een grotere betrokkenheid bij andere vormen van politieke actie of mobilisatie zoals het consulteren van politieke websites.²¹

Lager opgeleiden blijken ook pessimistischer te zijn over de gang van zaken in de samenleving, negatiever te staan tegenover de politiek en meer bezorgd te zijn over (de toename van) misdaad en criminaliteit dan de hoger opgeleiden. Deze laatste onderscheiden zich door meer optimisme, vertrouwen en tolerantie. Het Sociaal en Cultureel Planbureau geeft in het onderzoek *De Sociale staat van Nederland 2011* aan dat hoger opgeleiden meer het gevoel hebben greep te hebben op hun leven waardoor ze met meer (zelf)vertrouwen tegenover instituties staan en zich minder kwetsbaar voelen in een globaliserende wereld en multiculturele omgeving.

Laagopgeleiden hebben ook minder vertrouwen in de rechtspraak, zijn minder te vinden voor de multiculturele samenleving, velen vaker een negatief oordeel over globalisering en hebben dikwijls het gevoel dat de overheid hen tekort doet.²² Kortom, laaggeschoolden geven meer blijk van gevoelens van maatschappelijk onbehagen.

Dat laatste uit zich ook in verschillen in houdingen waarvan is vastgesteld dat ze verband houden met maatschappelijk onbehagen en die ook politiek zeer relevant zijn: ethnocentrisme of etnische vooroordelen en autoritarisme. Een sterke samenhang tussen

autoritarisme en het opleidingspeil, waarbij laagopgeleiden zich veel grotere voorstanders tonen van autoritaire intermenselijke relaties, is inmiddels door veel onderzoekers vastgesteld.²³ Uitgedrukt op een schaal van 0 (zeer oneens) tot 100 (zeer eens) scoren laagopgeleide Nederlanders 57, middenopgeleiden 48 en hoogopgeleiden 39 bij de beoordeling van de stelling: 'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele machtige leiders.'²⁴ Uit heel veel onderzoek blijkt tevens dat laaggeschoolden zich minder tolerant opstellen ten opzichte van minderheidsgroepen.²⁵

Gelijkheid in huwelijken

Hoogopgeleiden huwen overwegend met hoogopgeleiden en laagopgeleiden met laagopgeleiden. Die homogamie naar onderwijsniveau is opvallend hoog, veel groter dan bijvoorbeeld homogamie naar sociale afkomst of beroepsgroep.²⁶

Homogamie naar onderwijsniveau speelt bovendien een belangrijke rol in de verdeling van onderwijskansen. Men krijgt een concentratie van hoogopgeleide gezinnen met veel stimulerende hulpbronnen voor kinderen en daartegenover laagopgeleide gezinnen waar kinderen veel minder kansen krijgen om ook buiten de school en op een aangename en creatieve manier in contact te komen met wat het artistieke en wetenschappelijke erfgoed te bieden heeft. Dit draagt bij tot de sluiting van de samenleving. Er is een sterke intergeneratieve reproductie van onderwijsverschillen in nagenoeg alle Europese landen.

In Nederland meende men begin jaren negentig een bescheiden winst in de strijd tegen sociale ongelijkheid in het onderwijs te kunnen optekenen.²⁷ De mate waarin het bereikte onderwijsniveau sociaal bepaald wordt door de kenmerken van het gezin van herkomst, lijkt af te nemen voor mannen.²⁸ Het onderzoek dat tot een dergelijke bevinding komt, beschouwt echter alleen het behaalde

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

onderwijsniveau. Maar in reactie op het stijgend onderwijspeil differentieert het onderwijs tussen types die voorbereiden op academische studies, technische studies of direct voor de arbeidsmarkt. Die bieden doorgaans ook heel verschillende kansen op werk, inkomen, gezondheid enzovoort.²⁹ Indien met die eigenschap rekening wordt gehouden — en naast het niveau ook het type onderwijs wordt bekeken — blijkt er wat betreft de sociale ongelijkheid in het onderwijs in Nederland vanaf de jaren negentig geen vooruitgang en zelfs een achteruitgang te zijn geweest.³⁰

Klasse of stand?

Al die vaststellingen wijzen erop dat sociale klassen tegenwoordig in grote mate onderwijsklassen zijn. Heel veel auteurs komen tot de vaststelling dat onderwijsverschillen een belangrijker bron van ongelijkheden, sociale afstand en opvattingen en houdingen zijn geworden dan de beroepsstatus of de sociaal-economische status van het gezin van herkomst.³¹ Maar de hoge mate van homogamie, de lage mate van sociaal contact tussen hoog- en laagopgeleiden, de beperkte onderwijsmobiliteit van de ene op de andere generatie, maken dat het juister is te spreken van *onderwijsstanden* dan van onderwijsklassen.

Volgens sommige auteurs beginnen die standen ook cognitief van elkaar te verschillen. Analyses van Gesthuizen en Kraaykamp tonen aan dat de laagst opgeleiden steeds homogener worden naar verbale capaciteiten.³² Een controversiële interpretatie van die verschillende tendensen, ontwikkeld op basis van Amerikaanse waarnemingen die toch wel verschillen van de Nederlandse, is het idee van Herrnstein en Murray dat we nu in feite met cognitieve klassen te maken hebben, dat de genetisch slimmen hoogopgeleid en de genetisch dommen laagopgeleid zijn.³³ Men kan volgens hen niet meer veel cognitief vaardige laagopgeleiden verwachten.

Die interpretatie steunt op de veronderstelling dat cognitieve vaardigheid sterk genetisch bepaald is. En dat weten we niet. Doch ook zonder die veronderstelling kunnen we vaststellen dat de hulpbronnen die helpen bij de onderwijsloopbaan heel ongelijk over de gezinnen zijn verdeeld, dat de cognitieve vaardigheden zoals ze op de leeftijd van elf à twaalf jaar gevormd zijn, door de scholen slechts moeizaam en in beperkte mate kunnen worden veranderd, dat die vaardigheden een belangrijke rol spelen bij de uiteindelijke onderwijsverwerving en dat de onderwijscertificatie een belangrijke rol speelt op de hendaagse arbeidsmarkt.

Die relaties worden door Herrnstein en Murray en vele anderen duidelijk aangetoond. Zij hoeven echter geenszins, zoals Herrnstein en Murray dat doen, op een 'rechtse' manier te worden geïnterpreteerd door de bestaande ongelijkheden te rechtvaardigen in termen van cognitieve verschillen en deze laatste te beschouwen als een natuurlijk, genetisch gegeven zodat investeren in de kinderen van laaggeschoolden nagenoeg verloren moeite

In de verzuilde samenleving kwamen laag- en hooggeschoolden elkaar tenminste nog tegen

lijkt. In het kader van een links maatschappijproject inspireren die vaststellingen tot heel andere conclusies, onder meer de vraag of de merite het goed te doen op school moet worden vertaald in tal van privileges, of gelijke kansen niet meer moet worden aangevuld met gelijkheid van uitkomst, of we niet te veel gewicht geven aan het diploma. Zowat 80% van de Nederlanders is trouwens van oordeel dat het diploma te veel gewicht krijgt.³⁴

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

Een vergelijkbare zorg aan die van een nieuwe standenmaatschappij is een paar decennia geleden opgedoken onder de noemer 'de nieuwe sociale kwestie'.³⁵ Kort samengevat steunt de these van de nieuwe sociale kwestie op drie elementen. Ten eerste dat verschillen in levensomstandigheden zich hoe langer hoe meer langs de lijnen getrokken door het opleidingsniveau situeren. Ten tweede dat die verschillen door velen in de samenleving gepercipieerd worden als een gevolg van persoonlijke keuzes en verdiensten. Ten derde dat de levenskansen van mensen en de risico's op ziekte en werkloosheid die zij lopen ten gevolge van de toename van kennis en de betere technieken van informatieverwerking, meer voorspelbaar worden. Werkloosheid houdt als het ware op een onvoorspelbaar ongeluk te zijn, om een op basis van het opleidingsniveau betrekkelijk goed voorspelbaar risico te worden. Van vooruitgang in de genetica wordt ook een grote voorspelbaarheid van chronische ziekten verwacht.

De sluier van onwetendheid ('the veil of ignorance') waarop verschillende rechtvaardigheidstheorieën, in navolging van Rawls, steunen en die solidariteit ten opzichte van onvoorspelbare risico's tot een kwestie van welbegrepen eigenbelang maakt, wordt met andere woorden gescheurd om een betrekkelijk betrouwbare calculus en selectie van risico's mogelijk te maken. Daarom wordt gevreesd dat deze ontwikkeling de op welbegrepen eigenbelang steunende solidariteit, zoals die vorm krijgt in de stelsels van sociale zekerheid, zal ondergraven. Men vreest dat de groepen die zich in termen van hun risicocalculus sterk van elkaar onderscheiden, nog moeilijk solidair kunnen zijn met elkaar.

Die bezorgdheid heeft in verschillende landen geleid tot onderzoek naar het draagvlak van de solidariteit: zouden de hoogopgeleiden als zij zich bewust worden van hun geringere risico's nog even solidair blijven met de laagopgeleiden waarvan de risico's op werkloosheid en ziekte, zeker op een geaggregeerd

niveau, duidelijk veel hoger zijn en voorspelbaarder worden?³⁶ Dat onderzoek heeft doorgaans uitgewezen dat de hoogopgeleiden zich positiever opstellen ten opzichte van de sociale zekerheid dan de laagopgeleiden. Vele van hen handelen veeleer uit solidariteit dan uit eigenbelang.

Mede daardoor is de problematiek van de nieuwe sociale kwestie als minder dringend naar de achtergrond verschoven. Maar het

Van de Nederlanders vindt 80% dat het diploma te veel gewicht krijgt

betekent niet dat de vrees voor een nieuwe sociale kwestie ongegrond is. Het is niet uitgesloten dat in de toekomst de solidariteit meer afhankelijk wordt van risicoselectie en risicocalculus en dat dit zal leiden tot verdeeldheid en conflict tussen onderwijsgroepen. Het is evenmin uitgesloten dat solidariteit voor veel mensen niet alleen een kwestie van welbegrepen eigenbelang is, maar ook van de bereidheid te delen, niet alleen met mensen die de pech hebben die je zelf ook kan overkomen, maar met mensen die het leven minder goed aankunnen en zelfs met mensen die het leven onvoldoende slim en verantwoordelijk hebben aangepakt en daarom in de problemen zijn geraakt. De bekwaamheid die solidariteit op te brengen is misschien het echte verschil tussen links en rechts.

Het is duidelijk dat zich in de hedendaagse samenleving veel ongelijkheden en verschillen tussen mensen met een verschillend onderwijsniveau voordoen en dat de onderwijsklassen gescheiden worden door een grote sociale afstand. Heel belangrijk is de vaststelling dat onderwijsverschillen nu een belangrijker bron van ongelijkheden, sociale afstand en culturele verschillen zijn dan sociale af-

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

komst of beroepsstatus. Die grote ongelijkheden en verschillen dreigen daarenboven de solidariteit tussen de laag- en hogegeschoolden te ondergraven en bedreigen daarmee de samenhang van de samenleving. Die inzichten worden door verschillende auteurs op verschillende manieren weergegeven. Gesthuizen beschrijft het onderwijssysteem als het zenuwstelsel van de samenleving.³⁷ Bovens stelt voor de illusie van een vertegenwoordigende democratie te vervangen door de realistische beschrijving van een diplomademocratie.³⁸ Tolsma en Wolbers stellen zakelijk dat onderwijsverschillen nu de belangrijkste maatschappelijke kloof vormen.³⁹

Nemen ongelijkheden en verschillen naar onderwijs toe?

Dat onderwijs nu waarschijnlijk de belangrijkste bron van ongelijkheden, sociale afstand en cultuurverschillen is, wekt gemakkelijk de indruk dat de ongelijkheden en verschillen naar onderwijs over de laatste decennia zijn toegenomen. Het ene volgt echter niet uit het andere. Amerikaans onderzoek laat al vanaf het einde van de jaren vijftig grote verschillen in opvattingen, houdingen en gedragspatronen tussen laag- en hogegeschoolden zien.

Lipset spreekt in dat verband van het autoritarisme van de arbeidersklasse⁴⁰ en de heranalyse van zijn stellingname heeft uitgewezen dat het niet om verschillen tussen klassen in het algemeen gaat, maar om verschillen tussen onderwijsklassen in het bijzonder.⁴¹ Wat later stellen Almond en Verba vast dat de laaggeschoolde een andere politieke actor is dan de hogegeschoolde.⁴² Minder dan een decennium later weer vat Converse de zich opstapelende evidentie samen: onderwijs is bepalend geworden en de verbanden die worden waargenomen lopen altijd in dezelfde richting, hoe hoger opgeleid, hoe voordeliger de positie en hoe hoger de 'goede' waarden van de eigenschap die men bekijkt.⁴³

In het licht van die waarnemingen dringt zich de vraag op of we, naast de goed gedocumenteerde toename van het relatieve belang van het onderwijs, ook een toename van het absolute belang kunnen waarnemen: zijn de verschillen tussen de onderwijsgroepen metertijd groter geworden? Spijtig genoeg is die vraag niet zo gemakkelijk te beantwoorden. Ten eerste omdat er niet zoveel gegevens zijn die toelaten de verschillen tussen de onderwijsgroepen over een langere periode te bestuderen. De beschikbare reeksen gegevens beginnen dikwijls na 1970, dus na de grote onderwijsexpansie. Daarenboven worden de beschikbare tijdreeksen niet zelden gekenmerkt door veranderingen in definitie, wat de vergelijking nog bemoeilijkt.

Ten tweede is het de vraag of men moet kijken naar verschillen tussen onderwijsniveaus (bijvoorbeeld laag-, midden- en hogegeschoolden) of daarentegen rekening moet houden met de onderwijsexpansie en bijvoorbeeld de 20% laagst opgeleiden met de rest van de bevolking moet vergelijken.

In een land als Nederland voltrok de toename van het onderwijspeil van de bevolking zich verbazend snel en in korte tijd. Er was de onderwijsexpansie, vanaf de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw: elke nieuwe generatie was hoger opgeleid dan de vorige. Daarbij speelde het 'demografische metabolisme' van de samenleving een rol: de oudere en lager opgeleide generaties stierven af en werden vervangen door nieuwe, hoger opgeleide generaties. Het effect werd nog enigszins versterkt doordat hoger opgeleide mensen langer leven dan laagopgeleiden.

Voor de Tweede Wereldoorlog had slechts een heel kleine minderheid van de Nederlandse bevolking een diploma van het hoger onderwijs (3 à 4 op de 1000 inwoners). In 1960 was 90% van de bevolking laagopgeleid, 8% middenopgeleid en 2% hoogopgeleid. In 2010 zijn de overeenkomstige percentages 24, 42 en 34. Deze ontwikkeling, waarbij een bijzonder kleine, statistisch gesproken nagenoeg

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

verwaarloosbare minderheid van hoogopgeleiden doorgroeit naar een derde van de bevolking en de laagopgeleiden van een overweldigende meerderheid krimpen tot een kwart van de bevolking, maakt het al heel waarschijnlijk dat de maatschappelijke verhoudingen tussen die groepen grondig zijn veranderd. Het roept ook de vraag op hoe zinvol het is de vergelijking tussen 2% en 90% van de bevolking en 34% en 24% van de bevolking onderling gelijkaardig te achten. Bij het vergelijken over de tijd van verschillen tussen onderwijsklassen zou men ook rekening moeten

In de gemoderniseerde Europese landen zijn laag- en hoogopgeleiden even tevreden over hun leven

houden met de relatieve omvang van die klassen. De gegevens om dergelijke vergelijkingen te maken zijn nog schaarser dan de gegevens die toelaten absolute onderwijsniveaus met elkaar te vergelijken.

Ten slotte is ook de samenstelling van de onderwijsklassen zelf sterk veranderd. De laaggeschoolden zijn onder meer veel ouder dan de hoogopgeleiden en tellen meer leden van minderheidsgroepen in hun rangen. Om betrouwbare vergelijkingen over de tijd te maken dient men daarmee rekening te houden. Niet alle tijdreeksen laten dat toe. Kan men het wel doen, dan blijken verschillen tussen de onderwijsklassen die aanvankelijk worden waargenomen soms te verdwijnen omdat ze eigenlijk niet aan onderwijsverschillen, maar aan verschillen in leeftijd en etnische samenstelling dienen te worden toegeschreven.⁴⁴

Verder levert het onderzoek dat dergelijke vergelijkingen over de tijd probeert te maken niet zelden tegengestelde en onduidelijke

bevindingen op. Hakhverdian, Van den Bruggen en de Vries besluiten uit hun analyse dat zich in Nederland tussen 1971 tot 2010 geen toename in het verschil in de politieke participatie tussen laag- en hooggeschoolden heeft voorgedaan.⁴⁵ De Groof et al. onderzochten de politieke participatie in Vlaanderen tussen 1991 en 2009 en stelden daar wel een (sterk) groeiende kloof vast.⁴⁶ Een onderzoek naar houdingen in Vlaanderen tussen 1996 en 2010 stelt groeiende verschillen vast voor vertrouwen in instellingen, maar een even sterke afname van de verschillen in politiek vertrouwen.⁴⁷

Over maatschappelijke participatie zijn de bevindingen dan weer gelijklopend. Zowel in Nederland als in Vlaanderen wordt een algemene toename van de maatschappelijke participatie vastgesteld⁴⁸, maar tevens toenemende verschillen naar opleidingsniveau.⁴⁹ De auteurs die een overzicht van de literatuur betreffende onderwijshomogamie hebben gemaakt, wijzen allen op de tegenstrijdige antwoorden op de vraag of deze nu, in absolute termen, groter is geworden over de tijd.⁵⁰

Voor België is het mogelijk aan de hand van de volkstelling en de 'Enquête naar de Arbeidskrachten' een schatting te maken van de ontwikkeling van de arbeidsdeelname voor de periode 1947 tot 2009 voor de bevolking van vijftien jaar en ouder. Omdat de deelname aan de arbeidsmarkt van vrouwen over de periode sterk veranderd is, is het beter alleen naar de mannen te kijken. Al in 1947 was er voor de mannen een kleine ongelijkheid naar arbeidsparticipatie tussen onderwijsniveaus. Voor elke 100 hoogopgeleiden waren toen 89 laagopgeleiden aan het werk. Die verhouding verandert weinig tot in de jaren tachtig, vanaf dan groeit de kloof. Voor elke 100 hoogopgeleiden zijn in 1991 73, in 2001 62 en in 2009 59 laagopgeleiden aan het werk. Die verschillen zijn echter niet gecontroleerd voor wijzigingen in de samenstelling van de onderwijsklassen en dienen daarom heel voorzichtig te worden geïnterpreteerd.⁵¹

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

Voor Nederland kan aan de hand van de Enquête Beroepsbevolking een schatting worden gemaakt voor de ontwikkeling tussen 1981 en 2010 voor de bevolking van 15 jaar en ouder. In 1981 waren voor elke 100 hoogopgeleiden 78 laagopgeleiden aan het werk. In de loop van de jaren tachtig groeit ook hier de kloof. Voor elke 100 hoogopgeleiden zijn er in 1990 nog 70 laagopgeleiden aan het werk en in 2010 64. Ook hier dient voorzichtig met de cijfers te worden omgesprongen. Deze hebben betrekking op de arbeidsparticipatie van laagopgeleiden, maar zeggen niet meteen iets over de beschikbaarheid van banen voor laagopgeleiden.

Volgens de studie *Minder werk voor laagopgeleiden* van het SCP is het aantal laagopgeleide banen de afgelopen decennia nauwelijks veranderd.⁵² Wel daalde het aandeel banen voor laagopgeleiden in de totale werkgelegenheid in de periode tussen 1987 en 2008 van 40% naar 30% ten gevolge van een grote stijging van het aantal banen op hooggeschoold niveau, de matige stijging van banen op middenopgeleid niveau en de stagnatie van het aantal banen dat een lage scholing vergt. De samenstelling van de groep laagopgeleide werkenden is wel veranderd.⁵³ Het aantal banen op vmbo-niveau daalde tussen 1991 en 1996, maar werd gecompenseerd door een toename van het aantal banen op basisschoolniveau.

De aard van het laaggeschoolde werk is dus gewijzigd. De typische laaggeschoolde mannenberoepen in de industrie en de landbouw krompen in omvang. Daar tegenover stond een forse groei van het dienstverlenend werk (winkelbediende, horecamedewerker) en de iets minder sterke groei van het transportwerk (magazijnmedewerker, vrachtwagenchauffeur) op laaggeschoold niveau.

Paul de Beer, die bij de analyse van de arbeidsmarktpositie wel rekening houdt met de samenstelling van de onderwijsklassen, stelt wel fluctuaties maar geen duidelijke trend vast in de arbeidsmarktpositie en de inko-

menspositie naar onderwijsniveau.⁵⁴ Jacobs en Webbink zien de relatieve inkomenspositie van de laaggeschoolden verbeteren in de jaren tachtig en verslechteren vanaf de jaren negentig.⁵⁵

De kloof in levensverwachting blijkt althans in België nog toe te nemen⁵⁶, maar de auteurs van die studie (Deboosere e.a.) wijzen erop dat die vaststelling heel voorzichtig moet worden geïnterpreteerd. Onderwijs is immers niet de enige factor die verschillen in levensverwachting veroorzaakt en de groep zeer laag opgeleiden wordt een steeds kleinere groep die misschien ook in andere (fysieke) kenmerken verschilt van de andere opleidingsgroepen.

Kortom: terwijl het toegenomen relatieve belang van het onderwijs voor de verdeling van schaarse en begeerde goederen, het scheppen van sociale afstand en nabijheid en het beïnvloeden van opvattingen en houdingen buiten kijf staat, laat het beschikbare longitudinale onderzoek vooralsnog niet toe te zeggen of de ongelijkheden en verschillen tussen de onderwijsklassen mettertijd groter zijn geworden. Wel kan naar meer inzicht worden gezocht via vergelijkend onderzoek.

Geen moderniseringsverliezers

Landenvergelijkend onderzoek heeft naast zijn nadelen — het is een gebrekkig substituuut voor tijdreeksen — ook twee belangrijke voordelen. Bekijkt men de Europese landen dan ziet men dat deze zich toch nog op heel verschillende niveaus van onderwijsontwikkeling bevinden. Volgens de gegevens van de *European Social Survey* van 2008 ligt het percentage hooggeschoolden in Turkije, Portugal, Tsjechië en Roemenië tussen de 6% en de 14%, het niveau waarop de onderwijsmatig meer ontwikkelde landen zich eind jaren zestig, begin jaren zeventig bevonden. De vergelijkende analyse dekt dus een brede waaier van onderwijsontwikkeling. Ten tweede maakt een vergelijkende analyse het ook mogelijk te

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

kijken naar zowel de verschillen tussen diploma-groepen als naar verschillen tussen relatieve groepen (de 20% laagst opgeleiden vergeleken met de rest van de bevolking).

Een vergelijkende analyse werd verricht door De Groof et al.⁵⁷ Verschillen in arbeidsdeelname en gezondheid, persoonlijke levensvrede en vertrouwen in maatschappelijke instellingen (als een indicator van maatschappelijk onbehagen) en verschillen in houdingen als ethocentrisme en autoritarisme, werden onderzocht naar absolute onderwijsverschillen (laag-, midden- en hoogopgeleiden) en relatieve onderwijsverschillen (de 20% laagst opgeleiden vergeleken met de rest van de bevolking). Daaruit bleek dat verschillen in arbeidsdeelname, gezondheid en persoonlijke levensvrede afnemen naarmate de samenleving meer ontwikkeld is in de richting van een kennismaatschappij, een sterke verzorgingsstaat en een 'symbolische samenleving'. Een symbolische samenleving is een maatschappij waarin sociale controle in grotere mate steunt op onderwijs, media, reclame en therapie, in mindere mate op religie, ideologie en de dreiging van armoede.⁵⁸ Die drie ontwikkelingen hangen in de Europese context heel sterk samen.

Sterke kennismaatschappijen zijn gegroeid in de sterke welvaartsstaten en dat zijn tevens de samenlevingen die het verst ontwikkeld zijn in de richting van de symbolische samenleving. We kunnen spreken van een Europese modernisering, die zich onderscheidt door het samengaan van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, de ontwikkeling van de kennismaatschappij en de verandering van de modus van sociale controle in de richting van een symbolische samenleving.

Landen die op de drie onderscheiden dimensies steeds bij de top-5 van Europa scoren, zijn: Denemarken, Zweden, Noorwegen en Finland. Nederland zit twee keer in die top-5 en België één keer. Het minst gevorderd in die Europese modernisering zijn: Turkije, Roemenië, Bulgarije, Griekenland en Polen. Naar-

mate die ontwikkeling meer gevorderd is, zijn de verschillen in arbeidsdeelname, subjectief beleefde gezondheid en levensvrede tussen de onderwijsklassen kleiner. Voor levensvrede verdwijnen die verschillen nagenoeg. De materiële situatie van de laaggeschoolden blijkt dus beter naarmate de samenleving meer gemoderniseerd is.

Die vaststelling is in tegenspraak met de stelling die heel veel auteurs verdedigen, namelijk dat de ontwikkeling van de kennismaatschappij leidt tot een achteruitgang van de positie van de laaggeschoolden, zeker relatief ten opzichte van de hooggeschoolden. Die stelling steunt onder meer op de vaststelling dat de automatisering van eenvoudig routinewerk een aantal banen voor laaggeschoolden laat verdwijnen⁵⁹ en de concurrentie met lage-lonenlanden en het delokaliseren van productie-eenheden gemakkelijker maakt.⁶⁰ Een aantal auteurs meent de gevolgen van die tendensen te zien in de stijgende werkloosheidscijfers van laagopgeleiden, die de laatste jaren in verschillende Europese landen werden opgetekend.⁶¹

Uit de vaststelling dat de materiële verschillen en de verschillen in levensvrede tussen de onderwijsklassen kleiner zijn naarmate een land meer gemoderniseerd is, kan men strikt genomen niet concluderen dat de theorieën gebouwd op de vermeende tendens van de kennismaatschappij om de situatie van laaggeschoolden te precariseren verkeerd zijn. Twee mogelijkheden bieden zich aan. Het is mogelijk dat die theorieën de effecten op de arbeidsmarkt verkeerd voorspellen.⁶² Het is ook mogelijk dat de kennismaatschappij de negatieve effecten heeft die een groot aantal auteurs ervan verwacht, maar dat, althans in Europa, de ontwikkeling van de verzorgingsstaat daarvoor compenseert. Duidelijk is in elk geval dat naarmate de Europese modernisering hoger is, de winst in gezondheid, levensvrede en arbeidsparticipatie groter is voor laag- dan voor midden- en hoogopgeleiden.

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

De specifieke eigenschappen waarnaar werd gekeken — arbeidsdeelname, gezondheid en levenstevredenheid — omvatten natuurlijk niet het geheel van het leven of zelfs van de materiële aspecten van het leven. Het is mogelijk dat de situatie van de laaggeschoolden op andere vlakken wel absoluut en/of relatief achteruitgaat. Bijvoorbeeld niet voor de kans op arbeid, maar wel voor de kwaliteit van het werk, de werkzekerheid, de gevolgen van flexibilisering en outsourcing. Een studie uit 2004 in acht landen in opdracht van

Er zullen altijd mensen zijn die niet over voldoende competenties beschikken; ook zij hebben recht op een goed leven

de Europese Commissie besluit dat de ontwikkeling van de kwaliteit van het werk geen duidelijk beeld laat zien⁶³; er is een verhoging van de werkdruk en een (kleine) achteruitgang van de werkzekerheid, maar ook een verbetering van de mate van autonomie op het werk en van de financiële positie van de gezinnen.

Op cruciale vlakken, zoals de kans op werk, de kans op gezondheid, blijken de laaggeschoolden meer winnaar dan verliezer van de modernisering en zijn de verschillen tussen laag- en hooggeschoolden in elk geval (veel) kleiner in de meest dan in de minst gemoderniseerde Europese landen.

Opvallend is dat in de meest gemoderniseerde Europese landen de verschillen in levenstevredenheid tussen de laag- en hoogopgeleiden nagenoeg verdwenen zijn. Dit doet vermoeden dat voor alle of in elk geval voor veel van de factoren die een invloed hebben op de levenstevredenheid, de positie van de laag-

geschoolden ten opzichte van de hooggeschoolden gunstiger is in de meer gemoderniseerde landen.

Verbazend aan de analyse van De Groof et al. is ook dat terwijl de verschillen in objectieve condities (arbeidsparticipatie en gezondheid) alsook in levenstevredenheid tussen de laag- en de hoogopgeleiden kleiner zijn naarmate de Europese modernisering verder gevorderd is, de verschillen in maatschappelijk onbehagen en de onderzochte houdingen — ethnocentrisme en autoritarisme — dan groter worden. Die vaststelling geldt zowel in het geval gekeken wordt naar verschillen tussen vaste onderwijsniveaus (laag, midden en hoog zoals eerder gedefinieerd) als wanneer gekeken wordt naar het verschil tussen de 20% laagst opgeleiden en het bevolkingsgemiddelde.

Het grote verschil in houdingen tussen laag- en hoogopgeleiden in gemoderniseerde Europese landen als Nederland werd al veelvuldig waargenomen. In die zin bevestigt het landenvergelijkend onderzoek wat onderzoek in Nederland, de Scandinavische landen, Duitsland en België al ten overvloede heeft aangetoond. De resultaten van dat vergelijkende onderzoek plaatsen echter grote vraagtekens bij de meest populaire interpretatie van dat verschil. Deze schrijft de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden toe aan een reactie van de laagopgeleiden op een mankement, frustratie of ontevredenheid.⁶⁴

Het landenvergelijkend onderzoek doet echter besluiten dat in Europa een groeiende kloof in houdingen tussen laag- en hoogopgeleiden zeker niet, zoals verschillende auteurs suggereren⁶⁵ aan een groeiende sociaaleconomische of materiële kloof kan worden toegeschreven. Ook het eerder vermelde Europese onderzoek naar de relatie tussen sociaaleconomische ontwikkelingen en opvattingen en stemgedrag, besluit dat geen duidelijke correlatie wordt gevonden tussen negatieve ontwikkelingen van de kwaliteit van de arbeid enerzijds, de aantrekkingskracht van extreem of populistisch rechts anderzijds.⁶⁶

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

De beschikbare evidentie maakt het heel onwaarschijnlijk de grote verschillen in opvattingen toe te schrijven aan (groeïende) sociaaleconomische verschillen. Uit wat voorafgaat blijkt dat men de laagopgeleiden inderdaad veel meer dan de midden- en hoogopgeleiden aantreft bij mensen in een zwakke economische positie, dat zij in hogere mate gevoelens van anomie en achterstelling hebben en veel hogere niveaus van maatschappelijk onbehagen. Die vaststelling steunt echter nagenoeg steeds op de analyse van nationale gegevens op één punt in de tijd. Zij wordt dan, zonder dat dit is aangetoond, gekoppeld aan de veronderstelling dat de positie van de laagopgeleiden over de tijd is achteruitgegaan. Solide longitudinaal onderzoek naar die these ontbreekt echter grotendeels en wat er is laat een verdeeld beeld zien. Landenvergelijkend onderzoek bevestigt de these van een groeiende kloof in materiële omstandigheden niet, integendeel. Terwijl het belangrijk is voor ogen te houden dat in deze bijdrage niet alle relevante materiële aspecten van het leven werden bekeken, blijkt toch duidelijk uit de bevindingen dat heel terughoudend moet worden omgesprongen met een uitdrukking als de ‘verliezers van de modernisering’.

Hardnekkig republikanisme

Er is ondertussen wel degelijk een groeiende kloof tussen de houdingen van de laag- en hooggeschoolden, maar deze lijkt het gevolg van een verandering van houdingen die zich vooral bij de hooggeschoolden voordoet. De houdingen van de laagopgeleiden blijken in de meer gemoderniseerde Europese landen niet merkbaar te verschillen van die in de minst gemoderniseerde Europese landen. De houdingen van de hoogopgeleiden daarentegen geven in de meer gemoderniseerde landen blijk van minder maatschappelijke malaise en meer kosmopolitisme dan in de minst gemoderniseerde Europese landen.

Het lijkt derhalve plausibel te veronderstellen dat naarmate de Europese modernisering zich heeft voltrokken, de snel groeiende groep van hoogopgeleiden zich beter voelt in de maatschappij die op deze manier groeit en dat zij houdingen aanneemt die wat betreft openheid, verdraagzaamheid en anti-autoritarisme meer en meer afwijken van die van de rest van de bevolking en in het bijzonder die van de laagopgeleiden.⁶⁷

Die vaststelling kan worden verklaard op basis van de invloed van de media en van wat kan worden omschreven als het ‘hardnekkige republikanisme’ van de hedendaagse burgers. Deze steunen hun oordeel over de samenleving niet op persoonlijke ervaringen. Zij proberen die, republikeins, te overstijgen en verder te kijken dan hun persoonlijke ervaring door zich te informeren over de gang van zaken in de samenleving en de wereld.⁶⁸ De media spelen een belangrijke rol in die informatiegaring, en de aard van de media die men gebruikt wordt sterk beïnvloed door het onderwijsniveau dat men heeft. Vandaar dat het onderwijsniveau en de mediavorkeur samen een heel sterke invloed hebben op de opvattingen over de gang van zaken in de samenleving en via die weg op de mate van onbehagen en op houdingen als etnocentrisme en autoritarisme. Het blijkt trouwens ook dat het effect van onderwijs op die houdingen heel sterk gemedieerd wordt door de mediavorkeur.⁶⁹

Bij het beoordelen van het eigen leven – de tevredenheid met het leven – laten mensen zich daarentegen leiden door hun persoonlijke ervaringen. Daarom hangen arbeidsdeelname en gezondheid samen met levenstevredenheid en wordt het verschil in levenstevredenheid kleiner naarmate de verschillen in arbeidsdeelname en gezondheid kleiner worden, terwijl de verschillen in maatschappelijk onbehagen en houdingen als etnocentrisme en autoritarisme groter kunnen worden, zelfs als de materiële verschillen kleiner worden. De verschillen in houdingen tus-

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

sen de onderwijsklassen zijn het gevolg, niet van sociaaleconomische ongelijkheid, maar van specifiek culturele processen.

Geen pacificatie

Een belangrijke implicatie van deze vaststelling is dat de verzorgingsstaat niet (meer) pacificerend werkt. Toen de verzorgings- of welvaartsstaat in het naoorlogse Europa werd uitgebouwd, werd hij door velen beschouwd als een pacificatiemechanisme dat de sociale klassen zou verzoenen en één maatschappelijke gemeenschap zou scheppen, waarvan de leden in overleg hun welvaart en welzijn konden nastreven en veiligstellen. Men sprak in dat verband zelfs van het 'compromis van de verzorgingsstaat'.

Soms wordt gevreesd dat dit mechanisme niet meer zou werken vanwege de contradicties van het kapitalisme en de relatieve achteruitgang van degenen die na de Tweede Wereldoorlog de arbeiders werden genoemd en die tegenwoordig de laaggeschoolden heten. We zien dat vandaag de verschillen in politiek relevante opvattingen tussen de onderwijsklassen juist hoog zijn in de landen waar materiële verschillen in kansen op werk, gezondheid en de levensstevredenheid het kleinst zijn. We hebben in Europa lang geleefd met de overtuiging dat mensen die sociaaleconomisch naar elkaar toegroeien, ook sociaal en cultureel, in termen van hun waarden en opvattingen, dichter bij elkaar komen te staan. Dat blijkt niet het geval te zijn. Misschien is dat ook nooit het geval geweest. Misschien is er nooit een pacificerende werking van de verzorgingsstaat geweest, maar enkel het toevalig samen bestaan van een samenleving die haar materiële ongelijkheden verkleinde via de verzorgingsstaat en een samenleving waarin het onderwijs en de media nog geen onderling erg verschillende onderwijsstanden van ongeveer gelijke omvang hadden gecreëerd.

Wat te doen aan een groeiende culturele kloof tussen onderwijsklassen die op belang-

rijke materiële punten naar elkaar toegroeien? Het klassieke socialistische 'frame' (meer klassenbewustzijn) is hier moeilijk toepasbaar omdat er geen groeiende materiële kloof is, maar vooral omdat het moeilijk is een groepsbewustzijn te creëren rond een gemis, rond 'lage' scholing. Dat laatste is bijzonder moeilijk in een van meritocratie en individualisme doortrokken cultuur, omdat dit gemis daar gemakkelijk wordt beschouwd als een teken van persoonlijk falen.

Onderzoek in Nederland⁷⁰, Denemarken⁷¹ en Vlaanderen⁷² leert dat burgers de vele verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden wel duidelijk zien, maar die verschillen in aanzienlijk mindere mate als tegenstellingen interpreteren. Er is bitter weinig onderzoek over de vraag of het onderwijs ook leidt tot een bewustzijn als onderwijsklasse. De Deense politoloog Stubager is van oordeel dat de grote tegenstellingen in bijvoorbeeld opvattingen als etnocentrisme en autoritarisme wel degelijk als een onderwijsconflict kunnen worden beschouwd.⁷³ Spruyt is het daar op basis van zijn onderzoek in Vlaanderen niet mee eens.⁷⁴ Hij is van oordeel dat de grote verschillen in opvattingen tussen de onderwijsklassen niet uitgroeien tot een conflict dat wordt beleefd als een conflict tussen onderwijsklassen, juist omdat het voor laagopgeleiden moeilijk is zich met 'lage scholing' verbonden te voelen en een wij/zij-perspectief te ontwikkelen op basis van die verbondenheid. Voor hoogopgeleiden is een dergelijk conflict dan weer ethisch en politiek onaantrekkelijk. Voor de legitimering van de positie en privileges van de hooggeschoolden zijn de ideologieën van meritocratie en gelijke kansen niet alleen strategischer maar ook meer zelfonderscheidend.⁷⁵

Een wij-tegen-zij-perspectief blijkt echter via een kleine omweg toch op te duiken, met name in het populistische contrast tussen de 'gewone' mensen en de verschillende soorten elites. Uit een van de weinige analyses van het populisme als houding blijkt dat het niet rechtstreeks in de hand wordt gewerkt door

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

een economisch zwakke positie of door gevoelens van anomie, zoals de stelling over de 'verliezers van de moderniteit en de globalisering' suggereert.⁷⁶ Drie elementen blijken daarentegen wel belangrijk: de combinatie van een laag onderwijsniveau en een populaire media-voorkeur, gevoelens van achterstelling en vooral een negatief beeld van de gang van zaken in de samenleving. Het effect van de visie op de samenleving is bijzonder sterk. Wie van mening is dat de samenleving in een neerwaartse spiraal zit, geeft de politieke elite en het politieke establishment daarvoor de schuld en heeft een veel grotere kans zich populistisch op te stellen.

Die vaststelling doet denken aan Taggart's analyse van het populistische discours en de centraliteit daarin van wat die auteur het 'heartland' noemt: een nostalgisch, historisch, diffuus en geromantiseerd beeld van een verloren ideale wereld.⁷⁷ Zich achtergesteld voelen, laaggeschoold zijn, de wereld via commerciële media waarnemen en bovenal de overtuiging dat een goede, betere wereld verloren gaat, zijn de factoren die een populistische positie in de hand werken.

Al die factoren, niet alleen het onderwijsniveau op zich, maken het waarschijnlijker dat laagopgeleiden populistische posities innemen. Het lijkt daarom plausibel het hedendaagse Europese populisme te beschouwen als de meest duidelijke politieke uiting van de maatschappelijke positie van de laagopgeleiden en als een belangrijk element van het politiek relevant worden van de scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden in deze samenleving.

De waarde van cultuur

De hier gepresenteerde bevindingen vragen om nieuwe analyses en ook om nieuwe sociaal-democratische doelstellingen. Onderwijs is een kerngegeven in het nastreven van een rechtvaardige samenleving, voor het verwezenlijken van binding, het bieden van redelijke kansen op goed werk en bestaanszekerheid.

Het beschikbare onderzoek verwijst bijna exclusief naar het onderwijsniveau en het diploma. Daaruit zou men kunnen besluiten dat men zoveel mogelijk mensen een zo hoog mogelijk onderwijsniveau moet laten behalen. Het lijkt echter veel zinvoller twee andere doelen na te streven: zoveel mogelijk mensen een adequaat niveau van competenties laten bereiken en erop toezien dat ook mensen met beperkte competenties toegang krijgen tot het goede leven. Het onderwijsniveau is slechts een middel, de competenties zijn het doel.

Mensen de gewenste competenties laten verwerven wordt door het hedendaagse beleid van de meeste Europese landen nagestreefd, zij het dikwijls door het streven naar een zo hoog mogelijk onderwijsniveau voor zoveel mogelijk mensen. Het door de Europese Unie bepleite beleid bijvoorbeeld, wil zoveel mogelijk mensen minstens het diploma secundair onderwijs laten behalen en naar het hoger onderwijs sturen. Misschien ligt de nadruk daarbij te zeer op het onderwijsniveau en het diploma. Het algemeen niveau van opleiding lijkt in landen als Nederland hoog genoeg. Het eigenlijke doel zou niet moeten zijn zo lang mogelijk studeren of zoveel mogelijk mensen naar het hoger onderwijs en de universiteit sturen, maar zoveel mogelijk mensen een adequate opleiding geven die hun toegang geeft tot het goede leven en aan de economische behoeften van de samenleving voldoet.

Dat onderwijs zou sterker gericht moeten worden op het verwerven van competenties in plaats van diploma's. De competenties die elders, buiten de school worden verworven, zouden ook beter moeten worden erkend. Bijzondere inspanningen moeten worden geleverd om iedereen de basiscompetenties te laten verwerven die nodig zijn in de hedendaagse samenleving. Het hedendaagse leven stelt cognitief vrij hoge eisen en wordt voor bepaalde groepen van mensen moeilijk, dikwijls te moeilijk om op een doeltreffende wijze hun rechten te laten gelden. Dat doel wordt

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

momenteel vooral nagestreefd via het indijken van de ongekwalificeerde uitstroom uit het onderwijs. Op dat vlak is het Nederlandse beleid trouwens uitzonderlijk doeltreffend. Toch dient ook gezocht te worden naar middelen om de basiscompetenties ook buiten de scholen aan te leren. De grotere diversiteit van de bevolking maakt dit noodzakelijk.

Wat de onderwijsverwerving betreft is het ook duidelijk dat gelijke kansen in de zin van een *level playing field* niet langer volstaan. Dit is een eerste punt waarop de gangbare ideologie en de vertrouwde frames moeten worden

Het opleidingsniveau van Nederlanders is hoog genoeg

bijgesteld. De hoge mate van onderwijshomogamie schept een zeer grote ongelijkheid voor de school; een ongelijkheid zo groot dat zij niet via gelijke kansen kan worden opgevangen. Scholen moeten in die taak daadwerkelijk worden geholpen.

Scholen met veel kansarme kinderen moeten meer middelen krijgen om te investeren in de scholing van kinderen uit kansarme gezinnen. Het verdient ook aanbeveling alle kinderen, zeker de kinderen uit kansarme gezinnen vroeg en op een aangepaste wijze bij het onderwijs te betrekken. De schooltijd moet niet per se voor iedereen even lang zijn. Sommige kinderen zijn meer gebaat bij de tijd die op school wordt doorgebracht dan andere. Sommige kinderen groeien op in een cognitief zo rijk gezin, dat de schooltijd voor hen korter kan zijn. Lange vakanties zijn voor kinderen uit kansarme gezinnen nefast. Zij verhogen de leerachterstand.

Veel minder aandacht krijgt het andere beleidsdoel: mensen met een elementaire opleiding, mensen die ongekwalificeerd de school hebben verlaten, ook een kans op het

goede leven bieden. Ook al is men uitzonderlijk succesrijk in het bevorderen van onderwijs- en competentieverwerving, dan nog zullen er steeds mensen zijn met zeer elementaire competenties en zelfs een gebrek aan competenties. Een degelijke verzorgingsstaat moet de mensen niet alleen zo goed mogelijk toerusten, maar ook een goed leven en bestaanszekerheid bieden aan degenen die slecht toegerust zijn. Bijzondere inspanningen moeten worden geleverd voor de arbeidsdeelname van jongeren met zeer elementaire vormen van opleiding en competentie. Die vormen van werk verdienen niet alleen te worden gestimuleerd, maar moeten heel bijzonder worden verdedigd. Zij zijn nu dikwijls het eerste doelwit van vormen van deregulering en flexibilisering die de kwaliteit van het werk en op die manier ook de kwaliteit van het leven ondergraven.

De idee van meritocratie moet op een goede wijze worden gehanteerd. Dit is een tweede punt waarop de gangbare ideologie grondig moet worden bijgesteld. De vorderingen in het onderwijs kunnen best steunen op merite en merite mag in het onderwijs worden erkend en beloond. Leraren moeten in elke leerling een potentieel groot wetenschapper, ondernemer of kunstenaar zien en leerlingen hebben recht op een juiste inschatting van hun competenties. De merite een diploma te behalen hoeft zich echter niet te vertalen in allerhande privileges op de arbeidsmarkt. Daar zou in grotere mate volgens eigen en geëigende criteria moeten worden geoordeeld over competentie en verdienste.

De sociale afstand tussen de onderwijsstanden is heel groot geworden. Het verdient daarom aanbeveling te zoeken naar middelen om mensen met een verschillend onderwijsniveau meer samen te brengen. Verenigingen en initiatieven die daarin slagen zouden meer subsidies kunnen krijgen dan degene die daar minder goed in slagen.

Landenvergelijkend onderzoek wijst erop dat de laaggeschoolden niet kunnen worden

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

beschouwd als de verliezers van de modernisering, integendeel. In de meest gemoderniseerde Europese landen is de materiële situatie van de laaggeschoolden op het vlak van werk en gezondheid veel beter dan in de minder gemoderniseerde Europese landen. Hun levenstevredenheid is in de meest gemoderniseerde landen ook veel groter en nog nauwelijks verschillend van die van de hoogopgeleiden. Dit is een derde frame dat moet worden bijgesteld. Om dat te kunnen doen is meer onderzoek nodig dan op dit ogenblik beschikbaar is.

Er zijn aanwijzingen dat de kwaliteit van de arbeid van de laaggeschoolden, zeker op het vlak van de werkzekerheid, verslechtert. In verschillende Europese landen duikt ook het verschijnsel van de werkende armen op. Het dient nader te worden onderzocht of dit sterke en algemene tendensen zijn in de Europese ruimte.

Op basis van de nu beschikbare inzichten kan echter worden besloten dat voor belangrijke aspecten van de kwaliteit van het bestaan — werk, gezondheid en levenstevredenheid — de laaggeschoolden geen verliezers van de modernisering zijn, maar baat hebben bij een maatschappijontwikkeling gekenmerkt door de uitbouw van de verzorgingsstaat, de onderwijsexpansie, de kenniseconomie en de verandering van de modus van sociale controle in de richting van de symbolische samenleving.

Die verschillende processen hangen in de Europese context onderling zo nauw samen dat het onmogelijk is een ervan aan te wijzen als de oorzaak van de relatieve verbetering van de positie van de laaggeschoolden. Het is verantwoord die verschillende ontwikkelingen te beschouwen als één maatschappij-transformerende ontwikkeling die kan worden aangeduid als Europese modernisering.

Dat een dergelijke ontwikkeling kan worden waargenomen en op belangrijke punten leidt tot een absolute en relatieve verbetering van de positie van de laaggeschoolden, wijst erop dat verslechtering van de kwaliteit van

het werk en de financiële situatie van de laaggeschoolden niet onafwendbaar is, niet kan worden beschouwd als een economische wetmatigheid of een implicatie van globalisering. Deze ontwikkeling zou daarentegen een breuk betekenen met het ontwikkelingspad dat de meest geavanceerde Europese landen over de laatste halve eeuw hebben uitgezet en uitgetekend.

Voor sociaal-democraten zou dat ontwikkelingspad een project moeten zijn, gericht op een open en seculiere, op een kenniseconomie steunende verzorgingsstaat. Het Europese beleid draagt nu onvoldoende bij aan de ontplooiing van dat project. Niemand stelt vandaag de ontwikkeling van de kenniseconomie ter discussie en er is waarschijnlijk meer druk in de richting van onderwijsexpansie dan nodig. De verzorgingsstaat is wel belaagd, terwijl de kans heel groot is dat juist een stevige verzorgingsstaat dat Europese samenlevingsproject schraagt. Van de verdediging van de verzorgingsstaat, van de modernisering daarvan zonder afbouw, moet een prioriteit worden gemaakt. De verzorgingsstaat moet toerusten, maar ook opvangen en ondersteunen.

Men moet er zich vandaag echter van bewust zijn dat de verzorgingsstaat, hoe cruciaal ook voor een sociaal-democratisch maatschappijproject, niet pacificeert. Dat komt niet omdat deze gebukt gaat onder de zogeheten contradicties van het kapitalisme, maar omdat sociaaleconomische en culturele processen veel minder samen sporen dan doorgaans wordt aangenomen. Waarschijnlijk heeft de verzorgingsstaat nooit pacificerend gewerkt en zijn de deprivatietheorieën een bar slechte gids voor onze maatschappelijke werkelijkheid. Die theorieën stellen dat maatschappelijk onbehagen en zijn gevolgen voor opvattingen en politiek gedrag, beïnvloed worden door deprivatie, achterstelling en ongelijkheid. Zij laten verwachten dat mensen die sociaaleconomisch naar elkaar toegroeien ook sociaal en cultureel naar elkaar zullen toegroeien.

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

Dit is een vierde punt waarop het gangbare frame grondig moet worden bijgesteld. Het is in de samenlevingen waarin de verschillen in arbeidsdeelname, ervaren gezondheid en levensstevredenheid tussen de onderwijsklassen het kleinst zijn, dat de verschillen in maatschappelijk onbehagen en in opvattingen als autoritarisme en etnocentrisme het grootst zijn. Maatschappelijk onbehagen en die opvattingen beantwoorden niet of slechts in heel geringe mate aan een sociaaleconomische dynamiek en aan sociaaleconomisch beleid. Zij zijn het gevolg van meer specifiek culturele processen.

Dat betekent dat omgaan met onderwijsverschillen tegenwoordig niet meer kan steunen op sociaaleconomisch beleid alleen. Dat is waarschijnlijk de grootste uitdaging voor de sociaal-democratie, omdat in het beleidsarsenaal van deze beweging de sociaaleconomische maatregelen niet alleen een prominente plaats bekleden, maar ook heel vertrouwd en beproefd zijn. Rechtstreeks cultuurbeleid, in de zin van een beleid dat impact op de opvattingen, de wijzen van denken en voelen van de mensen beoogt, is in de sociaal-democratie vandaag haast een herinnering aan een tijd, lang geleden, toen de ideologische veren nog niet waren afgeschud en een uitdrukking als volksverheffing nog geen wenkbrauwen deed fronsen.

Een waarlijk sociaal-democratisch cultuurbeleid moet opnieuw worden uitgevonden. In de processen van cultuurspreiding bekleden de (massa)media zo'n centrale rol dat men noodgedwongen van cultuurbeleid in en naast de media moet spreken. Cultuurbeleid in de media — als het woord wordt genomen in de media — zou erop gericht moeten zijn het *declinisme*, het verhaal van de neergang van het Europese samenlevingsmodel, van het onvermijdelijke verlies dat gepaard gaat met de modernisering van Europa, resoluut en voortdurend tegen te spreken.

Declinisme draagt in belangrijke mate bij aan het succes van het populisme en aan poli-

tieke vervreemding. In plaats van het jammeren over neergang moet het reële bestaan en het succes van een sociaal-democratisch project voor de Europese samenlevingen worden belicht: de leefbare combinatie van een sterke verzorgingsstaat, een kenniseconomie, een open seculiere samenleving en een groot respect voor het individu.

Een politieke beweging is ook een actor in het cultuurbeleid. De rol van politieke bewegingen in het scheppen van toekomstbeelden, van opvattingen van het goede leven en van opvattingen over de wijze waarop dit kan worden verwezenlijkt, werd de laatste decennia onderschat en verwaarloosd. Waarschijnlijk

Er zijn aanwijzingen dat de kwaliteit van het werk van laaggeschoolden verslechtert

gebeurde dat omdat cultuurspreiding — het verspreiden van manieren van denken en voelen en zien — al te zeer tot de massamedia werd beperkt, zodat er geen ruimte leek te bestaan voor cultuur naast de media. De culturele rol van politieke bewegingen kan in de hedendaagse democratie slechts via dialoog worden vervuld. Zij begint bij het luisteren naar de zorgen en verzuchtingen van de mensen. Zij krijgt vorm als zij visies van het goede leven kan inspireren en als de mensen ertoe gebracht worden de politiek weer aan te grijpen om hun visie van het goede leven waar te maken. Het gaat, kortom, om het heruitvinden van de politiek; het overkomen van de dubbele vervreemding die nu de burger en de politiek lam leggen. Daarom lijkt een aanpak zoals bepleit in het *Van waarde*-essay van Monika Sie Dhian Ho het meest geschikt om de sociaal-democratie weer een culturele rol te laten spelen.

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

Noten

- 1 Met dank aan Monika Sie Dhian Ho en Petrus te Braak voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Overzichten worden gegeven in De Groof, S., M. Elchardus, et al. (2012), *Maatschappelijke baten en kosten van onderwijs en leerervaring. Een micro-benadering*, Brussel, OBPWO-Ministerie Vlaamse Gemeenschap; Elchardus, M. (2012), *Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn. De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het SCP en de RMO, pp. 35-84.
- 3 Daarom, maar ook om deze al lange bijdrage nog net langer te maken, zal niets worden gezegd over de effecten van studierichtingen en studie-inhouden.
- 4 Als in deze bijdrage wordt gesproken van laaggeschoolden betreft het mensen die basisonderwijs volgden of met een diploma vmbo of mbo1. Middengeschoolden hebben een diploma havo, vwo of mbo 2, 3, 4. Hooggeschoolden hebben hbo of wo. In termen van de 'International Standard Classification of Education' (ISCED, die waar mogelijk zal worden gebruikt als naar landenvergelijkend onderzoek wordt gekeken), komt dit overeen met laag (ISCED 0-2), midden (ISCED 3-4) en hoog (ISCED 5-6).
- 5 Cijfers op basis van cbs.nl.
- 6 Werkloos is iemand die geen baan heeft of minder dan twaalf uur per week werkt, minstens twaalf uur per week actief op zoek is naar een baan en bereid om minstens twaalf uur per week te werken.
- 7 Cijfers op basis van cbs.nl.
- 8 De Beer, P. (1996), 'Laag opgeleiden: minder kans op een baan, meer kans op ontslag', in: *Economisch Statistische Berichten* 81(4080), p. 908.
- 9 Vandenbrande, T. en W. Ver Heyen (2009), 'De risico's van het vak? Een analyse van EAK-data naar het voorkomen en de achtergrond van arbeidsongevallen', in: WSE report 2009. Retrieved 17/02/2011, 2011 (www.steunpuntwse.be); Vanderleyden, L., M. Callens, et al. (2009), *De sociale staat van Vlaanderen 2009*, Brussel, Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- 10 De Beer, P. (2006), 'Perspectieven voor de laagopgeleiden', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 22(2), pp. 218-233.
- 11 Jacobs, B. en D. Webbink (2006), 'Het rendement op onderwijs blijft stijgen', in: *Economisch Statistische Berichten* 4492, pp. 405-407.
- 12 Cijfers op basis van cbs.nl.
- 13 Deboosere, P., S. Demarest, et al. (2006), *Sociaal-Economische Enquête 2001. Monografie nr. 1. Gezondheid en mantelzorg*, Brussel, FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie; Deboosere, P., S. Demarest et al. (2006), *Sociaal-Economische Enquête 2001. Monografie nr. 1. Gezondheid en mantelzorg*. Brussel, FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie; Tolisma, J. en M. H. J. Wolbers (2010), *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag, Raad voor Wetenschappelijke Ontwikkeling.
- 14 Gisle, L., E. Hesse et al. (2010), *Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport II – Leefstijl en Preventie*, Brussel, Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid; Matthys, C., De Henaau, S., Maes, L., Verbeke, W., Viaene J. & De Backer G. (2004), 'Onderzoek naar de sociale stratificatie in voedingsgedrag en de mogelijke impact daarvan op de volksgezondheid', in: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale zekerheid* 2/2004, pp. 247-291.
- 15 Gisle, L., E. Hesse et al. (2010), *Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport II – Leefstijl en Preventie*, Brussel, Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- 16 Van der Heyden, J., L. Gisle et al. (2010), *Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport I – Gezondheidstoestand*, Brussel, Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- 17 Bekkers, R. (2004), *Giving and Volunteering in the Netherlands: Sociological and Psychological Perspectives*, Utrecht Utrecht University; Dekker, P. en J. de Hart (2009), *Vrijwilligers in meervoud. Civil Society and vrijwilligerswerk* 5, Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau; Dekker, P., J. de Hart et al. (2007), *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 18 Bekkers, R. (2004), *Giving and Volunteering in the Netherlands: Sociological and Psychological Perspectives*, Utrecht Utrecht University; Bekkers, R. en N. De Graaf (2002), 'Verschuivende achtergronden van verenigingsparticipatie in Nederland', in: *Mens en Maatschappij* 77(4), pp. 338-360.
- 19 Bovens, M. en A. Wille (2011), *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, pp. 32-33.
- 20 Bovens, M. A. P. en A. Wille (2010), 'The education gap in

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

- political participation and its political consequences', in: *Acta Politica* 45(4), pp. 393-422.
- 21 Ibidem.
- 22 Bijl, R., J. Boelhouwer et al., Eds. (2011), *De sociale staat van Nederland 2011*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 23 Dekker, P. en P. Ester (1987), 'Working-class authoritarianism: a re-examination of the Lipset thesis', in: *European Journal of Political Research* 15, pp. 395-415; Grabb, E. G. (1979), 'Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Out-groups: A Reassessment', in: *Public Opinion Quarterly* 43, pp. 36-47; Duriez, B. en A. Van Hiel (2002), 'The march of modern fascism. A comparison of social dominance orientation and authoritarianism', in: *Personality and Individual Differences* 32(7), pp. 1199-1213; De Groof, S. en M. Elchardus (2009), *Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*, M. Elchardus en J. Siongers. Tielt, LannooCampus, pp. 79-98.
- 24 Ridder, J. den en P. Dekker (2011), *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*, Den Haag, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, p. 72.
- 25 Achterberg, P. en D. Houtman (2006), 'Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for voting behaviour', in: *European Journal of Political Research* 45(1), pp. 75-92; Middendorp, C. P. (1978), *Progressiveness and conservatism*, The Hague, Mouton; Middendorp, C. P. (1979), *Ontzuiling, politisering en res-tauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*, Amsterdam, Boom Meppel; Van der Waal, J., P. Achterberg et al. (2007), 'Class Is Not Dead—It Has Been Buried Alive: Class Voting and Cultural Voting in Postwar Western Societies (1956-1990)', in: *Politics & Society* 35(3), pp. 403-426.
- 26 Domanski, H. en D. Przybysz (2007), 'Educational homogamy in 22 European countries', in: *European Societies* 9(4), pp. 496-526; Smits, J. (2003), 'Social closure among the higher educated: trends in education homogamy in 55 countries', in: *Social Science Research* 32(2), pp. 251-277; Smits, J., W. Ultee et al. (1998), 'Educational homogamy in 65 countries: an explanation of differences in openness using country-level explanatory variables', *American Sociological Review* 63(2), pp. 264-285; Blossfeld, H.-P. (2009), 'Educational assortive marriage in comparative perspective', in: *Annual Review of Sociology* 35, pp. 513-530; Hou, F. and J. Myles (2008), 'The changing role of education in the marriage market: assortive marriage in Canada and The United States since the 1970s', in: *Canadian Journal of Sociology* 33(2), pp. 337-366; Lucas, S. R. (2001), 'Effectively maintained inequality: education transitions, track mobility, and social background effects', in: *American Journal of Sociology* 106(6): 1642-1690; Blossfeld, H.-P. en S. Buchholz (2009), 'Increasing resource inequality among families in modern societies: the mechanisms of growing educational homogamy, changes in the division of work in the family and the decline of the male breadwinner model', in: *Journal of Comparative Family Studies* 40(4), pp. 603-616.
- 27 De Graaf, P. M. en H. B. G. Ganzeboom (1993), 'Family Background and Educational Attainment in the Netherlands for the 1891-1960 Birth Cohorts', in: *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. Y. Shavot and H. P. Blossfeld. Boulder, Westview Press, pp. 75-99; Dronkers, J. en W. C. Ultee (1995), *Herkomst en Bestemming, vrijheden en de politiek; een terugblik. Verschuivende ongelijkheid in Nederland: Sociale gelaagdheid en mobiliteit*, J. Dronkers and W. C. Ultee. Assen, Van Gorcum, pp. 303-325.
- 28 Tolsma, J. en M. H. J. Wolbers (2010), *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag, Raad voor Wetenschappelijke Ontwikkeling.
- 29 Lucas, S. R. (2001), 'Effectively maintained inequality: education transitions, track mobility, and social background effects', in: *American Journal of Sociology* 106(6), pp. 1642-1690.
- 30 Tieben, N., P. M. de Graaf et al. (2010), 'Changing effects of family background on transitions to secondary education in the Netherlands: Consequences of educational expansion and reform', in: *Research in Social Stratification and Mobility* 28(1), pp. 77-90. Die vaststelling verhindert niet dat Nederlanders zich zorgen maken over het risico op neerwaartse sociale mobiliteit. Zo zou 51% het erg vinden als de kinderen een lager opleidingsniveau behalen dan zijzelf. Ook hierin verschillen uiteraard laag- en hoogopgeleiden. Bij de laagopgeleiden is dat 49%, bij de hoogopgeleiden 57%. Deze vrees past in de verwachting dat de toekomstige generaties het minder goed krijgen, een verwachting gedeeld door 73% van de Nederlanders (den Ridder, J. en P. Dekker (2011), *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*, Den Haag, Raad

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

- voor Maatschappelijke Ontwikkeling, p. 6).
- 31 Glenn, N. D. (1966), 'The trend in differences in attitudes and behavior by educational level', in: *Sociology of Education* 39(3), pp. 255-275; Glenn, N. D. (1967), 'Massification versus differentiation: some trend data from national surveys', in: *Social Forces* 46(2), pp. 172-180; Glenn, N. D. (1974), 'Recent trends in intercategory differences in attitudes', in: *Social Forces* 52(3), pp. 395-401; Glenn, N. D. en J. P. Alston (1968), 'Distances among occupational categories', in: *American Sociological Review* 33(3), pp. 365-382; Davis, J. A. (1982), 'Achievement variables and class cultures: family, schooling, job and forty-nine dependent variables in the cumulative GSS', in: *American Sociological Review* 47(5), pp. 569-586; Jackman, M. R. en M. J. Muha (1984), 'Education and intergroup attitudes: moral enlightenment, superficial democratic commitment, or ideological refinement?', in: *American Sociological Review* 49(6), pp. 751-769; Van de Werfhorst, H. en N. D. De Graaf (2004), 'The sources of political orientations in post-industrial society: social class and education revisited', *The British Journal of Sociology* 55(2), pp. 211-235.
- 32 Gesthuizen, M. en G. Kraaykamp (2002), 'Verbal ability of low-educated people in the Netherlands: the downside of educational expansion in The Netherlands', in: *Journal of Social Sciences* 38(3), pp. 191-211.
- 33 Herrnstein, R. en C. Murray (1994), *The Bell Curve. Intelligence and class structure in American Life*, New York, Free Press.
- 34 Ridder, J. den en P. Dekker (2011), *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*, Den Haag, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- 35 Rosanvallon, P. (2000 [1995]), *The new social question. Rethinking the welfare state*, Princeton, Princeton University Press; Castel, R. (2003), *From manual workers to wage workers. Transformation of the social question*, New Brunswick, Transaction Publishers, hoofdstuk 8; Manssens, J. (2000), 'De nieuwe sociale kwestie gewikt en gewogen. Een kritische analyse van een academische modebegrip', in: *Tijdschrift voor Sociologie* 21(2), pp. 159-179; Marx, I. (2007), *A new social question? On minimum income protection in the postindustrial era*, Amsterdam, Amsterdam University Press; Verhue, M., E. Schockaert, et al. (1999), 'De kloof tussen laag- en hooggeschoolden en de politieke houdbaarheid van de Belgische werkloosheidsverzekering: een empirische analyse', *Economisch en Sociaal Tijdschrift* 53(1), pp. 41-77; Cantillon, B., M. Elchardus et al. (2003), *De nieuwe sociale kwesties*, Antwerpen, Garant.
- 36 Vlek, R. (1997), *Inactieven in actie: Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994*, Groningen, Wolters-Noordhoff, p. 261.
- 37 Gesthuizen, M. (2004), *The life-course of the low-educated in the Netherlands. Social and economic risks*, Nijmegen, Radboud Universiteit Nijmegen, p. 154.
- 38 Bovens, M. (2006), 'De diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie', in: *Beleid en Maatschappij* 33(4), pp. 205-218.
- 39 Tolsma, J. en M. H. J. Wolbers (2010), *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag, Raad voor Wetenschappelijke Ontwikkeling, p. 82.
- 40 Lipset, S. M. (1959), 'Democracy and working-class authoritarianism', in: *American Sociological Review* 24(4), pp. 482-501.
- 41 Grabb, E. G. (1979), 'Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Outgroups: A Reassessment', in: *Public Opinion Quarterly* 43, pp. 36-47.
- 42 Almond, G. A. en S. Verba (1965), *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*, Princeton, Princeton University Press, p. 379.
- 43 Converse, P. E. (1972), *Change in the American electorate. The human meaning of social change*, A. Campbell and P. E. Converse. New York, Russell Sage p. 324.
- 44 Zie bijvoorbeeld Beer, P. de (2013, te verschijnen), 'Stabiele kansen voor lager opgeleiden op de arbeidsmarkt', in: Jaarboek AMCIS.
- 45 Hakhverdian, A., W. Van der Brug et al. (2012), 'The emergence of a 'diploma democracy'? The political education gap in the Netherlands, 1971-2010', in: *Acta Politica* 47, pp. 229-247.
- 46 De Groof, S., M. Elchardus et al. (2012), *Maatschappelijke baten en kosten van onderwijs en leerervaring. Een micro-benadering*, Brussel, OBPWO-Ministerie Vlaamse Gemeenschap.
- 47 Elchardus, M. en P. Te Braak (2013), *Groeien opvattingen van laag- en hogeschoolden uit elkaar? Een analyse op Vlaamse gegevens, 1996-2010*, Tor working papers, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
- 48 Houwelingen, P., J. van de Hart et al. (2011), *Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. De sociale staat van Nederland 2011*, R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau; Schnabel, P., R. V. Bijl et al. (2008), *Betrekkelijke betrokkenheid*,

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

- Sociaal en Cultureel Rapport 2008, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau; Berg, E. van den en J. de Hart (2008), *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*, Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau; Smits, W. en M. Elchardus (2009), *Vlaanderen sociaal bekabeld. De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*, N. Verleyden, Callens, M. & Noppe, J. Brussel, Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 235-278.
- 49 Nederland: Hart, J. de en J. Devilee (2005), *Participatie. De sociale staat van Nederland*, Den Haag, SCP, pp. 181-209. Vlaanderen: Smits, W. en M. Elchardus (2009), *Vlaanderen sociaal bekabeld. De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*, N. Verleyden, Callens, M. & Noppe, J. Brussel, Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 235-278.
- 50 Onder meer: Blossfeld, H.-P. (2009), 'Educational assortive marriage in comparative perspective', in: *Annual Review of Sociology* 35: 513-530; Hou, F. en J. Myles (2008), 'The changing role of education in the marriage market: assortive marriage in Canada and The United States since the 1970s', in: *Canadian Journal of Sociology* 33(2), pp. 337-366; Kalmijn, M. (1998), 'Intermarriage and homogamy: causes, patterns, trends', in: *Annual Review of Sociology* 24, pp. 395-421.
- 51 De Groof, S., M. Elchardus et al. (2012), *Maatschappelijke baten en kosten van onderwijs en leerervaring. Een micro-benadering*, Brussel, OBPWO-Ministerie Vlaamse Gemeenschap.
- 52 Josten, E. (2010), *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baan-kwaliteit 1992-2008*, Den Haag, SCP.
- 53 Ibidem.
- 54 De Beer, P. (2006), 'Perspectieven voor de laagopgeleiden', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 22(2), pp. 218-233; De Beer, P. (2013, te verschijnen), *Stabiele kansen voor lager opgeleiden op de arbeidsmarkt*, Jaarboek AMCIS.
- 55 Jacobs, B. en D. Webbink (2006), 'Het Rendement op Onderwijs Blijft Stijgen', in: *Economisch Statistische Berichten* 4492, pp. 405-407.
- 56 Deboosere, P., S. Gadeyne et al. (2008), 'The 1991-2004 Evolution in Life Expectancy by Educational Level in Belgium Based on Linked Census and Population Register Data', in: *European Journal of Population* 25(2), pp. 175-196.
- 57 De Groof, S., M. Elchardus et al. (2012), *Maatschappelijke baten en kosten van onderwijs en leerervaring. Een micro-benadering*, Brussel, OBPWO-Ministerie Vlaamse Gemeenschap.
- 58 Elchardus, M. (2009), 'Self-control as social control. The emergence of symbolic society', in: *Poetics* 37(2), pp. 146-161.
- 59 Gini, A. (2000), 'What happens if work goes away?', in: *Business Ethics Quarterly* 10(1), pp. 181-188; Rick, de, K., I. Vanhoren, et al. (2006), *Het lerend individu in de kennismaatschappij*, 's-Hertogenbosch, CINOP; Derks, A. (2006), 'Populism and the Ambivalence of Egalitarianism. How Do the Underprivileged Reconcile a Right Wing Party Preference with Their Socio-Economic Attitudes?', in: *World Political Science Review* 2(3), pp. 175-200; Onderwijsraad (2003), *Leren in een kennissamenleving*, Den Haag, Onderwijsraad; Schneeberger, A. (2006), 'Skills for the knowledge and service society. Trends determining future pre-service and in-service VET needs', in: *European journal of vocational training* 38(2), pp. 6-23; Cantillon, B., M. Elchardus, et al. (2003), *De nieuwe sociale kwesties*, Antwerpen, Garant; Grip, A. de en T. Zwick (2004), *The employability of low-skilled workers in the knowledge economy*. LoWER conference 2004, London School of Economics; Machin, S. (2001), 'The Changing Nature of Labour Demand in the New Economy and Skill-Biased Technology Change', in: *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 63, pp. 753-776; Nixon, D. (2006), 'I just like working with my hands': Employment aspirations and the meaning of work for low-skilled unemployed men in Britain's service economy', in: *Journal of Education and Work* 19(2), pp. 201-217; Onderwijsraad (2003), *Leren in een kennissamenleving*, Den Haag, Onderwijsraad; Eimers, T. en M. Verhoef (2004), *Sociale uitsluiting in de kennissamenleving: Het nieuwe leren; kansen of bedreiging voor risicogroepen?*, 's-Hertogenbosch, CINOP; Heidemann, W. (2001), *Knowledge and Skills for the New Economy: The Role of Educational Policy*. Training Matters: Working Paper Series, Labour Education and Training Research Network; Caroli, E. en J. van Reenen (2001), 'Skill Biased Organizational Change? Evidence from a Panel of British and French Establishments', *Quarterly Journal of Economics* 116, pp. 1449-1492; Bresnahan, T. F., E. Brynjolfs-son et al. (2002), 'Information Technology, Workplace Organization, and the Demand for Skilled Labor: Firm-Level Evidence', in: *Quarterly Journal of Economics* 117, pp. 339-376; Green, F., D. Ashton et al. (2000), *Are British Workers Becoming More Skilled? The Overeducated Worker? The Eco-*

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

- nomics of Skill Utilization. L. Borghans en A. de Grip. Cheltenham, Edward Elgar, pp. 77-106.
- 60 Schneeberger, A. (2006), 'Skills for the knowledge and service society. Trends determining future pre-service and in-service VET needs', in: *European journal of vocational training* 38(2), pp. 6-23; Cantillon, B., M. Elchardus et al. (2003), *De nieuwe sociale kwesties*, Antwerpen, Garant.
- 61 Gini, A. (2000), 'What happens if work goes away?', in: *Business Ethics Quarterly* 10(1), pp. 181-188; Onderwijsraad (2003), *Leren in een kennissamenleving*, Den Haag, Onderwijsraad; Eimers, T. en M. Verhoef (2004), *Sociale uitsluiting in de kennissamenleving: Het nieuwe leren; kansen of bedreigingen voor risicogroepen?*, 's-Hertogenbosch, CINOP; Rick, de, K., I. Vanhoren et al. (2006), *Het lerend individu in de kennismaatschappij*, 's-Hertogenbosch, CINOP; Cantillon, B., M. Elchardus et al. (2003), *De nieuwe sociale kwesties*, Antwerpen, Garant.
- 62 Zoals betoogd door Gesthuizen, M., T. Huijts et al. (2011), 'Explaining health marginalisation of the lower educated: the role of cross-national variations in health expenditure and labour market conditions', in: *Sociology of Health & Illness* doi: 10.1111/j.1467-9566.2011.01390.x, pp. 1-17; Josten, E. (2010), *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baan-kwaliteit 1992-2008*, Den Haag, SCP.
- 63 SIREN (2004), *Socio-economic change, individual reactions and the appeal of the extreme right*, (ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/citizens/docs/eur22069_siren.pdf), European Commission, p. 10).
- 64 Bovens, M. A. P. en A. Wille (2010), 'The education gap in political participation and its political consequences', in: *Acta Politica* 45(4), pp. 393-422; verschillende essays in Kriesi, H.-P., E. Grande et al. (2008), *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- 65 Onder meer Van Oenen, G. (2011), 'De afkeer van volken elite', in: *Beleid en Maatschappij* 38(1), p.84; Betz, H.-G. (1990), 'Politics of resentment: right-wing radicalism in West Germany', in: *Comparative Politics* 23(1), pp. 45-60; Bornschier, S. (2010), *Cleavage politics and the populist right. The new cultural conflict in Western Europe*, Philadelphia, Temple University Press; Kriesi, H.-P., E. Grande et al. (2008), *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- 66 SIREN (2004), *Socio-economic change, individual reactions and the appeal of the extreme right*, (ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/citizens/docs/eur22069_siren.pdf), European Commission, p. 10.
- 67 Elchardus, M. en K. De Keere (2012), 'Social Control and Institutional Trust: Reconsidering the Effects of Modernity on Social Malaise', in: *The Social Science Journal* 50(1), pp. 101-111. Deze vaststelling is consistent met die van Farnen en Meloen (Farnen, R. F. en J. D. Meloen (2000), *Democracy, authoritarianism and education. A cross-national empirical survey*, New York, St. Martin's Press) op basis van surveygegevens uit 44 landen, die vaststelden dat opleiding overall een negatief effect heeft op autoritarisme en dat dit effect sterker wordt naarmate landen economisch sterker ontwikkeld zijn en een langere democratische traditie hebben.
- 68 Elchardus, M. (2011), 'Classical republicanism and the contemporary voter: An empirical cultural sociology of the relationship between the private realm and the public sphere', in: *Poetics* 39(5), pp. 407-425; Mutz, D. C. (2006 [1998]), *Impersonal influence. How perceptions of mass collectives affect political attitudes*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 131.
- 69 Elchardus, M., S. Herbots et al. (2011), 'Onverdraagzaam en repressief worden: de rol van school en media', in: *Sociologie* 7(1), pp. 43-68; Spruyt, B. (2009), *Och, 't is maar tv... over de (complexe) relatie tussen etnische vooroordelen en tv-gebruik. Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*, M. Elchardus en J. Siongers, Tiel, LannooCampus, pp. 233-254.
- 70 Ridder, J. den en P. Dekker (2011), *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*, Den Haag, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, p. 72.
- 71 Stubager, R. (2009), 'Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict', in: *European Journal of Political Research* 48(2), pp. 204-233.
- 72 Spruyt, B. (2012), *Living apart together?*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel.
- 73 Stubager, R. (2006), *The education cleavage: new politics in Denmark*, Aarhus, Politica; Stubager, R. (2009), 'Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict', in: *European Journal of Political Research* 48(2), pp. 204-233; Stubager, R. (2010), 'The development of the education cleavage: Denmark as a critical case', *West European Politics* 33(3), pp. 505-533.

Mark Elchardus *Ongelijkheid in de kenniseconomie*

- 74 Spruyt, B. (2012), *Living apart together?*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel.
- 75 Abercrombie, N., S. Hill et al. (1980), *The dominant ideology thesis*, Londen, George Allen & Unwin; Jackman, M. R. (1994), *The velvet glove: paternalism and conflict in gender, class, and race relations*, Berkeley, University of California Press.
- 76 Elchardus, M. en B. Spruyt (2012), 'Populisme en de zorg over de samenleving', in: *Sociologie* 8(1), pp. 107-126.
- 77 Taggart, P. (2002), *Populism and the pathology of representative politics. Democracies and the populist challenge*, Y. Mény en Y. Surel. Basingstoke, Palgrave, pp. 62-80.

Tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid

Overzicht van een eeuw sociaal-democratisch denken over gelijkheid

Toen Herman Gorter tijdens een propagandatocht een kopje koffie ging drinken, liet hij een jonge arbeider die hem vergezelde buiten wachten. Het voorval illustreert hoe dubbel de houding van sociaal-democraten vaak was in hun strijd tegen ongelijkheid.

PAUL DE BEER & ADRIAAN VAN VELDHUIZEN

Beiden redacteur van S&D

Als geen andere politieke stroming wordt de sociaal-democratie geassocieerd met het streven naar gelijkheid. Toch wordt in sociaal-democratische publicaties keer op keer benadrukt dat absolute gelijkheid niet alleen niet realiseerbaar is, maar ook niet wenselijk. Dat geldt voor verschillende vormen van gelijkheid. Bij inkomens en opleidingen bijvoorbeeld, hoeft het eindresultaat niet voor iedereen gelijk te zijn. Het gaat om gelijke startkansen. Op cultureel gebied staat het gelijkheidsstreven ten dienste van een grote mate van culturele diversiteit.

Hieruit volgen al meteen twee belangrijke constatering over het sociaal-democratische streven naar gelijkheid. Ten eerste is gelijkheid geen doel op zichzelf, maar een middel dat optimale ontplooiing voor iedereen mogelijk maakt. Ten tweede leidt het – als het

goed is – niet tot een eenheidsworst, maar juist tot verscheidenheid.

Toch maken politieke tegenstanders van het gelijkheidsdenken nog regelmatig een karikatuur: degene die op sociaal-democratische gronden meer gelijkheid bepleit, maakt steeds weer kans om in de hoek van het communisme weggezet te worden als voorstander van een grauwe eenvormigheid. Het is jammer dat dit negatieve beeld waarin ‘radicale gelijkheid van uitkomsten’ zo prominent aanwezig is, vaak de boventoon voert in het op zichzelf belangwekkende debat over de interpretatie van het gelijkheidsstreven.

Sociaal-democraten zijn hiervan namelijk nooit voorstander geweest – wellicht met uitzondering van de jaren zeventig. Voor de Tweede Wereldoorlog werd de term gelijkheid zelfs zelden gebruikt in sociaal-democratische

Paul de Beer & Adriaan van Veldhuizen *Tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid*

documenten en na de oorlog ging het vooral om gelijkwaardigheid en gelijke kansen. Om iets meer duidelijkheid te brengen in het sociaal-democratische gebruik van het gelijkheidsbeginsel, volgt hieronder een kort historisch overzicht.

Ongelijkheid als noodzaak en nadeel

Hoewel het streven naar gelijkheid samen met het streven naar vrijheid en broederschap een kernwaarde van de zo bejubelde Franse Revolutie was, nam het binnen de sociaal-democratie een aparte positie in. De dialectische ideologie van het marxisme gedijde op maatschappelijke tegenstellingen en uitgerekend maatschappelijke ongelijkheid werd als de motor van de geschiedenis beschouwd. De ultieme ongelijkheid, de klassentegenstelling, was een historische noodzakelijkheid. Alleen de komende socialistische revolutie zou haar wegnemen.¹ In de vroegste verkiezingsprogramma's van de SDAP werd daarom niet onomwonden over de opheffing van ongelijkheid als politiek doel gesproken.

Desondanks waren de parlementaire sociaal-democraten van de SDAP ervan overtuigd dat het mogelijk was om de meest schrijnende ongelijkheid stap voor stap te verminderen. Het was kenmerkend voor de partij dat zij enerzijds geloofde in de revolutie (en dus in de noodzakelijke toename van de ongelijkheid), maar tegelijkertijd met praktische politiek bijdroeg aan de vermindering van de ongelijkheid tussen de proletariërs en de bezittende klasse. Zo maakten de sociaal-democraten zich hard voor het algemeen mannenkiesrecht, voor beter en gratis onderwijs voor de laagste klassen en voor een ongevallenuitkering en een staatspensioen.²

De voor de SDAP typerende spanning tussen de acceptatie van ongelijkheid enerzijds en de verwerping ervan anderzijds, was niet alleen te zien in het politieke domein. Ook in het leven van alledag viel het op. Het verschil tussen de 'heren' en de 'arbeiders' in de vroege

SDAP werd verbloemd noch opgeheven. Zo liet Herman Gorter een arbeider die hem op zijn propagandatochten vergezelde, buiten wachten terwijl hij zelf een kopje koffie dronk. Weinig mensen beschouwden dat als problematisch; het verschil tussen Gorter en de arbeider was evident.³ Het was bovendien geen schande dat Gorter zich niet als arbeider gedroeg, het was juist hoopvol dat iemand uit de bezittende klasse desondanks voor de arbeiders koos. Klasse-ongelijkheid leek bij de socialisten extra diep ingebakken te zijn. Toch breidde de pragmatische strijd voor gelijkheid zich gaandeweg uit.

De arbeider die buiten op Gorter wachtte was de latere vader van Karel en Gerard van het Reve

Een treffend voorbeeld daarvan is de keuze voor het vrouwenkiesrecht. Troelstra en veel andere socialistische arbeiders waren daar aanvankelijk geen groot voorstander van, maar uiteindelijk werd het toch een speerpunt binnen de beweging. Het bijzonder onderwijs werd eveneens verdedigd vanuit het principe dat gelijkheid tussen verschillende groepen wenselijk was. Op gemeentelijk niveau lukte het de SDAP zelfs om een vinger in de pap te krijgen, dat leverde verschillende lokaal georganiseerde gelijkheidsbevorderende initiatieven op.⁴

Maar let op: officieel bleef de partij marxistisch tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Dus hoezeer zij ook worstelde met haar ideologie, voor een groot gelijkheidsoffensief was geen ruimte. Het afdwingen van volledige gelijkheid was geen doel op zichzelf. Alles wat de gelijkheid bevorderde, kwam voort uit een pragmatisch streven om de positie van achtergestelde groepen te verbeteren.

Ruimte voor gelijkheid

In 1935 presenteerde de SDAP een rapport onder de titel *Plan van de Arbeid*. Daarin ontvouwt de partij een visie op de economische crisis van dat moment. Het marxisme maakte daarvoor plaats voor praktische economische maatregelen. Toch was het *Plan* meer dan een oplossing voor de crisis. De staatsinrichting stond in zijn geheel ter discussie en de overheid kreeg een expliciete rol toebedeeld in het bieden van bestaanszekerheid aan de burgers. Deze nieuwe uitgangspositie had ook gevolgen voor het denken over gelijkheid.

In het beginselprogramma van de SDAP uit 1937 werd dat als volgt geformuleerd: 'De Partij stelt zich ten doel de verwezenlijking van het democratisch socialisme: (...) opdat voor allen welvaart en bestaanszekerheid mogelijk worden, gelijke maatschappelijke voorwaarden tot ontplooiing der persoonlijkheid worden geschapen en het gemeenschapsleven kan opbloeien.'⁵ Gelijkheid werd dus gethematiseerd als een voorwaarde — een middel — voor persoonlijke ontplooiing en een bloeiend gemeenschapsleven.

In de jaren zeventig pleitte de PvdA niet alleen voor gelijke kansen maar ook voor gelijke uitkomsten

De klassentegenstelling die de strijd tegen de ongelijkheid had geremd, werd na de oorlog definitief ingeruild voor het harmoniemodel. In 1951 werd in *De weg naar vrijheid* zelfs expliciet geschreven over de 'opheffing van de klassentegenstellingen'. In het beginselprogramma van 1959 geeft één zin goed weer welk gevolgd dat had voor het denken over gelijkheid: 'Erkende, dat verschillen

in inkomen gerechtvaardigd kunnen zijn, streeft de partij naar vermindering van de bestaande ongelijkheid met name tussen ondernemers- en werknemersinkomen, opdat het gelijke recht op levensontplooiing van allen tot uitdrukking komt.'⁶

Deze vergoelijkende opmerking over onontkoombare inkomensverschillen was vóór de oorlog in deze context ondenkbaar geweest. Het illustreert niet alleen dat de sociaal-democraten de revolutie hadden afgezworen, maar ook dat het ze niet te doen was om gelijkheid van uitkomsten. Blijvende verschillen mochten er zijn, zolang ze maar redelijk waren.

Toch gelijkheid van uitkomsten?

Vanaf het begin van de jaren zestig veranderde dat. De PvdA benadrukte steeds vaker dat het haar om méér dan gelijke kansen alleen ging. In 1965 schreef Den Uyl in het WBS-rapport *De laagstbetaalden*: 'De trouwens nogal bedrieglijke leuze "gelijkheid van kansen" (...) betekent op zichzelf echter niet meer dan het vervangen van de financiële ongelijkheid door de ongelijkheid in begaafdheid. Van het voor ieder op gelijke wijze scheppen van de mogelijkheden tot ontplooiing naar aard en karakter, is dus geen sprake. Dit laatste houdt immers in, dat de minder begaafde meer hulp en faciliteiten krijgt dan de begaafde. Het omgekeerde is het geval.'⁷

De redenering van Den Uyl werd illustratief voor het denken in de Nederlandse sociaal-democratie. In de jaren zeventig ging de PvdA nog een stapje verder door zo nu en dan daadwerkelijk voor gelijke uitkomsten te pleiten. In het beginselprogramma van 1977 werd het als volgt geformuleerd: 'Zij [democratisch-socialisten] gaan er vanuit dat mensen gelijkwaardig zijn aan elkaar en willen daarom streven naar gelijkheid tussen landen, tussen groepen van mensen en tussen mensen onderling. Het streven naar gelijkheid is een socialistisch beginsel.'⁸ Meer concreet betekende dit: 'Democratisch-socialisten zetten zich in voor

Paul de Beer & Adriaan van Veldhuizen *Tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid*

een samenleving waarin de kwaliteit van het bestaan voor allen gelijk is.⁹

Meer dan daarvoor en daarna werd het gelijkheidsstreven in dit decennium direct gekoppeld aan het streven naar vermindering van inkomensongelijkheid. De PvdA werd hierbij geïnspireerd door bekende Nederlandse economen als Jan Pen en Jan Tinbergen. In hun wetenschappelijke werk betoogden zij dat inkomensverschillen uit economisch oogpunt vaak niet functioneel waren en dus bestreden dienden te worden. Dat was een belangrijk inzicht: het laat zien dat inkomensnivellering in deze periode zowel een ideologisch *doel* als een *middel* ter verbetering van de samenleving kon zijn.

Dat werd goed geïllustreerd in het beginselprogramma van 1977: 'Terwille van een grotere gelijkheid van inkomens en een eerlijker verdeling van vermogens, bepleit de PvdA dat: (...) de verschillen in arbeidsinkomsten vergaand worden verminderd door het vaststellen van een basisinkomen.' Het mag duidelijk zijn: er heerste een sterke overtuiging dat gelijkheid nastrevenswaardig was en dat dit via de inkomens het best gerealiseerd kon worden.

Afscheid van inkomensnivellering

In de jaren tachtig en negentig nam de PvdA geleidelijk weer afstand van deze sterke nadruk op inkomensnivellering. De aandacht verschoof naar de problemen van mensen die konden worden ingedeeld bij de onderkant van de inkomensverdeling en het gevaar van een tweedeling in de samenleving. Prioriteit kreeg niet langer de verkleining van inkomensverschillen, maar verbetering van de positie van 'de minima', zoals ze destijds genoemd werden

Tegelijkertijd erkenden ook sociaal-democraten (weer) dat inkomensverschillen, ook tussen uitkering en loon, nodig en nuttig konden zijn om mensen te prikkelen om zich in te spannen. In plaats van de term 'gelijkheid' werd bij voorkeur van 'gelijkwaardigheid'

gesproken. In het rapport *Schuivende panelen* uit 1987 werd het als volgt verwoord: 'Sociaal-democraten is het in wezen niet te doen om gelijkschakeling en nivellering, maar om vrijheid en ontplooiing ten dienste van de gemeenschap.'¹⁰ En in het rapport *Niemand aan de kant* uit 1992 heette het: 'Sociaal-democraten gaat het om de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen. (...) Mensen zijn nu eenmaal niet gelijk.'¹¹

Toch was het afscheid niet definitief, want in hetzelfde rapport weerklinkt een echo van Den Uyl: 'In de sociaal-democratie gaat het niet om gelijke startkansen, ongeacht verschillen in omstandigheden. Het gaat om méér dan dat: om een eerlijke kans op een gelijk resultaat, voorzover iemand zich daartoe de benodigde inspanningen en offers wil getroosten (...) Maar het sociaal-democratische mensbeeld van een fundamentele intermenselijke gelijkwaardigheid vereist wel dat we mensen die "van huis uit" niet zoveel mee krijgen een extra zetje geven om er zoveel mogelijk van te maken.'¹²

Er werd, kortom, gepoogd een middenweg te vinden in de gedachte dat er gestreden moest worden voor gelijke kansen op gelijke uitkomsten. Het klonk als een mooie synthese van een eeuw sociaal-democratisch gedachtegoed. We zouden het echter ook kunnen beschouwen als een bijdrage aan de begripsverwarring die tegenwoordig nog altijd rond het gelijkheidsbegrip heerst.

Onduidelijkheid over gelijkheid en nivellering

In het laatste verkiezingsprogramma van de PvdA keert de welbekende leus van het kabinet-Den Uyl terug: 'Eerlijk delen van kennis, macht en inkomen vormt de kern van de sociaal-democratie.'¹³ Dat gebeurt echter in het hoofdstuk over internationale verhoudingen. Wat Nederland betreft is het streven 'een evenwichtige inkomensverdeling'. Onder deze noemer worden overigens alleen maatregelen

genoemd om de topinkomens te beteugelen. De lagere inkomensgroepen zouden alleen moeten worden 'ontzien', onder meer door de introductie van een inkomensafhankelijke zorgpremie en kinderbijslag.

Het zijn ideeën die in zeker opzicht in het straatje van de sociaal-democratie passen. Maar wie ze sociaal-democratisch wil gebruiken moet ze goed uitleggen en toepassen. Maak ten eerste duidelijk dat meer gelijkheid niet betekent dat we kiezen voor een eenheids-worst. En beklemtoon ten tweede dat het streven naar gelijkheid geen doel op zich is, maar altijd een middel tot een hoger doel: gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor alle burgers

en daarmee een betere samenleving. En ten derde: doe primair je best om de onderste lagen te laten stijgen.

Daarom was het onverstandig van Hans Spekman om nivelleren 'een feestje' te noemen. Dat was het niet, is het niet en zal het ook nooit zijn. Gelijkheid moet niet uit rancune worden nagestreefd, maar omdat ze de samenleving voor iedereen beter zal maken. En daarbij: gelijkheid moet in eerste instantie ontstaan door het lot van de zwakkeren te versterken, niet alleen door degenen die het beter hebben te kortwieken. In dat opzicht verschilt het huidige sociaal-democratische streven niet van het welbegrepen oude revolutionaire ideaal.

Noten

- 1 Het marxisme beschouwde het als een historische noodzakelijkheid dat arbeiders het alleen maar slechter zouden krijgen en de ongelijkheid zou toenemen, opdat er vervolgens een revolutie plaats zou vinden.
- 2 Wanneer de regering rond 1900 beweert dat staatspensioen een vorm van armenzorg zou zijn waaraan zij niet kan meewerken, doet Willem Vliegen expliciet een beroep op het gelijkheidsbeginsel en zegt hij: 'De Staat pensionneert militairen, en zelfs ministers zonder eigen bijdrage en niemand noemt deze mensen bedeeden'. W.H. Vliegen, *Arbeiderspensionering. De eisch van staatspensionering verdedigd* (Amsterdam 1899).
- 3 M. Buschman, 'Het kopje koffie van Gorter', in: *Uitgelezen Boeken*, 4 (1991), nr. 3, pp. 40-47. Frappant detail: de arbeider in kwestie is de jonge G. van het Reve, de man die later de vader van Karel en Gerard van het Reve zou worden.
- 4 Een aantal mooie voorbeelden daarvan is te vinden in bij Emanuel Boekman, die zowel in de woningbouw, de cultuur als in de financiën probeerde om de armste arbeiders naar het niveau van de burgerij te tillen. Boekman, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek. Radio-rede gehouden op zaterdag 7 mei 1927* (Amsterdam 1927).
- 5 In: Bart Tromp (2002), *Het sociaal-democratisch programma*, Amsterdam: Bert Bakker, p. 505.
- 6 PvdA, *Beginselprogramma 1959*, punt 33.
- 7 Herdrukt als 'Armoede in de welvaartsstaat', in: *Inzicht en uitzicht*, 2e druk, 1988, p. 149
- 8 Bart Tromp (2002), *ibidem*, p. 548.
- 9 *Ibidem*, p. 549.
- 10 Commissie Programmatische Vernieuwingen (1987), *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam: Partij van de Arbeid.
- 11 Commissie Wolfson (1992), *Niemand aan de kant. Om de toekomst van de verzorgingsstaat*, Amsterdam: Partij van de Arbeid.
- 12 *Ibidem*.
- 13 PvdA (2005), *Beginselmanifest*, Amsterdam: Partij van de Arbeid.

De jaren tachtig, maar dan erger

Nederland zit in een dubbele crisis. De binnenlandse consumptie daalt door de instortende huizenmarkt en de export stagneert door gebrek aan wereldhandel. Aan dat laatste kunnen we niet zo snel iets doen, aan dat eerste wel. Doel is voorkomen dat de werkloosheid hoger wordt dan in de jaren tachtig.

WIMAR BOLHUIS

Econoom, bestuurskundige en sociaal psycholoog

Voor de derde keer sinds 2009 zit Nederland in een recessie. Het is verontrustend dat een opleving van de economie, die het Centraal Planbureau al meerdere keren heeft verwacht, uitblijft. Sinds de implosie door de overslaande kredietcrisis uit Amerika, nu alweer vijf jaar geleden, blijft de economie strompelen. Hoewel internationale vergelijking leert dat het economisch herstel van een financiële crisis langer duurt dan het herstel van een traditionele crisis¹, waardoor de Nederlandse situatie als normaal zou kunnen worden beschouwd, wordt van politieke partijen en ambtsdragers continu gevraagd op deze ontwikkelingen te reageren. De druk stijgt doordat landen om ons heen beter lijken te presteren dan wij.

Vaak wordt de parallel getrokken met de jaren tachtig, toen er een langlopende recessie over het land trok en Nederland enkele jaren van hervormingen nodig had om economisch weer te floreren. Vaak is deze parallel ook ontkend. In hoeverre zijn beide crises met elkaar te vergelijken? En wat zijn, mede op basis van deze vergelijking, mogelijkheden in het finan-

cieel-economische beleid om de negatieve gevolgen van de recessie te dempen?

Om deze vragen te beantwoorden zal ik enkele macro-economische kernvariabelen van de periodes 2009-2014 en 1981-1986 naast elkaar zetten, met de kanttekening dat het een vergelijking op hoofdlijnen blijft en dat de voorspellingen voor de jaren 2013 en 2014 waarschijnlijk te positief zijn. Een andere kanttekening is dat de staatsschuld in 2008 sterk steeg wegens kapitaalinjecties aan ING, Aegon en SNS, de overname van Fortis/ABN Amro en de terugbetaling van verloren spaargeld van Nederlandse Icesave-klanten. Voor de analyse van de ontwikkeling van de staatsschuld neem ik daarom de startjaren 2007 en 1979, in beide gevallen twee jaar voordat de reële economie voor het eerst echt werd geraakt.

Macrobeeld Nederlandse economie

Intuïtief lijkt een parallel van de crisis uit de jaren tachtig met de huidige recessie juist. Zo begint de werkloosheid vormen aan te nemen

die we al dertig jaar niet meer hebben gezien. Tijdens het schrijven van dit artikel werd bekend dat er 573.000 mensen werkloos zijn (internationale definitie) en dat dit aantal per maand stijgt met ruim 20.000 personen.² Maar de verschillen zijn groot. Het belangrijkste verschil met toen is dat we nu te maken hebben met de nasleep van de financiële crisis die Nederland in 2009 trof. Na ingrepen in de financiële sector in 2008 daalde het Nederlandse bbp in 2009 sterk, maar bleef de stijging van de werkloosheid tot halverwege 2012 relatief beperkt. De aanleiding voor de recessie in de jaren tachtig was de wereldwijde oliecrisis van '79: de olieprijs verdubbelde in de twee jaar daarna, het bbp kromp pas in 1981, waarna de werkloosheid direct hard opliep en binnen drie jaar haar hoogtepunt bereikte.³ Aan de andere kant daalde het reële beschik-

bare huishoudinkomen in de jaren tachtig alleen in 1981 en 1983, terwijl dit tussen 2008 en 2013 jaarlijks daalde: tegenover de minder snel oplopende werkloosheid staat dus een langdurigere trend van inkomensverlies.

De daling in 2012 betrof 3,2%, de sterkste afname sinds het begin van de metingen.⁴ Maar vergeleken met de jaren tachtig kan deze inkomensdaling weer gerelativeerd worden: de welvaart ligt nu hoger dan destijds dus we kunnen de klap beter opvangen. Het bbp per hoofd van de bevolking is verdrievoudigd sinds 1981.⁵

Als men de CPB-kerngegevens van de Nederlandse economie (tabel 1)⁶ beziet, springen de grote verschillen met de recessie van dertig jaar geleden in het oog. Zo is er de afgelopen jaren een 'dubbele dip' ontstaan, ligt de gemiddelde ontwikkeling van het bbp een procentpunt lager, krimpt de consumptie van huis-

Tabel 1 Vergelijking van enkele belangrijke macro-economische kerngegevens (*M* = gemiddeld)

Macro-economische variabelen (% volumemutatie)	'81	'82	'83	'84	'85	'86	M
Bruto binnenlands product	-0,8	-1,2	2,1	3,1	2,6	2,8	1,4
Consumptie huishoudens	-2,4	-1,4	1,3	0,6	1,4	2,4	0,3
Overheidsbestedingen	1,6	0,9	1,9	0,6	3,0	0,7	1,5
Bruto investeringen bedrijvensector	-10,9	-0,8	6,8	9,0	14,8	10,4	4,9
Uitvoer van goederen	7,3	1,0	2,5	8,9	6,2	0,4	4,4
Prijsconcurrentiepositie	5,5	-4,8	1,6	3,7	-0,6	-5,6	0,0
Relevante wereldhandel	0,8	3,0	2,4	7,6	4,3	4,7	3,8

	'09	'10	'11	'12	'13	'14	M
Bruto binnenlands product	-3,7	1,6	1,0	-1,0	-0,5	1,0	-0,3
Consumptie huishoudens	-2,1	0,3	-1,0	-1,5	-1,5	0,3	-0,9
Overheidsbestedingen	4,9	0,3	-0,6	-0,2	-0,3	0,5	0,8
Bruto investeringen bedrijvensector	-15,7	-5,2	10,2	-2,5	0,5	2,3	-1,7
Uitvoer van goederen	-9,7	13,5	4,3	2,2	3,3	5,0	3,1
Prijsconcurrentiepositie	3,7	2,3	0,9	1,9	0,5	0,3	1,6
Relevante wereldhandel	-12,9	11,3	4,0	0,5	2,8	5,0	1,8

houdens meerdere jaren achtereen, verlaagt de overheid via bezuinigingspakketten haar bestedingen, investeert het bedrijfsleven minder, en trekt de uitvoer minder hard aan. Het laatste is vooral een gevolg van een vertragende wereldhandel in 2012, want in tegenstelling tot de jaren tachtig blijft de Nederlandse prijsconcurrentiepositie goed. De exportpositie is prima op orde, het bedrijfsleven kan de competitie met het buitenland aan.⁷ Punt van zorg is de binnenlandse economie.

Gekeken naar de gemiddelde overheidsbestedingen valt het verschil tussen beide crises mee, maar dit wordt grotendeels veroorzaakt door een groei van de uitgaven in 2009. Dit kwam door het laten werken van de 'automatische stabilisatoren' en het aanvullend beleidspakket van Balkenende IV. De kabinetten Rutte I en Rutte II kiezen, in lijn met de VVD-ideologie, voor een kleinere overheid. De grootste ombuiging van ruim € 15 mrd valt in het huidige kalenderjaar, grotendeels door de maatregelen van de Kunduz-coalitie om in 2013 de 3%-norm van het begrotingstekort te halen (wat volgens de ramingen uiteindelijk niet zal lukken).⁸

Waarschijnlijk herleeft daarbovenop het 'maartpakket' van € 4,3 mrd aan ombuigingen voor 2014 (in het sociaal akkoord van april is afgesproken in augustus opnieuw te bezien of deze ombuiging noodzakelijk is), want de voortekenen wijzen er eerder op dat de raming van het CPB een slechter beeld dan een beter beeld zal vertonen ten opzichte dit voorjaar.

Mocht het in augustus inderdaad noodzakelijk worden geacht om in 2014 toch nog € 4,3 mrd extra om te buigen, dan komen de totale ombuigingen voor volgend jaar uit op minstens € 9,5 mrd. Minstens, want het ombuigingspakket zou wel eens met enkele miljarden verhoogd kunnen worden wegens de verslechterende ramingen rondom het begrotingstekort.

Dit betekent dat saldoverbeteringen in 2013 en 2014 van Rutte II hoger en omvangrijker zijn dan de ombuigingen in 2011 en 2012 van Rutte I. Rutte I bezuinigde, ondanks alle grote woorden, in de praktijk minimaal. Er waren dus ook weinig negatieve gevolgen voor de economie en werkloosheid, waardoor het verwijt dat dit kabinet 'de economie kapot bezui-

Tabel 2 *Vergelijking van statistieken op het gebied van eigenwoningbezit en schulden (M = gemiddeld)*

Eigen woning / schulden (% beschikbaar inkomen)	'81	'82	'83	'84	'85	'86	M
<i>Eigenwoningbezit</i>	135	121	127	128	128	134	129
<i>Hypotheekschulden</i>	47	50	51	51	52	53	51
<i>Overige schulden</i>	16	15	13	11	11	11	13
<i>Spaargelden</i>	56	55	55	55	55	56	55

	'09	'10	'11	'12	'13	'14	M
<i>Eigenwoningbezit</i>	472	472	452	-	-	-	465
<i>Hypotheekschulden</i>	229	237	235	-	-	-	234
<i>Overige schulden</i>	34	36	35	-	-	-	35
<i>Spaargelden</i>	99	104	106	-	-	-	103

nigde' niet hard kon worden gemaakt. In de loop van dit jaar zal dat wel anders zijn. De omvangrijke saldoverbeteringen die ons te wachten staan vormen een schril contrast met de jaren tachtig: toen bleven de overheidsbestedingen jaar op jaar groeien. De bezuinigingen betroffen toen vooral afbuigingen van de groei van de overheidsbestedingen die vrijwel autonoom doorging wegens de uitgebreide sociale regelingen.

Huizenprijzen en schulden

Nederland is uniek vanwege zijn 'dubbele' crisis: via de krimpende binnenlandse bestedingen (consumptie) en via de stagnerende handel in Europa en rest van de wereld (export). Als verklaring voor de krimpende consumptie wordt algemeen gewezen naar de dalende huizenprijzen, en als gevolg daarvan de afbouw van een grote hypotheekschuld. Volgens het CPB is de helft van de consumptie-

daling in de periode 2008-2012 te verklaren door de crisis op de huizenmarkt.⁹ In de voorliggende decennia zouden door de hypotheekrenteaftrek en soepelere hypotheekregels de hypotheekschulden tot ongezonde hoogte zijn gestuwd en deze consumptie- en investeringsbubbel zou nu leeglopen.¹⁰ De beweging die uit tabel 2 spreekt, verklaart voor een groot deel de huidige negatieve ontwikkeling van ons bbp (en ook de groei in de jaren negentig), aangezien particuliere consumptie en investeringen in woningen voor een derde aan ons bbp bijdragen.

Het gemiddelde eigenwoningbezit als percentage van het beschikbaar inkomen is sinds de jaren tachtig met een factor 3,5 gegroeid. Huishoudens hebben dus meer en duurdere huizen gekocht. Grotendeels op de pof, want de gemiddelde hypotheekschuld als percentage van het beschikbare inkomen steeg met een factor 4,5. De soepele hypotheekregels die leidden tot aflossingvrije hypotheeklen, tophy-

Tabel 3 Overzicht van de productie in de marktsector, de arbeidsproductiviteit en de beloning van arbeid

Marktsector / arbeidskosten (% volumemutatie)	'81	'82	'83	'84	'85	'86	M
Productie marktsector	-1,3	-1,7	1,5	3,9	3,3	4,4	1,7
Contractloon marktsector	3,4	7,3	2,3	-0,1	1,1	1,2	2,5
Arbeidsproductiviteit	0,8	1,9	3,9	3,6	1,3	1,9	2,2
Reële arbeidskosten	-1,1	2,4	2,5	-0,8	2,7	-0,1	0,9
Arbeidsinkomensquote marktsector	86,1	87,2	86,1	82,1	83,7	82,1	84,6

	'09	'10	'11	'12	'13	'14	M
Productie marktsector	-5,6	1,1	1,4	-1,8	-0,5	1,3	-0,7
Contractloon marktsector	2,7	1,0	1,4	1,7	1,8	2,0	1,8
Arbeidsproductiviteit	-3,5	2,9	1,0	-1,4	0,5	1,5	0,2
Reële arbeidskosten	-1,1	-0,3	1,8	0,5	2,3	1,5	0,8
Arbeidsinkomensquote marktsector	80,8	78,7	78,7	80,4	81,5	81,3	80,2

potheken en hypotheeken hoger dan de marktwaarde van de woning hebben, samen met de hypotheekrenteaftrek, het woningbezit en het aangaan van (te) grote hypotheekschulden gestimuleerd. Maar er is meer aan de hand: ook de gemiddelde overige schulden stegen met een factor 3. Nederland lijkt uit schuldenhuishoudens te bestaan. Deze particuliere schuldenberg die nu afgebouwd moet gaan worden, was verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van de economische groei in de afgelopen twee decennia.

Toch valt dit beeld te nuanceren. Vaak blijft onvermeld dat in de afgelopen dertig jaar tevens de gemiddelde spaartegoeden van huishoudens verdubbelden, door hogere inkomens en winsten op de woningmarkt. En terwijl het reëel beschikbare Nederlandse inkomen al vijf jaar achtereen daalt, nam het aandeel spaargeld in het beschikbare inkomen de laatste jaren zelfs met 5 procentpunt toe. Dit impliceert een versterkte neiging tot sparen. De verklaring daarvoor ligt voor de hand. De waarde van het eigenwoningbezit neemt sinds 2009 door de dalende huizenprijzen af. Huishoudens anticiperen op een eventueel verlies bij doorverkoop door een spaarpotje op te bouwen en door af te lossen op hun hypotheekschuld.

Al deze ontwikkelingen bij elkaar vormen een belangrijke verklaring voor de dalende consumptie in Nederland. De landen om ons heen kennen niet een dergelijke situatie.

Marktsector en arbeidskosten

De productie van de marktsector is de afgelopen jaren flink gekrompen. In tabel 3 zijn de gevolgen van de dubbele dip goed terug te zien: de productie kromp in 2009, trok aan in 2010 en 2011, maar kromp weer in 2012 en 2013. De crisis van de jaren tachtig begon eveneens met een sterke krimp van de productie in de marktsector, maar deze trok daarna vrij snel weer aan. In 1981 en 1982, niet toevallig jaren met een inflatie van 6,7% en 6,0%, stegen de lonen in Nederland nog sterk (ook ter com-

pensatie voor de olieprijs die steeg van \$ 14,3 per vat in 1978 naar \$ 37,0 per vat in 1980). Daarna werd een periode van loonmatiging afgekondigd, startend met het Akkoord van Wassenaar in 1982.

De arbeidsproductiviteit lag in 1981 en 1982 laag en een groot deel van het verdiende geld in de marktsector ging op aan arbeidskosten (zie de hoge arbeidsinkomensquote van om en nabij de 87%). De rentabiliteit van het bedrijfsleven was zorgwekkend. De Nederlandse werknemers waren begin jaren tachtig te

Nederland lijkt uit schuldenhuishoudens te bestaan

duur en/of te weinig productief, waardoor de internationale concurrentiepositie matig was. Maar na enkele jaren van loonmatiging en arbeidsproductiviteit begon de productie in de marktsector weer te groeien.

In de huidige recessie zijn hoge contractloonsstijgingen niet het probleem: die ontwikkeling is al jaren erg gematigd. Ook is de arbeidsinkomensquote van een goed niveau, deze is 4,4 procentpunt lager dan in de jaren tachtig, al neemt de rentabiliteit van bedrijven af. Dat de reële arbeidskosten sinds 2010 niet verder dalen komt door de achterblijvende arbeidsproductiviteit.

De sterke arbeidsproductiviteitsdaling in 2009 en slechte cijfers voor de opvolgende jaren worden verklaard door het 'hamsteren' van arbeid door bedrijven, zoals het CPB dit noemt (ook wel 'labour hoarding' genoemd).¹¹ Bedrijven hebben personeel dat niet direct productief was toch in dienst gehouden en de loonkosten bewust laten oplopen. De reden is dat de arbeidsmarkt vlak voor de crisis krap was en naar verwachting krap zou blijven vanwege een pensionerende babyboomgeneratie. Tevens verwachtte het bedrijfsleven dat de

economie binnen afzienbare tijd weer zou aantrekken. Het kwam daarbij goed uit dat het Nederlandse bedrijfsleven door de hoge winstgevendheid in voorgaande jaren (een arbeidsinkomensquote van 79% in 2008) genoeg vlees op de botten had om niet-productief personeel enige tijd aan te houden. Echter, bedrijven kunnen dit beleid niet structureel volhouden en hun rentabiliteit laten verslechteren. In het bedrijfsleven moet men winst maken, waardoor gedwongen ontslagen en het niet verlengen van flexcontracten de komende tijd vaker zullen voorkomen.

Arbeidsmarkt en werkloosheid

De voortekenen van deze ontwikkeling ziet men in de laatste CBS-cijfers waarin de werkloosheid hard oploopt. De stijging is vooral sterk in de leeftijdsgroep 25-40 jaar. Dit lijkt deels te komen doordat bedrijven personeel niet langer onnodig vasthouden, want deze leeftijdsgroep is goedkoper te ontslaan dan 40-plussers en werkt daarnaast vaker op basis van tijdelijke contracten die makkelijker en zonder betaling van een ontslagvergoeding stopgezet kunnen worden. Voor een niet aanzienlijk deel stijgt de werkloosheid ook omdat een nieuwe groep mensen zich op de arbeidsmarkt meldt terwijl er geen werk is; studenten en huisvrouwen/huismannen die anticiperen op inkomensverlies van hun partner.

Tabel 4 toont de positieve gevolgen van 'labour hoarding'. De werkloosheid bleef na 2009 lange tijd gematigd, terwijl het CPB bij de uitbraak van de crisis een snelle oploop naar 7% verwachtte.¹² De ontwikkeling van de huidige recessie is uniek vergeleken met eerdere recessies. In de jaren tachtig explodeerde de werkloosheid meteen (tot 2 procentpunt hoger dan de huidige werkloosheid). Dit met de kanttekening dat onder andere de lage activatie van het socialezekerheidsstelsel er ook voor gezorgd had dat het startpercentage werklozen in 1981 (4,6%) bijna 1 procentpunt hoger lag dan in 2009 (3,7%).

De huidige crisis brengt pas in 2012 een sterk stijgende werkloosheid met zich mee. Drie mogelijke oorzaken voor deze recente stijging zijn: (1) dat de financiële middelen van bedrijven uitgeput raken, (2) dat in tegenstelling tot waar bedrijven in 2009 op anticipeerden de economische perspectieven verslechteren, en (3) dat het aanbod van de beroepsbevolking in 2012 iets toenam terwijl de werkgelegenheid kromp.

De groei van de totale beroepsbevolking (personen die een substantieel aantal uren per week betaald werken of dit willen¹³) in 2012 wordt waarschijnlijk veroorzaakt door een combinatie van overheidsbeleid en economische omstandigheden. Het beleid van het kabinet-Rutte I, zoals verlaging van de bijstand, (aankondiging van) de langstudeerboete en de duurdere tweede opleiding, prikkelden meer bijstandsgerechtigden en studenten op zoek te gaan naar een baan.

Hoewel deze beleidsmaatregelen met het nieuwe regeerakkoord zijn vertraagd of deels teruggedraaid, hadden ze in 2012 nog wel een activerende werking. Ook de economische omstandigheden stimuleerden mensen om zich aan te bieden op de arbeidsmarkt. Zo daalt het reëel beschikbare inkomen al jaren, worden toekomstige pensioenen afgestempeld, en wellicht zorgde (het vooruitzicht op) werkloosheid of minder inkomen van de hoofdverdiener er ook voor dat partners (meer) wilden gaan werken.

Verklaringen voor de negatieve en nulcijfers voor de beroepsbevolking in overige jaren in de periode 2009-2014 zijn de uittreding van babyboomers — zij bereiken de pensioengerechtigde leeftijd of gaan met vroegpensioen — en het 'discouraged worker'-effect — er is zo weinig kans op een baan dat mensen zich juist terugtrekken van de arbeidsmarkt — waardoor de beroepsbevolking kleiner wordt.

Tabel 4 geeft ook blijk van een unieke karakteristiek van deze recessie: de groei van het aantal zzp'ers ten koste van het werknemerschap. Sinds 2010 stijgt het arbeidsvolume van zelfstandigen met ruim 2% per jaar. In de peri-

ode 2000-2009 steeg het arbeidsvolume van zelfstandigen met gemiddeld 0,5% per jaar. Het verschil met de jaren negentig is groot: toen nam het arbeidsvolume van zowel zelfstandigen als dat van werknemers toe.

De vervangingsratio – het beschikbare uitkeringsinkomen in verhouding tot het loon – en het gemiddelde verschil tussen het netto werknemersloon en de werkgeverslasten (de wig), verklaren hierbij veel. De vervangingsratio is sinds de jaren tachtig gedaald en activeert nu tot werk. En hoewel de wig voor werknemers daalde, ligt de wig voor zzp'ers momenteel nog veel lager. Door fiscale tegemoetkomingen en de afwezigheid van werknemerspremies houdt een zzp'er ongeveer 20% meer van zijn bruto beloning over dan

Sinds 2010 stijgt het arbeidsvolume van zelfstandigen met ruim 2% per jaar

een werknemer.¹⁴ Het zzp-schap is daardoor aantrekkelijk voor mensen die geen dienstbetrekking kunnen vinden, want zij ontvangen als zzp'er al snel een hoger beschikbaar inkomen dan via een uitkering. En voor bedrijven zijn zzp'ers ook aantrekkelijk want de arbeids- en ontslagkosten zijn lager dan bij een werknemer. Het inzetten van zzp'ers geeft werkgevers ook de mogelijkheid Nederlandse arbeidskrachten te laten concurreren met arbeidskrachten uit andere lidstaten van de Europese Unie.

Overigens verbloemt de opkomst van de zzp'er de werkelijke werkloosheid in Nederland, omdat enkel werknemers zonder werk meetellen in de CBS-werkloosheidscijfers. Zelfstandigen zonder opdrachten of met een inkomen op of onder bijstandsniveau tellen niet als werklozen. Ook de groep 'gedwongen'

zzp'ers, die als werknemers ontslagen werden maar als zelfstandige wel opdrachten voor dezelfde organisatie mogen blijven uitvoeren, komen niet terug in de statistieken.

Het is interessant te zien in welke sectoren het arbeidsvolume stijgt en daalt. In 1981, 1982 en 1983 was het alleen de marktsector die flink terrein verloor, terwijl de zorg en de overheid nog redelijk doorgroeiden. De huidige recessie laat een heel ander beeld zien. In de marktsector is de gemiddelde afname van het arbeidsvolume zelfs nog groter dan dertig jaar geleden. En vanaf 2011 neemt het arbeidsvolume van ambtenaren echt af, in tegenstelling tot in de jaren tachtig. De krimp van het arbeidsvolume in de markt en bij de overheid wordt opgevangen door de groei van het aantal zzp'ers en de werkgelegenheid in de zorg.

Omvang overheid en uitgavenposten

De effecten van de tot voor kort lage werkloosheid, de lagere vervangingsratio en lagere wig zijn ook terug te zien in de ontwikkeling van de collectieve uitgaven, zeker als je deze vergelijkt met de situatie in de jaren tachtig. De hoogte van de socialezekerheidsuitgaven en de totale collectieve uitgaven waren de zorgenkindjes van de kabinetten Lubbers (zie tabel 5). Bijna 20% van het bbp werd uitgegeven aan de sociale zekerheid en de totale collectieve uitgaven besloegen 58% van het bbp. Geen wonder dat het een wijdverspreid idee was dat de sociale zekerheid onbetaalbaar werd en er grote politieke discussies werden gevoerd over de vormgeving van een nieuw stelsel.¹⁵ De theorie van de aanbodeconomie ('supply-side economics'-these) paste precies op Nederland. Er was te dure arbeid, te weinig activerende sociale zekerheid en een te grote overheid, waardoor de belastingen te hoog waren en er niet kon worden geconcurrereerd met het buitenland. Vraag naar goederen en diensten was er wel, maar het Nederlandse aanbod was simpelweg te duur.

Anno 2013 ziet het collectieve uitgavenpatroon er heel anders uit. Het zorgenkindje van de collectieve uitgaven is de sterk groeiende zorg, die nu 10,5% van het bbp beslaat.¹⁶ Met activerende maatregelen zijn de uitgaven aan de sociale zekerheid teruggebracht van 18,9% van het bbp naar 12,9%. Het beslag dat het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid legt is nog steeds groot, maar hier zijn kanttekeningen bij te plaatsen. Het grootste deel van

ruimte wordt opgeslokt door de oplopende AOW-uitgaven (5% van het bbp), en ontmoedigt daarmee geen arbeidsparticipatie van 65-minners. Ook zitten de uitgaven aan de zorgtoeslag (0,9% van het bbp) en huurtoeslag (0,4% van het bbp) in deze socialezekerheidsstatistiek.

Het is dus begrijpelijk dat de grootste hervormingen van het kabinet-Rutte II in de zorg plaatsvinden, vooral in de langdurige en ouderenzorg. Dat brengt evenwel met zich mee dat

Tabel 4 Overzicht van de (werkloze) beroepsbevolking, arbeidsvolume van zelfstandigen, vervangingsratio en wig

Arbeidsmarkt / werkloosheid (%)	'81	'82	'83	'84	'85	'86	M
Werkloze beroepsbevolking*	4,6	6,5	8,3	8,1	7,3	6,5	6,9
Beroepsbevolking (mutatie)	1,3	-0,3	1,0	0,0	1,3	3,1	1,1
Arbeidsvolume werkzamen	-1,1	-2,4	-1,6	0,1	1,8	2,1	-0,2
w.v. marktsector	-2,1	-3,5	-2,3	0,3	2,0	2,4	-0,5
w.v. zorgsector	1,9	1,3	0,0	0,2	1,2	2,0	1,1
w.v. overheid	2,2	0,9	0,0	-0,6	1,5	0,4	0,7
Arbeidsvolume zelfstandigen	0,2	-0,6	0,2	0,6	0,6	1,1	0,4
Vervangingsratio (loon)	84,8	84,3	84,2	82,1	78,7	78,0	82,0
Gemiddelde wig (superbruto)	44,0	45,4	47,3	46,3	45,2	44,7	45,5

	'09	'10	'11	'12	'13	'14	M
Werkloze beroepsbevolking*	3,7	4,5	4,4	5,3	6,3	6,5	5,1
Beroepsbevolking (mutatie)	0,7	-0,3	0,0	1,5	0,8	0,3	0,5
Arbeidsvolume werkzamen	-1,1	-0,6	0,5	-0,5	-0,8	-0,3	-0,5
w.v. marktsector	-2,2	-1,8	0,4	-0,4	-1,0	-0,3	-0,9
Zorgsector	2,3	4,2	2,7	0,4	2,0	1,8	2,2
Overheid	1,9	1,6	-1,3	-1,7	-2,0	-1,8	-0,5
Arbeidsvolume zelfstandigen	0,0	0,9	2,1	2,8	0,8	0,8	1,2
Vervangingsratio (loon)	66,2	66,0	65,7	65,4	65,0	64,2	65,4
Gemiddelde wig (superbruto)	42,3	43,0	43,4	43,7	44,1	44,0	43,4

* Het betreft hier de internationale definitie van werkloosheid. Dit percentage ligt lager dan de nationale definitie.

de werkloosheid verder zal oplopen als hier banen verdwijnen.

In tegenstelling tot dertig jaar geleden is de sociale zekerheid niet het grote probleem. Ook de omvang van de overheid is niet het probleem: de totale collectieve uitgaven daalden in de afgelopen dertig jaar met ruim 8 procentpunt van het bbp en Nederland heeft internationaal gezien een relatief kleine overheid.¹⁷

De overheidsfinanciën

Gekeken naar de staat van de overheidsfinanciën vallen de grote verschillen op tussen de huidige situatie en die van dertig jaar terug. Het EMU-saldo was dertig jaar geleden negatiever en werd grotendeels gecreëerd door de centrale overheid. In alle jaren in de periode 1981-1986 overschreden de kabinetten Van Agt

Tabel 5 *Overzicht van collectieve uitgaven, met bijzondere aandacht voor zorg, sociale zekerheid en totale collectieve uitgaven*

Collectieve uitgaven (% bbp)	'81	'82	'83	'84	'85	'86	M
Openbaar bestuur	10,3	10,5	10,7	10,4	10,4	10,1	10,4
Veiligheid	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,3
Defensie	2,8	2,8	2,9	2,7	2,6	2,6	2,7
Infrastructuur	1,9	1,8	1,7	1,8	1,8	1,6	1,8
Onderwijs	6,6	6,7	6,3	5,9	5,7	5,8	6,2
Collectieve zorg	4,7	4,9	4,8	4,6	4,6	4,9	4,8
Sociale zekerheid	18,2	19,5	20,0	19,0	18,7	18,1	18,9
Overdrachten aan bedrijven	4,8	5,1	5,2	5,5	5,6	6,0	5,4
Internationale samenwerking	1,9	2,0	1,9	2,0	2,0	2,2	2,0
Rente	4,4	5,1	5,6	5,9	6,2	6,2	5,6
Totale collectieve uitgaven	56,9	59,8	60,4	59,2	58,7	58,6	58,9

	'09	'10	'11	'12	'13	'14	M
Openbaar bestuur	11,5	11,3	10,7	10,8	10,5	10,2	10,8
Veiligheid	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Defensie	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
Infrastructuur	1,8	1,9	1,7	1,6	1,6	1,6	1,7
Onderwijs	5,6	5,4	5,4	5,5	5,5	5,4	5,5
Collectieve zorg	9,9	10,1	10,3	10,7	10,8	11,0	10,5
Sociale zekerheid	12,4	12,6	12,8	12,9	13,4	13,5	12,9
Overdrachten aan bedrijven	2,4	2,2	1,8	1,6	1,5	1,4	1,8
Internationale samenwerking	1,9	2,3	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1
Rente	2,2	1,9	2,0	1,8	1,9	1,8	1,9
Totale collectieve uitgaven	51,0	50,9	49,8	50,1	50,3	50,0	50,4

en Lubbers de huidige 3%-norm en vanaf 1984 tevens de 60%-grens van de staatsschuld. De economische en maatschappelijke ideeën waren in die tijd uiteraard anders – de huidige normen werden pas in 1992 afgesproken bij het Verdrag van Maastricht, waar tevens werd besloten tot een toekomstige oprichting van de Economische en Monetaire Unie (EMU).¹⁸

In 2013 wordt het overheidstekort voor een groot deel veroorzaakt door een onderdekking van de 'wettelijke sociale verzekering' (de tekorten in de AOW- en Awf-fondsen). De premies van deze regelingen zijn niet kostendekkend voor de uitgaven, waardoor er uit belastingmiddelen moet worden meebetaald. Verder is er een duidelijke trend in het EMU-saldo te ontdekken: de regeringen Rutte I en Rutte II proberen sinds 2010 weer onder de 3% te komen.

De vergelijking van de EMU-schuld (de staatsschuld) moet eigenlijk breder getrokken worden, omdat het beeld anders onvolledig is. Wegens de kredietcrisis moest de Staat in 2008 allerlei steuningsrepen in de bankensector uitvoeren. In 2007 was de staatsschuld 45,3% van het bbp, wat betekent dat de staatsschuld tot en met 2014 met 29,7 procent-

punt groeide. In 1979 bedroeg de EMU-schuld 42,3% van het bbp; de werkelijke groei tot en met 1986 was 28,3 procentpunt. De staatsschuld liep in de jaren tachtig ongeveer in dezelfde mate op als nu, terwijl de recente stijging voor ruim 10 procentpunt van het bbp wordt verklaard door steuningsrepen in banken en overdrachten naar EMU-landen door de eurocrisis.¹⁹ Daarbij heeft de Staat nu banken zoals ABN Amro en SNS – dus materieel bezit – in handen. Verkoop van deze banken zal in de toekomst leiden tot een lagere staatsschuld.

Daarnaast hebben financiële markten nu een groter vertrouwen in de Nederlandse economie dan dertig jaar geleden, afgaande op de rentepercentages van 2% die men nu betaalt over tienjaars obligaties ten opzichte van de 8% toen. Dit verklaart ook de lagere rentelasten als percentage van het bbp (zie tabel 5). Door een groot overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans, redelijke groeiperspectieven en een goede reputatie wat betreft financieel-economisch beleid kan Nederland zich een vrijere blik ten opzichte van staatsschuld veroorloven; de 'kritieke' drempelwaarde waarna de rente stijgt ligt waarschijnlijk erg hoog.²⁰

Tabel 6 *Overzicht van de overheidsfinanciën, zoals het EMU-saldo, EMU-schuld en lange rente*

Overheid (% bbp)	'79	'80	'81	'82	'83	'84	'85	'86	M
EMU-saldo	-	-	-4,9	-6,2	-5,5	-5,2	-3,6	-4,6	-5,0
EMU-schuld	42,3	44,6	48,0	53,7	59,8	63,4	68,7	70,6	56,4
Lange rente	-	-	11,5	9,9	8,2	8,1	7,3	6,4	8,6

	'07	'08	'09	'10	'11	'12	'13	'14	M
EMU-saldo	-	-	-5,6	-5,1	-4,5	-4,1	-3,3	-3,4	-4,3
EMU-schuld	45,3	58,5	60,8	63,1	65,5	71,4	74,0	75,0	64,2
Lange rente	-	-	3,7	3,0	2,9	1,9	2,0	2,3	2,6

Hoe zijn de vooruitzichten?

Structureel staat Nederland er gewoon goed voor, maar ons land heeft te maken met een tijdelijke ‘dubbele’ crisis van stagnerende binnenlandse consumptie en export. Waarschijnlijk bevindt onze economie zich in een tijdelijke neerwaartse schok en is zij nog op weg naar een nieuw structureel groeipad, dat de komende decennia beduidend lager komt te liggen dan in de voorgaande decennia: de huizenmarktbubbel kan niet op korte termijn opnieuw worden opgeblazen en de grootste groei van de eurolanden waarheen we exporteren ligt achter ons.

Overhaast de overheidsfinanciën op orde brengen, kan het vertrouwen van de financiële markten in Nederland juist schaden

Belangrijk om rekening mee te houden is dat het nemen van incidentele, niet-versterkende saldoverbeteringen (vooral lastenverzwaringen) deze opwaartse ontwikkeling flinke schade toebrengen en zo de potentie voor de lange termijn van de Nederlandse economie kunnen verlagen. Dit zou de al flinke uitdaging van de vergrijzende bevolking en het grotere aandeel inactieven in de samenleving voor onze overheidsfinanciën onnodig veel groter maken.²¹

Het overhaast op orde brengen van de overheidsfinanciën zou het vertrouwen van de financiële markten in de Nederlandse Staat bovendien kunnen verminderen, in tegenstelling tot wat algemeen wordt aangenomen. De veroorzaakte schade aan de potentiële groei verkleint immers de kans op toekomstige terugbetaling van de obligatieleningen. Voor dit

risico vragen financiële markten een hogere rente, waardoor de rentelasten van de Staat kunnen gaan oplopen. De hamvraag is bij welk bedrag aan ingeboekte ombuigingen het vertrouwen in de Nederlandse economie niet meer stijgt, maar daalt. Opzienbarende observatie in dit verband is dat er na het afblazen van het maartpakket van € 4,3 mrd er nageenog geen enkele negatieve reactie op de financiële markten ten aanzien van Nederlandse staatsobligaties plaatsvond.

Een ander interessant fenomeen is dat de crisis tot op heden niet volledig terugkomt in de werkloosheidscijfers: de verwachting was dat deze hoger zouden zijn. De laatst gemeten werkloosheid door het CBS is 6,4% (internationale definitie).²² Hoog, maar nog ruim onder het hoogtepunt van 8,3% in 1983. Zorgwekkend is dat deze 6,4% – terwijl het pas maartcijfers betreft – al hoger is dan de gemiddelde werkloosheid van 6,25% die het CPB dit voorjaar nog voor heel 2013 raamde.²³ De vingers in de dam die ervoor zorgden dat de werkloosheid beperkt bleef – zoals ‘labour hoarding’, werk bij de overheid en in de zorg – lijken één voor één ingetrokken te worden. Het grootste ombuigingspakket van de Nederlandse overheid ooit – ruim € 15 mrd (2,5% van het bbp) – valt zoals gezegd in dit jaar en een goede tweede van bijna € 10 mrd in 2014.

Door de afnemende winstgevendheid van bedrijven (een arbeidsinkomensquote van ruim 81% in 2013) zullen steeds meer werknemers ontslagen worden of hun contract niet verlengd zien. Als de trend van ruim 20.000 extra werklozen per maand zich doorzet in de periode april tot en met december, zullen er op 1 januari 2014 ongeveer 770.000 mensen werkloos zijn. Dit komt overeen met een werkloosheidspercentage van ongeveer 8,5%, een niveau dat zelfs boven de jaren 1983 en 1984 ligt. Wel gelijk de kanttekening dat dit een doemscenario is, gebaseerd op grove assumpties.²⁴ Dit neemt niet weg dat de werkloosheidsproblematiek in de huidige recessie – met vertraging – erger zou kunnen worden

dan in de jaren tachtig, zeker omdat zzp'ers in werkproblemen niet meetellen in de statistieken. De huidige recessie is dan ook dieper dan die van de jaren tachtig, en vertoont waarschijnlijk meer overeenkomsten met de recessie van de jaren dertig, die ook een financiële crisis was.

Mondriaan-akkoord

De kabinetten van premier Lubbers werden geconfronteerd met de economische naweeën van de wereldwijde oliecrisis in 1979, zoals beperkte negatieve groei, een hoge inflatie in 1981 en 1982, een instortende woningmarkt en een sterk oplopende werkloosheid.²⁵ De twee VVD-CDA 'no nonsense'-regeringen zetten in de periode 1982-1989 prominent in op loonmatiging en versobering van het socialezekerheidsstelsel als recept om uit de stagflatie te komen, onder andere door bezuinigingen op uitkeringen en ambtenaren- en onderwijssalarissen. Het akkoord van Wassenaar uit 1982, waarin loonmatiging werd uitgeruild tegen arbeidsduurverkorting, kreeg een belangrijke symbolische functie. In 1985 begon de Nederlandse economie weer te lopen.

Ook de huidige crisis kent een sociaal akkoord: het Mondriaan-akkoord dat op 11 april 2013 werd gesloten.²⁶ Minister Asscher en staatssecretaris Klijnsma schrijven in hun aanbiedingsbrief van het sociaal akkoord: 'Het kabinet hoopt dat deze afspraken de mensen weer vertrouwen geven in de toekomst van onze economie. (...) Dat vertrouwen kan de bestedingen en investeringen in ons land ondersteunen en de daarmee zo noodzakelijke economische groei.'

Met het kabinet hoopt heel Nederland dat het Mondriaan-akkoord snel deze symbolische aanjaagfunctie krijgt. Opvallend is wel dat het akkoord geen duidelijk werkgelegenheidsplan bevat, terwijl in het Akkoord van Wassenaar de afspraak van loonmatiging tegenover arbeidstijdverkorting werd gemaakt met het doel de concurrentiepositie en de werkgelegenheid te vergroten. Natuurlijk

hoeft het kabinet zich voor bestrijding van de werkloosheid of stimulering van de werkgelegenheid op korte termijn niet per se afhankelijk te laten maken van de sociale partners, maar het binnenlandse plan is nu wel mager.

Vasthouden aan de regeringsinzet op lagere arbeidskosten, herstel via export en een kleinere overheid lijkt de negatieve gevolgen van de crisis niet binnen afzienbare tijd te dempen, in tegenstelling tot de tijd van Lubbers. Er is nu geen sprake van een 'supply-side' of aanbodcrisis in Nederland, maar van een vraagcrisis zowel in het binnenland (de slechte huizenmarkt en onzekerheid over de economische toekomst van bedrijven en burgers) als in het buitenland (vertragende wereldhandel, eurocrisis en overheidsbezuinigingen).

Groei binnenlandse bestedingen noodzakelijk

De opgave voor Nederland is het vinden van groeipotentieel. Het recept daarvoor is echter onduidelijk. Onze exportpositie is goed, maar zolang de wereldhandel niet aantrekt hebben we er weinig aan. De vraag is bovendien of ons bbp wel gaat groeien als de export toeneemt maar de binnenlandse bestedingen blijven krimpen. Het lijkt wensdenken dat de sterk krimpende Nederlandse particuliere consumptie, bedrijfsinvesteringen en investeringen in woningen (41% van het bbp) de komende jaren volledig worden gecompenseerd of zelfs overtroffen door een groeiende uitvoer (32% van het bbp).²⁷ Door het grote aandeel wederuitvoer (46%) verdient Nederland per eenheid product relatief weinig aan zijn export.²⁸ Aan elke euro wederuitvoer verdienen we 8 cent, terwijl aan binnenlands geproduceerde export 54 cent wordt verdiend.²⁹ Ook is onze export gericht op de eurozone en overige ontwikkelde economieën, terwijl hun groeiramingen gematigd tot slecht zijn.³⁰ Een verdere krimp van het bbp ligt voor de hand, tenzij de bodem in de huizenmarkt bereikt is en via die weg de consumptie weer opleeft.

Wil het Nederlandse bbp echt gaan groeien

via het exportmodel – zoals het kabinet-Rutte II graag wil – dan moet de uitvoer van binnenlands geproduceerde goederen naar opkomende economieën als Brazilië, Rusland, India en China sterk stijgen. Het aandeel BRIC-landen in de Nederlandse uitvoer is bijna twee keer zo klein als het gemiddelde in de EU. Alleen Ierland, Portugal, Luxemburg, Malta en Griekenland vervoeren een kleiner deel van hun export naar BRIC-landen.³¹ Verontrustend, want de verdienkans via de handel liggen nu en in de toekomst in deze opkomende landen. In 2013 en 2014 zullen de BRIC-landen naar verwachting groeien met 5,3% en 5,7%, terwijl de voorspelling voor de eurozone 0,3% krimp en 1,1% groei is.³² Het actief omzetten van onze exportagenda zal decennia in beslag nemen, maar is noodzakelijk om zicht te krijgen op een structureel groeiperspectief. Er ligt een schone taak voor het ministerie van Economische Zaken.

De sleutel voor een herstel op korte termijn ligt bij de consumentenbestedingen, waarvan de krimp moet veranderen in een stijging via een opkrabbellende woningmarkt en een stop van de groeiende werkloosheid. Deze twee zaken hangen nauw samen: de grootse belemmering voor herstel van de woningmarkt is de oplopende werkloosheid, wegens een interactie waar de CPB-modellen geen rekening mee houden. Potentiële starters kunnen met het oog op de slechte werkgelegenheidsperspectieven geen hypotheek krijgen of willen zelf deze risico's nu niet aangaan. Aan de andere kant krijgen steeds meer gezinnen met hoge hypotheekschulden door

de oplopende werkloosheid te maken met betalingsproblemen. Het gevolg: meer executieverkopen en zo een versterkte daling van de huizenprijzen, wat weer sparen in plaats van consumeren stimuleert. Deze interactie is een neerwaartse spiraal waar moeilijk uit te komen is, behalve door het perspectief van starters te verbeteren en de oplopende werkloosheid te dempen.

Het is essentieel dat de koopwoningmarkt weer in de lift komt voordat Nederland de werkloosheidsniveaus uit de jaren tachtig bereikt. Een hypotheekbubbel van de grootte waar Rutte zich nu voor geplaatst ziet, en die de particuliere consumptie zo hevig drukt, die had Lubbers dertig jaar geleden niet. De problemen op de huizenmarkt anno 2013 zijn veel pregnanter dan in de jaren tachtig. Aangezien het voor de korte termijn het meest effectief is te proberen iets aan de krimpende binnenlandse economie te doen, vooral de koopwoningmarkt, lijkt het een kwestie van tijd voordat het woonakkoord wordt opengebroken. Verscheidene economen pleiten hiervoor en het belang van stabilisatie van de koop- en huurmarkt is te groot om dit uit budgettaire overwegingen na te laten.³³

De ernst van de crisis vraagt ook om een zorgvuldige omgang met het begrotingstekort, aangezien te snelle bezuinigingen en lastenverzwaringen de binnenlandse bestedingen enkel sterker zullen laten krimpen. De huidige economische crisis is langer en dieper dan die van de jaren tachtig. De grootste opgave voor de politiek is te zorgen dat de werkloosheid niet groter wordt dan toen.

Noten

- 1 Reinhart, C.M. & Rogoff, K.S. (2009), *This Time Is Different; Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton: Princeton University Press.
- 2 CBS (2013), *Werkloosheid gestegen naar ruim 8 procent*, persbericht 13-026, 18 april 2013. Het CBS hanteert in het persbericht de nationale definitie van werkloosheid, ik hanteer in dit artikel internationale cijfers die terug te vinden zijn in CBS Statline. Zo is vergelijking met het CPB, die standaard de internationale definitie hanteert, makkelijker.
- 3 Beer, de (2012), 'De arbeidstijdverkorting die niet doorging en andere lessen uit de jaren '80', in: *TPEdigitaal* 6(3/4).
- 4 CBS (2013), *Beschikbaarbaar inkomen huishoudens daalt in 2012 met 3,2 procent*, persbericht 12-022, 29 maart 2013.

- 5 Op basis van bijlage E1 van de CEP 2013 en CBS Statline kerncijfers over de bevolking. Het bbp in 1981 was ruim € 170 mrd, in 2012 ruim € 600 mrd. Het aantal inwoners steeg van 14,2 miljoen naar 16,7 miljoen.
- 6 Alle tabellen zijn gebaseerd op de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan 2013* dat het CPB in maart publiceerde. Een en ander is wel geüpdatet naar aanleiding van geactualiseerde CBS-gegevens.
- 7 World Economic Forum (2012), *The Global Competitiveness Report 2012-2013*, Insight Report.
- 8 CPB (2013), 'Tekortreducerende maatregelen 2011-2017', *CPB Achtergronddocument*.
- 9 CPB (2013), 'De Nederlandse woningmarkt – hypotheekrente, huizenprijzen en consumptie', *CPB Notitie op verzoek van minister Blok van Wonen en Rijksdienst*.
- 10 Bij de interpretatie van de cijfers uit tabel 2 is het belangrijk op te merken dat het hier gaat om gemiddelden, tussen huishoudens in Nederland bestaan grote verschillen als het gaat om schulden en spaartegoeden.
- 11 CPB (2011), 'Lage werkloosheid in de Grote Recessie; Bedrijven hamsteren arbeid', *CPB Policy Brief* 2011/10.
- 12 CPB (2011), 'Lage werkloosheid in de Grote Recessie; Bedrijven hamsteren arbeid', *CPB Policy Brief* 2011/10.
- 13 CBS (2012), 'De Nederlandse beroepsbevolking: twee afbakeningen', in: *Socialeconomische trends*, 1e kwartaal 2012, pp. 80-89.
- 14 CPB (2012), 'De fiscale behandeling van zelfstandigen: een kritische blik', *CPB Policy Brief* 2012/02.
- 15 Paul de Beer, Jet Bussemaker en Paul Kalma (2005), *Keuzen in de sociale zekerheid*, WBS/JDe Burcht.
- 16 CPB (2013), *Toekomst voor de zorg*, CPB Boek.
- 17 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2012), *Werken in de publieke sector; Feiten en Cijfers*.
- 18 Verdrag betreffende de Europese Unie, *Publicatieblad* nr. C191 van 29 juli 1992.
- 19 Rijksoverheid (2012), *Miljoenennota 2013*, Kamerstukken 2012-2013, 33 400. Aangeboden op 18 september 2012. Op pagina 22 staat een handzaam overzicht van de opbouw van de staatsschuld sinds 2008. De toename van staatsschuld met € 3,7 mrd (0,6% van het bbp) door de redding van SNS Reaal zit niet in deze cijfers en komt er dus bovenop.
- 20 CPB (2013). 'Macro Economische Verkenning', *CPB Publicatie*, p. 42; en CPB (2012), 'When is debt sustainable?', *CPB Discussion Paper* 212.
- 21 En dat de Nederlandse overheidsfinanciën onder druk komen te staan door de vergrijzing is duidelijk. Zie bijvoorbeeld: CPB (2010). 'Vergrijzing verdeeld; Toekomst van de Nederlandse overheidsfinanciën'. CPB Publicatie no 86.
- 22 CBS Statline (2013), 'Werkloze en werkzame beroepsbevolking per maand; internationale definitie'.
- 23 CPB (2013), 'Kerngegevens arbeidsmarkt, 1969-2014', Bijlage 08 bij het CEP 2013.
- 24 Volgens CPB-bijlage 2 van de CEP komt 560.000 werkloze personen overeen met een werkloosheidspercentage van 6,25% (internationale definitie). Simpele extrapolatie betekent dan dat 770.000 personen overeenkomen met een werkloosheidspercentage van 8,5% (internationale definitie).
- 25 Zie onder andere Paul de Beer (2012), 'De arbeidstijdverkorting die niet doorging en andere lessen uit de jaren '80', *TPEdigitaal* 6(3/4); Den Bakker, G. (2008), *Economische crises jaren dertig en tachtig vergeleken*, CBS: De Nederlandse economie 2008 (www.parlement.com voor handzame overzichten).
- 26 De inhoud van het sociaal akkoord tussen sociale partners en overheid vindt men in de brief 'Resultaten sociaal overleg' van 11 april 2013 van de minister en de staatssecretaris van SZW aan de Tweede Kamer.
- 27 Op pagina 15 van het Stabiliteitsprogramma Nederland (april 2013) staat een handzaam overzicht van de bijdragen aan de reële bbp-groei: particuliere consumptie (32%), investeringen in woningen (4%), bedrijfsinvesteringen (5%), overheidsbestedingen (27%) en uitvoer (32%).
- 28 CBS (2013), *Statistisch Bulletin* CBS, 14 februari 2013.
- 29 CBS (2012), 'Wederuitvoer: hoge exportwaarde, maar lage toegevoegde waarde', CBS artikel 27 november 2012.
- 30 IMF (2013), *World Economic Outlook; Hopes, realities, risks*, april 2013.
- 31 CBS (2012), 'Sterke groei export naar BRIC-landen', CBS artikel 6 april 2012.
- 32 IMF (2013), *World Economic Outlook; Hopes, realities, risks*, april 2013.
- 33 *Het Financieele Dagblad* (2013), 'Experts bepleiten verdere ingrepen woningmarkt', website FD, 25 april 2013.

Vijf wegen uit de crisis

De krampachtige pogingen het begrotingstekort binnen de norm te houden leiden tot paniekvoetbal. Zo wordt het consumentenvertrouwen natuurlijk nooit teruggewonnen.

DIK WOLFSON

Emeritus hoogleraar economie aan de Afdeling Bestuurskunde van de Erasmus Universiteit Rotterdam

In zijn fixatie op het beperken van het begrotingstekort tot 3% van het bruto binnenlands product dreigt het kabinet de slaaf te worden van zijn goede bedoelingen. Een crisis los je niet op door te sleutelen aan de gevolgen voor het begrotingstekort, maar door het aanpakken van de oorzaken.

De Nederlandse economie is concurrerend, de export is geen probleem, maar de consument is de stuipen op het lijf gejaagd doordat het kabinet bovenop de klap van een noodzakelijke beperking van de hypotheekrenteaftrek ook nog lasten verzwaarde, lonen wilde matigen en paniek zaaide over de pensioenen. Het is hoog tijd om de bestedingen te ontzien en meer samenhang te brengen in de aanpak van over verschillende ministeries verspreide onevenwichtigheden. Dat is de weg om het vertrouwen van consumenten te herwinnen, weer op een groeipad te komen en het tekort terug te dringen. Want dat tekort moet omhoog, ja, maar er zijn slimmere manieren om dat te bereiken.

Vijf onevenwichtigheden

De oorzaak van de crisis zit in vijf structurele onevenwichtigheden: (1) een omvangrijke binnenlandse onderbesteding die leidt tot een overvloed aan besparingen; knelpunten in de financiering van (2) pensioenen, (3) zorg

en (4) wonen, en (5) achterstallig onderhoud op de arbeidsmarkt. Het spaaroverschot zit bij bedrijven die investeringen uitstellen tot de vraag aantrekt of oppotten omdat de banken krediet strenger rantsoeneren om hun balansen te herstellen, en bij huishoudens die de hand op de knip houden uit angst voor werkloosheid of die voor hun pensioen sparen. We geven te weinig uit, en dat remt het herstel.

Daar komt nog bij dat pensioenfondsen en verzekeraars zoveel spaargeld in het buitenland beleggen dat Nederlandse banken daar weer terug moeten lenen.¹ Die wanverhouding wordt op dit moment onderzocht door een groep deskundigen onder leiding van de oud-thesaurier-generaal Van Dijkhuizen.² Maar dat is niet genoeg. We zullen ook de pensioenen, de zorg en het wonen meer in samenhang moeten bezien, in een beleid dat de binnenlandse bestedingen meer ontziet, en we zullen ernst moeten maken met de hervorming van de arbeidsmarkt, want het bejubelde sociale akkoord van 11 april jl. neemt halve maatregelen.

De politieke randvoorwaarde dat het begrotingstekort terug moet naar 3% van het bruto binnenlands product is voor dit jaar opgeschort, en zal volgend jaar waarschijnlijk ook niet worden gehaald zolang er geen duidelijkheid is over drie dingen die je nu juist niet moet doen in een situatie van hardnekkig

kige onderbesteding: lasten verhogen, lonen matigen en korten op pensioenen. Geld moet weer gaan rollen. We komen niet uit de crisis zolang het consumentenvertrouwen binnen de Europese Unie alleen in Cyprus en Griekenland lager is dan hier. We zijn te somber gemaakt, en dan moet een overheid ophouden de bestedingen te smoren.

De moeilijkste hervormingen zijn achter de rug, nu de aftrek van de hypotheekrente onder controle begint te komen en we wat langer gaan werken. Dankzij die structurele aanpak deed eurocommissaris Rehn dit jaar niet moeilijk over die 3%. Volgend jaar ook niet, zou ik hopen, zolang we de crisis maar voortvarend blijven aanpakken op basis van een consistente visie – maar die ontbreekt nu juist. Zeker, de nullijn in de zorg is voor dit moment

In weerwil van schandalen rond woekerpolissen gutst het spaargeld binnen bij de levensverzekeraars

terecht van tafel gehaald, maar Ruttes aankondiging dat hij na de zomer weer op de rem gaat trappen als de consument daar geen vertrouwen uit put doet die impuls teniet. Het kabinet verandert wel van richting, maar weet kennelijk nog niet waar het naartoe gaat. ‘Stop-Go’-beleid, heet dat. Het door Heerts en Wientjes ingestudeerde cliché dat het sociaal akkoord geslaagd is als er ook maar één ontslag of één faillissement mee wordt voorkomen, roept de vrees op dat het daar ook wel eens bij zou kunnen blijven.

Mijn pleidooi is dan ook dat het kabinet snel nieuwe en meer overtuigende lijnen uitzet om het consumentenvertrouwen te herwinnen. Begin nu eens niet bij de *uitkomst* (het tekort), maar bij de *oorzaak*: bekijk hoe je, op korte termijn, door het herschikken en verbindingen van de eerder genoemde onevenwichtigheden, besparingen beter kunt benutten, vraaguitval kunt verminderen, groei kunt bevorderen en zo het tekort terug kunt dringen. En benut het uitstel van ingrepen op de arbeidsmarkt nu eindelijk eens om ook daadwerkelijk een houdbare visie te ontwikkelen.

den van de eerder genoemde onevenwichtigheden, besparingen beter kunt benutten, vraaguitval kunt verminderen, groei kunt bevorderen en zo het tekort terug kunt dringen. En benut het uitstel van ingrepen op de arbeidsmarkt nu eindelijk eens om ook daadwerkelijk een houdbare visie te ontwikkelen.

Pensioenen

In twintig jaar tijd – tussen 1991 en 2011 – is het totale nettovermogen van alle Nederlandse huishoudens gegroeid van 200% tot 400% van het bruto binnenlands product, voornamelijk in de vorm van een eigen huis en pensioenvermogen.³ Daarvan hebben ouderen het meest geprofiteerd.⁴ Het gemiddelde vermogen van alle huishoudens boven de 65 jaar laat zich, met enig masseren van de laatst beschikbare CBS-cijfers over 2011 voor de daarna nog voortdurende daling van de huizenprijzen, schatten op ongeveer € 250.000. Dat ligt daarmee ver boven dat van huishoudens van rond de veertig jaar, die gemiddeld zo’n € 75.000 bezitten.

Bij de ouderen zit een belangrijk deel van hun vermogen in het eigen huis, dat doorgaans geheel of grotendeels is afbetaald. Let wel, dit zijn gemiddelden die door de bovenste 10% omhoog worden getrokken. Niettemin is ruwweg de helft van de 65-plus-huishoudens aardig binnengelopen op de golven van twee decennia van welvaarts groei en renteaftrek. Anderzijds heeft een veel kleiner deel – nog geen 10% – nauwelijks reserves en een bescheiden inkomen. Zij kunnen de touwtjes maar moeilijk aan elkaar knopen.

Alleen al de grote verschillen in draagkracht zijn voldoende reden om niet te korten op de pensioenen, maar van meer vermogende ouderen een *andere* bijdrage te vragen (bijvoorbeeld via de zorg, zie hierna). Daar komt nog bij dat korten op pensioenen, zoals gezegd, in de huidige conjunctuur een slecht idee is. We hoeven ons er ook niet toe verplicht te voelen, want de kapitaaldekking van pensioenen valt buiten de Europese tekortnorm van 3%.

Op zichzelf was de ingreep in de pensioenen overigens minder dramatisch dan veel mensen denken. Volgens de website van de toezichthouder (De Nederlandsche Bank) bedroeg de gemiddelde korting 1% en de hoogste korting 7%, en dat bij slechts 10 van de 381 fondsen. Niettemin blijkt het gevolg te zijn dat mensen een elementaire zekerheid aangetast zien, en dat wreekt zich in de bestedingen, niet alleen in die van gepensioneerden, maar ook van degenen die nog geen 65 zijn.

Zij zien de bui hangen en gaan uit voorzorg maar vast nóg meer sparen. In weerwil van de schandalen rond woekerpolissen gutst het spaargeld binnen bij de levensverzekeraars. Door *nu* te korten is een nadeel gemaakt van ons grootste structurele concurrentievoordeel: de hoge graad van kapitaaldekking. Het zou verstandig zijn om nu al zonder omhaal of voorbehoud aan te kondigen dat er volgend jaar niet wéér gekort wordt.

Niet dat die kapitaaldekking geen groot goed is; dat is ze wel. Maar nu even niet. Het is de verkeerde zure appel om doorheen te bijten. Nu de financiële markten zelfs de Italiaanse verkiezingen en de Cypriotische capriolen lijken te doorstaan en de gemiddelde dekkinggraad inmiddels het verlangde minimum van 105% weer haalt, is het verantwoord om even pas op de plaats te maken. Die dekkinggraad geeft aan in hoeverre toekomstige verplichtingen gedekt zijn, en komt onder druk te staan in een crisis, als de rendementen op de beleggingen van de fondsen dalen. De dekking loopt weer op als de conjunctuur aantrekt, en fungeert dus als een ingebouwde stabilisator zolang je in slechte tijden niet bijstort en in goede tijden geen greep in de kas doet.

Nu er sprake is van een beginnend herstel van de dekking lijkt het verantwoord om bij die paar fondsen die nog onder water staan even in te teren, in afwachting van het voor 2015 voorziene nieuwe financiële toezichtkader. Ook de SER pleit voor een minder procyclisch pensioenstelsel.⁵

Zorg

De AWBZ, voor de moeilijk verzekerbare zorg, is zelf het grootste zorgenkind geworden voor de openbare financiën. In de prognoses blijven de aanspraken oplopen, naar verwachting sterker dan met meer doelmatigheid en doeltreffendheid is op te vangen. De verzorging thuis is al over de schutting naar de gemeenten (Wmo), maar dan nog zal er geld bij de AWBZ moeten en liefst niet alleen door pakketbeperking of premieverhoging – denk alweer aan die bestedingen – maar ook door herschikking van de bekostiging. Bovendien waarschuwen Bakx c.s. dat er afwenteling naar het duurdere intramurale segment dreigt nu de regering de extramuraal verzorging en verpleging naar respectievelijk de gemeenten en de verzekeraars wil overhevelen.⁶ Dat vraagt om een scherp acceptatiebeleid, en wellicht ook om enigerlei vorm van risicoverevening.

Een goed voorbeeld van een redelijke herschikking van lasten is de jaarlijkse eigen bijdrage voor intramurale zorg die met ingang van 2013 is gesteld op 8% van het eigen vermogen (voor mensen met een vermogen boven de vrijstellingsgrens). Daarmee worden de wat grotere vermogens geleidelijk afgeroomd. Dat kan worden gezien als een bescheiden correctie op de scheefgroei in vermogens de afgelopen twintig jaar. Bovendien zijn er bij deze aanpak nauwelijks negatieve bestedingeffecten te verwachten; dat is een meer pragmatische reden om in dit geval de sterkste schouders de wat zwaardere lasten te laten dragen.

Voor wie het risico wil afdekken om bij langdurige verpleging veel in te leveren, zal er wel een markt voor particuliere bijverzekering ontstaan. En als die lasten worden ontgaan door eerder aan kinderen te schenken – financieel adviseurs beleven gouden tijden lees ik – wordt de vraag daar gestimuleerd en ontvangt de fiscus eerder schenkingsrecht. Zo'n voorschot op het erfrecht helpt om nu al het begrotingstekort te verkleinen, zonder dat dit

werkgelegenheid hoeft te kosten. Verder valt er veel te winnen met een beleid dat de dure intramurale zorg terugdringt door te bevorderen dat mensen langer thuis blijven wonen.

Wonen

De beperking van de hypotheekrenteaftrek voert een vorm van gedwongen sparen in die de vermogenspositie van huishoudens op termijn versterkt en additionele ruimte schept voor de hiervoor al genoemde vermogensgerelateerde eigen bijdrage in de AWBZ. We hadden die aftrek eerder moeten aanpakken, in de hoogconjunctuur, dan was het effect op de bestedingen minder fnuikend geweest, maar achteruithuilen helpt niet.

Het perspectief van een hogere eigen AWBZ-bijdrage zal bevorderen dat vermogende ouderen thuis meer elektronische en andere voorzieningen treffen om zelfstandig te kunnen blijven wonen. Dat past in een structureel streven om de intramurale zorg te beperken. Dat beleid vraagt om een verdere intensivering, bijvoorbeeld door aanpassing van bouwen renovatievoorschriften en in de aansturing van woningcorporaties. Dat zijn alweer drie redenen waarom zorg en wonen in samenhang moeten worden gezien.

De aansturing van corporaties is teloorgegaan toen zij in 1996 op afstand van de overheid zijn gezet. Dat is geen goed idee gebleken. Zij hebben de verenigings- of de stichtingsvorm, zonder aandeelhouders, en zijn in de praktijk eigenlijk van niemand. 'Baas in eigen huis, en het huis (via de huursubsidie) op kosten van de gemeenschap', vatte de socioloog Van Doorn dat beheersprobleem ooit treffend samen. De rekenschap aan de verschillende belanghebbenden is niet bevredigend geregeld.⁷ De corporaties zijn weliswaar wettelijk verplicht om twee zetels in hun raad van toezicht toe te kennen aan een vertegenwoordiger van huurders, maar daarmee komt de verbinding met het bredere volkshuisvestingsbeleid nog niet tot zijn recht. Nu minister Blok de aanpak van scheefwonen op het

nippertje door de Eerste Kamer heeft gelooft, is het tijd voor een volgende stap: om één van die twee zetels te bestemmen voor een vertegenwoordiger benoemd door de gemeente waar de corporatie werkzaam is. Dat legt een verbinding met de lokale strategische planning, en tussen woningaanpassing en gemeentelijke zorgplicht. Weer zo'n relatie tussen wonen en zorg.

Ten slotte blijkt, nu de lucht volgens het Centraal Planbureau en de Nederlandse Vereniging van Makelaars wel zo ongeveer uit de woningmarkt is geknepen, de beperkte beschikbaarheid van hypotheekkrediet een groot probleem. Daarom onderzoekt Van Dijkhuizen de mogelijkheid om pensioenfondsen en verzekeraars te interesseren in kwalitatief hoogwaardige, door de overheid gegarandeerde en tot obligaties verpakte pakketten van bestaande en nieuwe hypotheeken. Als institutionele beleggers wat minder in het buitenland beleggen en in plaats daarvan in die Nederlandse hypotheekobligaties stappen, krijgen de banken weer wat ruimte voor balansherstel.⁸ Dat stimuleert de woningmarkt en de werkgelegenheid, en dan kunnen die banken ook weer een kleinere stroppenpot aanhouden voor alles wat direct of indirect met de bouw te maken heeft.

Op hun beurt krijgen geldschietters op deze manier meer rente dan voor staatsobligaties, zonder dat ze zelf expertise hoeven te ontwikkelen in individuele hypotheekverstrekking, en kan ten slotte de in vergelijking met de ons omringende landen hoge hypotheekrente dalen met een half of misschien wel een heel procent. Als de corporaties dan nóg niet durven bouwen, voeg ik daar maar vast aan toe, kun je tijdelijk nog wat van de beoogde verhuurdersheffing kwijtschelden om ze te laten bewegen. Ook dat verdient zich terug.

Arbeidsmarktbeleid en sociale zekerheid

In het sociaal akkoord worden de aanpassingen in het arbeidsmarktbeleid verzacht en is de discussie over het versoepelen van het ont-

slagrecht uitgesteld tot 2016. Op zichzelf is dat begrijpelijk in tijden van crisis, maar gebruik de blessuretijd die nu is ontstaan om alsnog te scoren. Kleinknecht en anderen hebben nog zeer onlangs uitgelegd dat de voor- en nadelen van versoepeling van het ontslagrecht samenhangen met de aard van het werk.⁹ Een soepeer ontslagrecht bevordert de op den duur toch onvermijdelijke doorstroming van neergaande en weinig kennisintensieve bedrijven naar opkomende nieuwe bedrijfstakken, terwijl bedrijven die het moeten hebben van toekomstgerichte innovatie gebaat zijn bij continue scholing en het vasthouden van expertise.

Het is te hopen dat die invalshoek over de vorming en het behoud van menselijk kapitaal wordt meegenomen in de uitwerking van de ambitieuze plannen van het sociaal akkoord om in een nieuwe regionale structuur zoveel mogelijk van werk naar werk te bemiddelen, sectoraal en intersectoraal. Binnen de

Pensioenfondsen en verzekeraars zouden wat minder in het buitenland moeten beleggen

kennisindustrie is inmiddels veel expertise ontwikkeld over het bevorderen van alternatieve inzetbaarheid van mensen, waarbij wordt ingespeeld op technologische vernieuwingen en de dynamiek van de arbeidsmarkt. Maar daarbuiten, in de minder kennisintensieve sector, is het moeilijker om daarvoor de handen op elkaar te krijgen; en toch zal dat nodig zijn om tot een intersectorale doorstroming van arbeidskrachten te komen.

De institutionele vernieuwingen in de sociale zekerheid zijn alleen nog maar in houtskool geschetst. Wat moeten we ons voorstellen bij de mededeling dat werkgevers en werknemers weer de regie krijgen over de WW? Na de

WAO-crisis van de vroege jaren negentig heeft het bloed, zweet en heel veel tranen gekost om ze de regie over de uitvoering van de werknemersverzekeringen te ontnemen, zo bracht voorzitter Buurmeijer van de toenmalige enquêtecommissie in herinnering in *NRC Handelsblad* van 18/19 april. Gaat dat nu beter worden, in een herwonnen soevereiniteit in eigen kring? Dan is het opnieuw te hopen dat werknemers en werkgevers een proactieve agenda gaan ontwikkelen op het gebied van scholing en een bredere inzetbaarheid, en dat de noodzakelijke structurele hervormingen van de arbeidsmarkt dit najaar al voldoende gestalte hebben gekregen om ons gezicht in Europa te redden als zou blijken dat we ook in 2014 niet aan de begrotingsnorm kunnen voldoen.

Een andere budgetnorm voor Europa

Voor ons land begint de uniforme Europese tekortnorm van 3% averechts te werken, want zij knijpt het economisch herstel af, en dat terwijl we — ons zacht spiegeland aan de Europese partners — nog redelijk tot goed scoren in de structurele hervormingen die er uiteindelijk toe doen. Dat blijkt uit het feit dat de internationale financiële markten ons blijven bevestigen met lage rentes.

De huidige norm is een grove maatstaf die is bedacht om potverteren ten laste van andere lidstaten te voorkomen, maar daar is in ons geval geen sprake van, en ook voor de andere lidstaten vormt het structurele (voor de conjuncturele ontwikkeling gecorrigeerde) saldo van de nationale besparingen op den duur een beter aangrijppingspunt om te zien of iedereen zijn eigen broek wel ophoudt.¹⁰ In ons land functioneert een dergelijk naar Zijlstra vernoemd en later door Zalm geactualiseerd structureel begrotingskader al decennialang, en ook het IMF pleit inmiddels voor zo'n 'cyclically adjusted budget deficit'.¹¹ Dat kunnen we ook elders in Europa gefaseerd invoeren, als de Europese regeringsleiders eindelijk eens hun verantwoordelijkheid nemen voor houdbare oplossingen, en niet lan-

ger vluchten in noodverbanden en symptoombestrijding.

Vasthouden aan gelijke kappen voor ongelijke monniken werkt niet, daar zijn de drie aartsvaders van de VVD (Wiegel, Bolkestein en Nijpels) inmiddels ook achter gekomen. Wat nodig is, is maatwerk en doorgaan met hervormen. Het is tijd om — hier en in Europa — normen, condities en beleidslijnen meer te gaan formuleren in termen van harde afspraken over structuurverbeteringen, zoals het IMF dat doet in zijn voorwaarden voor financiële steun, en om het zoeken naar oplossingen nu eens niet te verkokeren, maar beleidsterreinen in samenhang te bezien.

Wat leveren de hier gedane suggesties dan voor Nederland precies op? Dat is moeilijk in te schatten, want aan de ervaringen met de

oliecrisis uit de jaren zeventig zijn weinig aanwijzingen te ontlenuen. Toen was loonmatiging nodig omdat onze concurrentiepositie onder druk stond; nu gelukkig niet. Toen waren de banken en de pensioenen op orde; nu niet. In de goede jaren daarna hebben we de woningmarkt niet durven aanpakken, en ook daar betalen we nu een prijs voor. Kortom, er zijn nu meer variabelen en meer onzekere gedragsreacties in het spel dan toen, en dan moet je varen op het theoretische kompas dat je de particuliere bestedingen zoveel mogelijk moet ontzien als je door die vijf genoemde plagen tegelijk wordt bezocht. Dan moet je wat minder fantasieloos boekhouden per ministeriële portefeuille en structurele onevenwichtigheden in hun onderlinge samenhang bekijken.

Noten

- 1 Hoogduin, 'Goede stappen en (vooral) nog gemiste kansen', in: *Tijdschrift voor Openbare Financien*, 2013 (1), pp. 16-23.
- 2 Van Dijkhuizen c.s., *Voortgangsbericht Verkenning rol van institutionele beleggers bij hypothecaire woningfinanciering*, Den Haag, 11 maart 2013.
- 3 'De vermogens van jong en oud', in *DNB Bulletin*, 25 oktober 2012 (<http://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archieef/dnbulletin-2012/dnb280015.jsp>).
- 4 Van Dalen, en Henkens, 'Het beeld van 'de arme oudere' op de snijtafel', in: *MeJudice*, 11 februari 2013.
- 5 SER, *Nederlandse economie in stabiel vaarwater: Een macro-economische verkenning*, 5 april 2013.
- 6 Bakx, Van Doorslaer en Schut, *Risicoverevening voor de ouderenzorg*, ESB, 11 januari 2013, pp. 20-23.
- 7 Vulperhorst, 'De dode hoek van woningcorporaties', in: Minderman, Goodijk en Van den Berg, red., *Waar is de raad van toezicht?*, deel II, Den Haag (Boom/Lemma), 2012, pp. 237-252; Kerssies en Van Essen, 'Randvoorwaarden voor goed intern toezicht in woningcorporaties', in: Minderman, Goodijk en Van den Berg (red.), *Waar is de raad van toezicht?*, deel II, Den Haag (Boom/Lemma), 2012, pp. 253-267.
- 8 Van Dijkhuizen c.s., *Voortgangsbericht Verkenning rol van institutionele beleggers bij hypothecaire woningfinanciering*, Den Haag, 11 maart 2013.
- 9 Kleinknecht, Naastepad, Storm en Vergeer, 'Soepel ontslag en innovatie', ESB, 8 maart 2013, pp. 134-137.
- 10 Wolfson, 'The Scope for Fiscal Policy in the European Community', in: Fair en De Boissieu, (eds.), *Fiscal Policy, Taxation and the Financial System in an Increasingly Integrated Europe*, Dordrecht/Boston (Kluwer Academic), 1992, pp. 361-382.
- 11 IMF, *IMF Survey online*, 16 april 2013.

Zekerheid op het werk loont

Flexibele arbeidskrachten worden slechter betaald dan vaste medewerkers. Om aan dat loonverschil iets te doen is het zinvoller flexibel werk met meer zekerheden te omgeven dan om te tornen aan de bescherming van werknemers met een vast contract.

ERNST SEGERS

Oud-stagiair bij de WBS, econoom (MSc economie, Tilburg University) en student Études Européennes in Brussel

In het sociaal akkoord zijn nieuwe afspraken gemaakt over het ontslagrecht. Deze afspraken worden van kracht in 2016 en moeten leiden tot een betere balans tussen vaste en tijdelijke contracten. Voor vaste contracten wordt de bescherming verminderd, terwijl tijdelijke werknemers juist meer beschermd worden.

Een belangrijke wijziging die werd bedongen in het sociaal akkoord betreft de transitievergoeding. Deze vergoeding is vergelijkbaar met de huidige ontslagvergoeding voor vaste contracten. De hoogte van de vergoeding wordt fors lager. Bij onvrijwillig ontslag hebben werknemers na twee jaar recht op deze vergoeding, die verder alleen afhankelijk is van het aantal dienstjaren en niet meer van het type contract dat een werknemer heeft.

Verder wordt het aantal opeenvolgende tijdelijke contracten waaronder een werknemer mag werken teruggebracht van vier naar drie; wordt de periode waarin een werknemer aanengesloten onder tijdelijke contracten mag werken teruggebracht van drie jaar naar twee jaar; komt er geen proeftijd meer bij tijdelijke contracten korter dan een halfjaar en wordt het gebruik van nulurencontracten ontmoedigd. Voor vaste contracten is onder andere geregeld dat economisch ontslag al-

leen mogelijk is via het UWV. Een hoger beroep op het UWV-besluit loopt nog wel via de kantonrechter. Ontslag vanwege bijvoorbeeld een conflict op het werk, loopt juist weer standaard meteen via de kantonrechter.

Met deze maatregelen proberen de sociale partners en het kabinet een betere balans te vinden tussen aan de ene kant de wens van een dynamisch arbeidsmarkt bij werkgevers en aan de andere kant het aanpakken van de doorgeslagen flexibiliteit. De schoonmaak- en thuiszorgindustrie zijn voorbeelden van sectoren waarin die flexibiliteit is doorgeschooten. Kwetsbare werknemers werken daar vaak met zeer weinig zekerheid. Werkgevers concurreren in aanbestedingsrondes vooral op prijs. Als een nieuwe werkgever de aanbesteding wint, kunnen de werknemers die mee mogen verhuizen daarom rekenen op verschaalde arbeidsvoorwaarden.

Maar ook werkgevers in andere sectoren zeggen behoefte te hebben aan veel flexibiliteit. Zij zouden dan sneller kunnen reageren op een veranderende vraag. Werknemers zullen in een flexibeler arbeidsmarkt sneller aangenomen (of ontslagen) worden en zouden zich daardoor ook makkelijker verplaatsen naar nieuwe, innovatieve sectoren, is het idee.

Daarnaast zijn er veel zzp'ers die vrijwillig afstand doen van beschermende wetgeving. Zij zijn meestal goed opgeleid en ontlenen hun zekerheid aan de vaardigheden en talenten die ze bezitten, niet uit collectieve arrangementen.

Onderzoek naar loonongelijkheid

In een onderzoek dat ik verrichtte voor mijn scriptie aan de Universiteit Tilburg naar het belang van beschermende wetgeving op de arbeidsmarkt, blijkt dat de flexibiliteit en onzekerheid van tijdelijke contracten bij kwetsbare groepen leiden tot betaling van een lager loon. De onderhandelingspositie van deze werknemers is vaak zwak omdat ze last hebben van veel concurrentie op de arbeidsmarkt: voor hen tien anderen. In een situatie met weinig ontslagbescherming is het voor deze werknemers lastig om looneisen te stellen.

Het belang van beschermende wetgeving voor met name flexibele werknemers wordt ook gevonden in een studie van de OESO waaruit blijkt dat slechts het hebben van een tijdelijk contract al oorzaak is van lager loon.¹ En uit ander onderzoek blijkt een positief verband tussen de opzegtermijn van werk en het hoogte van het loon.²

Voor mijn onderzoek heb ik een verband gelegd tussen de mate van ontslagbescherming en de loonongelijkheid in vijftien West-Europese landen in de periode 1985-2008.³ Later heb ik voor de Wiardi Beckman Stichting een onderscheid gemaakt voor tijdelijke en vaste contracten. Deze gegevens worden bijgehouden door de OESO. In de OESO-index wordt de rigiditeit van regelgeving op de arbeidsmarkt in kaart gebracht. Obstakels voor rekrutering en ontslag — zoals een lange opzegtermijn, hoge ontslagvergoedingen, hoge vergoedingen voor onterecht ontslag en strenge beperking voor de inzet van uitzendbureaus — dragen bij aan een hogere score.

Daarnaast houdt de OESO ook statistieken bij over de loonverhoudingen binnen landen. Om de loonverhoudingen in een land te on-

derzoeken groepeerde de OESO de lonen in tien 10%-groepen. De negen loongrenzen tussen deze groepen (decielen) worden aangeduid als D₁, D₂ t/m D₉. In mijn onderzoek heb ik de meest gebruikte loonverhoudingen gebruikt, namelijk de verhouding tussen de grootverdieners en de minst verdienende werknemers (D₉:D₁). De verhouding tussen de mediaan loongroep en de laagste loongroep (D₅:D₁) en de verhouding tussen de grootverdieners ten opzichte van de mediaan loongroep (D₉:D₅).

Naast ontslagbescherming kunnen ook andere aspecten van invloed zijn op loonongelijkheid zoals: de kracht van de vakbonden, coördinatie tussen sociale partners, minimumlonen en macro-economische omstandigheden.⁴ Ook deze zijn meegenomen in de analyse, hiervoor verwijs ik naar mijn scriptie op de website van de Wiardi Beckman Stichting.

Resultaten

De resultaten laten zien dat vooral een verhoging van de ontslagbescherming voor tijdelijke contracten de loonongelijkheid vermindert. Een verscherping van het ontslagrecht voor tijdelijke contracten houdt in dit model verband met een daling van 5,5% (-0,158) van de loonongelijkheid tussen de hoogste en laagste loongroep in het model (D₉:D₁). Voor vaste contracten was dit verband niet sterk. Voor deze contracten zijn de lonen meer rigide. Hieruit kan worden geconcludeerd dat veel vaste werknemers en hun werkgevers minder gevoelig zijn voor een aanpassing in de ontslagbescherming bij het vaststellen van de lonen.

Doordat de looptijd van tijdelijke contracten korter is dan van vaste contracten zal een aanpassing van het ontslagrecht het eerst effect hebben op het loon van werknemers met tijdelijke contracten. Zij zullen immers eerder dan mensen met een vast contract van baan wisselen en opnieuw moeten onderhandelen over hun loon. Verder hebben veel kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt een tijdelijk contract zoals laagopgeleiden, vrouwen (moe-

ders) en migranten.⁵ Deze werknemers schip- peren relatief vaak tussen tijdelijk werk en werkloosheid waardoor hun carrièreperspec- tieven mager zijn en het voor hen vaak lastig is hun kennis en vaardigheden verder te ontwik- kelen. Door het ontslagrecht van tijdelijke contracten te verstevigen wordt de leercurve van deze werknemers minder frequent onder- broken en zullen ontslagen evenrediger ver- deeld worden over groepen werknemers. Ook kan meer baan zekerheid een stimulans zijn

Een soepel ontslagrecht leidt tot een onevenwichtigere loonspreiding over bestaande banen

voor werkgevers om te investeren in een werk- nemer of voor een werknemer om te investe- ren in bedrijfsspecifieke trainingen. Aange- zien hierdoor de arbeidsproductiviteit over het algemeen wordt vergroot, kan ook dit de lonen positief beïnvloeden en dus de loonon- gelijkheid verminderen.

Werknemers naar wie veel vraag is worden beschermd door hun kennis en kunde, op hen heeft een aanpassing van het ontslagrecht dus minder impact. Hoe beter hun onderhande- lingspositie is, hoe minder beschermende wetgeving zij nodig hebben. Het is dan ook

niet verwonderlijk dat ontslagrechtversoepe- ling geen sterk effect blijkt te hebben op de hogere loongroepen (D9:D5).

Minder loonongelijkheid

Empirisch onderzoek van de OESO en van an- deren heeft aangetoond dat, gemeten over een hele economische cyclus, een flexibele ar- beidsmarkt niet leidt tot banengroei.⁶ Welis- waar zullen werknemers sneller aangenomen worden in een aantrekkende economie, maar tegelijkertijd krimpen personeelsbestanden harder bij economische tegenwind. Dit ver- sterkt de bevinding dat een soepel ontslag- recht leidt tot een onevenwichtigere loon- spreiding over bestaande banen. De grotere ongelijkheid is hierdoor niet het gevolg van banencreatie aan de onderkant van de ar- beidsmarkt. Deze zogenoemde instapbanen die worden gekenmerkt door een laag loon en dito ontslagbescherming worden niet structu- reel aan de arbeidsmarkt toegevoegd. Ze zijn een tijdelijk verschijnsel in tijden van econo- mische voorspoed. Als het economisch tegen- zit betalen alle werknemers hieraan mee door een vergrootte onzekerheid.

In het sociaal akkoord wordt duidelijk geko- zen voor een evenwichtigere ontslagbescher- ming. Een betere balans in beschermende wet- geving zal bijdragen aan een gelijkmatigere loonverdeling. Vooral de versterking van de rechtspositie van werknemers aan de onder- kant van de arbeidsmarkt heeft dit effect. Hier- door wordt de arbeidsmarkt eerlijker.

Tabel 1 De relatie tussen de ontslagbescherming en loonongelijkheid

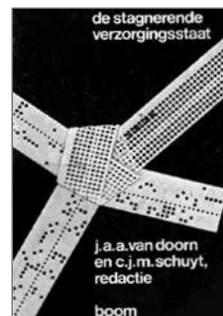
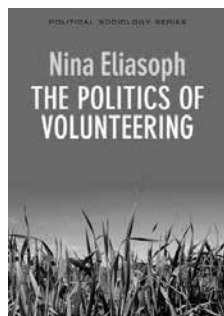
Ontslagbescherming	loonverhouding (D9:D1)	loonverhouding (D5:D1)	loonverhouding (D9:D5)
Tijdelijke contracten	-0,158**	-0,068 **	-0,0277*
Vaste contracten	-0,042	-0,039	0,049

**=significantieniveau van 1%, *=significantieniveau van 10%

Noten

- 1 Fournier, J. en I. Koske (2012), *Less Income Inequality and More Growth — Are they Compatible? Part 7. The Drivers of Labour Earnings Inequality — An Analysis Based on Conditional and Unconditional Quantile Regressions*, OESO Economics Department Working Papers, nr. 930.
- 2 Van der Wiel K., (2010), 'Better protected, better paid: Evidence on how employment protection affects wages', in: *Labour Economics*, 17, pp. 16–26
- 3 Oostenrijk, België, Nederland, Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk, Zweden, Finland, Denemarken, Spanje, Italië, Griekenland, Ierland, Noorwegen, Portugal. Zie Segers, E, *The Return on Job security*, Tilburg University 2012.
- 4 De data voor deze subfactoren komt uit de database van J. Visser, 'Data Base on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts, 1960-2010' version 3.0. Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies AIAS.
- 5 OESO (2004), *OESO Employment Outlook*; Causa, O. en S. Jean, (2007), 'Integration of Immigrants in OECD Countries: Do Policies Matter?', in: OECD Economics Department Working Papers, nr. 564.
- 6 OESO (2004), *OESO Employment Outlook*; Bertola, G., T. Boeri en S. Cazes, (1999), *Employment protection and labour market adjustment in OECD countries: Evolving institutions and variable Enforcement*, Employment and Training Papers 48; Bertola, G., (1990), 'Job Security, Employment and Wages', in: *European Economic Review* 34, pp. 851-886; Bertola, G., (1992), 'Labor Turnover Costs and Average Labor Demand', in: *Journal of Labor Economics*, 10 (4), pp. 389-411.

Wie luisteren wil, moet ook voelen

THE POLITICS OF VOLUNTEERING

Nina Eliasoph, Polity Press, Londen 2013

ALS MEEDOEN PIJN DOET. AFFECTIEF BURGERSCHAP IN DE WIJK

Evelien Tonkens & Mandy de Wilde, Van Gennep, Amsterdam 2013

DE AFFECTIEVE BURGER. HOE DE OVERHEID VERLEIDT EN VERPLICHT TOT EEN NIEUWE PUBLIEKE MORAAAL

Thomas Kampen, Imrat Verhoeven & Loes Verplanke (red.), Van Gennep, Amsterdam 2013

DE STAGNERENDE VERZORGINGSSTAAT

Jacques van Doorn & Kees Schuyt, Boom, Meppel 1978

MENNO HURENKAMP

Hoofdredacteur S&D

De verzorgingsstaat zou uiteindelijk niet meer moeten zijn dan een emancipatiemiddel, niet een beweging die streeft naar het eeuwige leven maar een manier om mensen minder afhankelijk te maken, schreven Jacques van Doorn en Kees Schuyt in de *De stagnerende verzorgingsstaat* uit 1978. 'De arbeidersbeweging en andere emancipatorische stromingen hebben hun historische taak altijd gezien als

een voorbijgaande. Wie een tweederangsburger gold, werd geleerd dat hij niet de mindere was, maar de gelijke van anderen, en dat wie dit zelfrespect wist op te bouwen, ook het respect van zijn medeburgers zou winnen. De verzorgingsstaat behoort geen ander ideaal te hebben. Juist omdat zij over zoveel voorzieningen beschikt, is het haar doodzonde te suggereren dat velen niet op eigen benen kun-

nen staan en die voorzieningen nodig hebben. Die zonde heeft trouwens een straf: indien de suggestie inderdaad massaal wordt opgenomen — en er zijn tekenen dat dit gebeurt — zal de consumptieve vraag naar welzijn blijven toenemen tot het systeem aan overbelasting bezwijkt.’

We zijn dertig jaar verder en de financiële crisis heeft de vraag weer prominent op de agenda gezet of de verzorgingsstaat inderdaad niet meer dan een middel en geen doel was. ‘Het kabinet heeft een stelsel voor ogen waarin de rol van de overheid groter wordt naarmate mensen meer zorg nodig hebben, minder inkomen hebben en hun sociale netwerk minder op kan vangen’, schrijft staatssecretaris Martin van Rijn in zijn nota over de hervorming van de langdurige zorg (25 april 2013, kamerstuk 114352-103091-LZ.)

De terugtrekkende beweging die Van Rijn beschrijft is een mooie pars pro toto voor een beweging die al een jaar of twintig aan de gang is: mensen moeten meer voor zichzelf en voor anderen zorgen, meer zelf betalen en minder zeuren. Maar is de verwezenlijking van dat ideaal van ‘op eigen benen staan’ inderdaad in zicht? Of is het huidige snijden in voorzieningen tijdelijk en worden zodra de economie aantrekt weer mooie regelingen gemaakt die de van oudsher stevige relatie tussen burger en overheid bestendigen, denk aan de jaren negentig met de invoering van de PGB’s en de zogenaamde Melkertbanen? Het is te vroeg om er iets over te zeggen, zou Mao’s rechterhand Tsjoe en Lai ooit over de Franse Revolutie hebben gezegd en dat geldt vermoedelijk ook hier.

Wat wel genoteerd moet worden is dat in korte tijd de verwachtingen van wat mensen voor elkaar kunnen en willen doen sterk zijn toegenomen. De wetsvoorstellen voor de herziening van onder meer de AWBZ (langdurige zorg), WMO (maatschappelijke participatie), de ZVW (ziekte) en de Participatiewet (arbeidsmarktdeelname) zijn nog volop onderwerp van gesprek, maar één thema komt er telkens in terug: meer inzet door burgers, minder

inzet door de overheid. En wie de moeite neemt om het woord ‘vrijwilligers’ in te voeren in de databank van de rijksoverheid, ontdekt al snel dat alle departementen beleidsdocumenten produceren waarin meer wordt verwacht van vrijwilligers. Ja, ook Verkeer, ook Financiën. Dat Nederland ondertussen al min of meer wereldkampioen vrijwilligerswerk is, maakt deze beweging niet makkelijker. Er moet dus in toenemende mate een beroep op het gevoel van burgers gedaan worden. Hoe dat in z’n werk gaat komt in drie recente publicaties aan de orde.

Empowerment talk

De Amerikaanse sociologe Nina Eliasoph publiceert eerder de studie *Avoiding politics* (1998), waarin ze beschreef hoe Amerikanen hardnekkig proberen om hun maatschappelijk engagement apolitiek vorm te geven. Politiek is ‘vies’, hebben ze geleerd van de media, politiek gaat alleen maar om belangenstrijd en ruzie en beide zijn verkeerd. Fatsoenlijke mensen zouden zich daar ver van moeten houden. Dus zetten Amerikanen zich wel in voor zeehonden en bemoeien ze zich niet met de bouw van een kerncentrale in de buurt. Onlangs verscheen van haar hand *The politics of volunteering*.

Eliasoph signaleert daarin dat in de Verenigde Staten maatschappelijke inzet in de greep is van ‘mantra’s’, waarin vrijwilligerswerk aan de ene kant goed is voor degene die het doet en aan de andere kant voor degene die het ontvangt. Ze bekijkt vrijwilligersprojecten met kansarme jeugd in een kleine Amerikaanse stad. ‘Empowerment talk’, noemt Eliasoph de mantra’s waarmee die projecten worden opgezet: beide partijen ontwikkelen zich immers, als we de retoriek geloven. De actieve burger ontwikkelt leiderschapskwaliteiten en de bereidheid uit zijn *comfortzone* te stappen. Hij of zij leert zich bovendien niks gelegen te laten liggen aan experts (die immers altijd traag zijn) of aan kennis uit het verleden die de belofte op een schitterende

toekomst voor de cliënten zou kunnen bezodelen. Laat staan aan zaken als bureaucratie of top-down management. Een frank en vrij type, dat in de avonduren snel en met plezier armen (van geest of portemonnee) er weer bovenop helpt. En de hulpontvanger weet zich vanzelfsprekend geïnspireerd door de vrijwilliger, om meer van zijn of haar leven te maken. Beiden maken zo een 'diep transformation' door, als je de politiek moet geloven.

Amerika vergelijken met Nederland is niet zinvol in kort bestek, maar wat blijft van de etnografische studie van Eliasoph is de beperkte werking van kortlopende, overoptimistisch getoonzette vrijwilligersprojecten. De optimistische houding die gepropageerd wordt met empowerment talk leidt tot allerlei onbedoelde gevolgen. De organisatoren steken hun tijd vooral in budgetverantwoording jegens opdrachtgevende overheid of marktpartijen, door te zorgen dat ze toch vooral media-aandacht krijgen. De actieve burgers zien er een mooie manier in om hun cv op te krikken. De kansarme jongeren die zich geholpen moesten weten, blijven lichtelijk geïntimideerd achter, eerder cynischer dan wijzer. Voor serieuze interactie, die op de een of andere manier de bestaande verhoudingen tussen kansarm (lees in dit geval: zwart) en kansrijk (wit) aan de orde stelt, ontstaat zelden plaats wanneer empowerment talk de toon zet. Daarvoor wisselen de vrijwilligers elkaar te vaak af, daarvoor is de druk om toch maar zoveel mogelijk deelnemers te hebben te groot.

In de reeks jaarboeken van het *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* verschijnen deze maand maar liefst twee boeken die zich min of meer met dezelfde thematiek bezighouden, maar dan in Nederland. *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk* onder redactie van Evelien Tonkens en Mandy de Wilde en *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot een nieuwe publieke moraal* onder redactie van Thomas Kampen, Imrat Verhoeven en Loes Verplanke. Beide gaan in op het beleidsoffensief van de overheid richting de burgers, een offensief waarin begrippen als auto-

nomie, eigen kracht, netwerk, meedoen en lokale gemeenschap de toon zetten.

Beide boeken brengen via meer dan tien case-studies onderdelen van eenzelfde beweging in beeld; het ene boek strikt met voorbeelden uit het buurtbeleid, het andere met een wat algemener bereik, met onder andere ook de sociale zekerheid en de publieke opinie. De beweging is dat burgerschap emotionaliseert: werd het lidmaatschap van de gemeenschap van oudsher gedefinieerd door politieke en sociale rechten en plichten, zaken die je kon *doen*, nu moet je ook dingen *voelen* om erbij te horen. Impliciet en expliciet wordt het beleid geladen met *gevoelsregels*. Je moet beseffen dat elke dienst een tegenprestatie

In de verzorgingsstaat nieuwe stijl wordt vooral veel van vrouwen verwacht

verlangt, dat wanneer je hulp krijgt je natuurlijk niet op de bank kunt blijven zitten. Je moet beseffen dat jouw buurt van jou is, jouw land van jou is, en dat je er daarom zorg voor moet dragen. Je moet weten dat ieder mens talenten heeft, en dus moet je ook de jouwe maximaal benutten. Je moet weten dat het geld van de staat op is, en dat je dus zelf in actie zult moeten komen. Je moet de kernwaarden van de Nederlandse staat niet *weten*, maar verinnerlijken, volgens de minister van Sociale Zaken en Integratie.

Dus hamert de overheid meer op eigen verantwoordelijkheid. Van professionals wordt verwacht dat ze tot achter de voordeur de cliënten nazitten die zich onttrekken aan controles. Mensen die langdurige zorg ontvangen worden eens flink door elkaar gerammeld of ze die hulp wel 'echt' nodig hebben. Hulpontvangers in het algemeen wordt gezegd toch vooral zo lang mogelijk thuis te blijven en niet zomaar in instituties te gaan zitten, omdat het

‘thuis’ tenslotte ‘beter’ is. Bijstandsontvangers worden ‘bevrijd’ door verplicht vrijwilligerswerk. Buurtbewoners moeten zich drukker maken om de lokale sociale cohesie, door ‘trots’ te zijn op de buurt, ‘respect’ uit te dragen voor buurtbewoners, door ‘genegenheid’ voor elkaar te voelen.

Zorgen voor anderen

De boeken bieden een genuanceerd beeld. Verreweg de meeste mensen vinden het prettiger om in de maatschappij te staan dan eraan. Als daar soms wat dwang bij hoort,ervaart men dat lang niet altijd als duurzaam negatief. Wel nemen de verwachtingen toe wanneer iemand uit de bijstand naar vrijwilligerswerk wordt geduwd; hoopt diegene vervolgens ook op nu en dan een aardig woordje of zelfs een of andere vorm van carrière.

Ook vinden de meeste mensen het redelijk vanzelfsprekend nu en dan wat bij te dragen aan de eigen omgeving, het duw- en trekwerk met andere buurtbewoners of met professionals neemt men morrend voor lief. Waar vermoedelijk nog de meeste aarzeling zit ten aanzien van het nieuwe burgerschap dat de overheid verlangt, is in de mate waarin men bereid is daadwerkelijk anderen te verzorgen: zomaar de verantwoordelijkheid voor ouders, laat staan burens nemen, zien Nederlanders niet zo zitten. Je eigen rotzooi (kinderen, gezondheid, taalbeheersing) in de gaten houden, akkoord. Maar bij verderstreckende zaken als verzorging van ouderen, veiligheid of gezondheidszorg vinden Nederlanders nog altijd dat de overheid hoofdverantwoordelijk is.

In de conclusie van *De affectieve burger* noemen Duyvendak en Tonkens twee punten die hier niet onvermeld mogen blijven. Het is nog maar de vraag of dit ‘gevoelsoffensief’ daadwerkelijk tot een vrijere rol voor de burger in de verhouding overheid-burger leidt. Al die burgers moeten de goede kant opgeduwd worden, en dat vergt veel coaching en begeleiding. Misschien niet meer door het rijk maar dan toch door de gemeente. Het zou niet de

eerste keer zijn dat de terugtrekkende overheid heel hard aan het controleren sloeg. De daadkrachtige taal waarmee de regering hulpbehoevendens wil gaan toetsen, migranten wil integreren, werkzoekenden aan een baan helpen en mantelzorgers wil gaan ondersteunen, belooft wat dat betreft weinig goeds.

Het tweede punt is dat nergens in het beleid expliciet gemaakt wordt dat in de verzorgingsstaat nieuwe stijl vooral veel van vrouwen verwacht wordt. Vrouwen doen nu al verreweg het meeste vrijwilligerswerk en wanneer er niet een ondubbelzinnige inspanning wordt gedaan om daar iets aan te veranderen, is er geen enkele rede om te veronderstellen waarom dat patroon in de nabije toekomst verandert. Ongeclausuleerd vragen om ‘meer vrijwilligerswerk’ betekent: ‘meer vrouwelijk vrijwilligerswerk’.

Naast de toenemende nadruk op emoties om het plichtsgevoel bij burgers te mobiliseren, is nog minstens één relevant verschijnsel op te merken dat de drie boeken delen. Impliciet ligt in veel denken over maatschappelijke betrokkenheid verscholen dat het beter is wanneer burgers zich spontaan inzetten, dat ze meedoen niet omdat de overheid het wil, maar omdat ze zelf vinden (voelen) dat het nodig is: burgerschap zou onbevlekt moeten zijn. Drie opvattingen grijpen daarbij in elkaar. Vanuit het eigenbelang komt betrokkenheid bij de publieke zaak vanzelf, is de redenering in de lijn van de Franse aristocraat Alexis de Tocqueville die in de negentiende eeuw de jonge Amerikaanse democratie bestudeerde. Je moet niet verwachten dat mensen zich om staatszaken bekommeren – wanneer ze zelf behoefte hebben aan een weg die naar hun dorp voert, dan weten ze de overheid te vinden. Daarnaast is er een diepe culturele laag in onze samenleving die veronderstelt dat je altijd *jezelf* moet zijn, authentiek, origineel, niet afhankelijk. Aan de hand lopen van de staat of de kerk of het welzijn remt je persoonlijke groei. En ten slotte is er de redenering dat echte menselijke warmte uit het hart komt en niet via de wet, dat hulp van professionals of

van de staat op de een of andere manier minder is dan die van je buurman. Samen leidt het tot de populaire redenering dat 'eigen kracht' beter is — een mooi zetje in de rug voor wie uit bezuinigen wil.

Maar in de Nederlandse wijken waar het niet zo goed gaat, of bij het helpen van Amerikaanse kinderen waarmee het niet zo goed gaat, blijkt uit de drie studies, is het niet zo zinvol onbevlekt burgerschap af te wachten. De mengelmoes van bedrijven en lokale overheid en restjes maatschappelijk middenveld is daar hard nodig, omdat de individuele mensen te weinig zelfvertrouwen/vaardigheden/netwerk hebben om spontaan in beweging te komen of te blijven. Buurtbewoners maken elkaar af en moeilijke leerlingen haken af wanneer hun energie niet op een zinvolle manier getunneld wordt. Gezellige buurtbarbecues worden gedomineerd door bewoners met de grootste mond wanneer iedereen zijn gang kan gaan, en snelle jongens en meisjes zijn handig om vrijwillig het vuil in de buurt op te ruimen, maar niet om vijf, zes, zeven keer een eenvoudige wiskundesom te moeten uitleggen en dan volgende week weer.

Eliasoph: 'The litter does not care if a different, untrained volunteer comes up next month, but the human recipient of personal face to face aid usually does.' In plaats van het fragiele engagement in de zwakkere delen van de maatschappij te bevrijden van de staat of andere vormen van duurzame of paternalistische verbondenheid, kan misschien beter het moderne eigen kracht vocabulaire bevrijd worden van retoriek.

Maar over de vraag *hoe* de verzorgingsstaat nieuwe stijl eigenlijk vorm moet krijgen bestaat goedbeschoofd niet ongelooflijk veel discussie — de gemoederen lopen nu bijvoor-

beeld hoger op rond illegaliteit en schaliegas. 'Een vitaal democratisch debat over herziening van de verzorgingsstaat ontbreekt', concluderen Duyvendak en Tonkens (de laatste schrijft in beide bundels) in *De affectieve burger*. De vraag rijst of politieke partijen inzake sociale zekerheid een afspiegeling van de bevolking vertegenwoordigen. Sociale bewegingen op dit terrein zijn in ieder geval in geen velden of wegen te bekennen. Voor zover de burger protesteert is dat via nu en dan een stem op een populistische partij. Voor waarneemers uit het Haagse is dat mogelijk een schokkende handeling, maar in het repertoire van verzet is dat een schamele actie.

In die zin zit er iets horigs in het emotionele burgerschap dat Nederlanders aan de dag leggen: snel bereid om meer eigen verantwoordelijkheid voor hun directe omgeving te dragen wanneer de overheid dat vraagt, niet ogenblikkelijk van plan om de stress en de ellende die dat oplevert te vertalen in politieke of maatschappelijke actie, en wanneer het dan over grotere zaken als veiligheid of verzekeringen gaat wil men toch liever dat de overheid zoveel mogelijk zorgen bij ze weghoudt. Wie niet luisteren wil moet maar voelen, gaat het spreekwoord. Maar in Nederland lijkt het nu eerder zo dat men best wil luisteren en toch moet voelen.

Het gevoelsoffensief slaat aan voor zover het de directe omgeving van mensen betreft, maar de publieke ruimte lijkt op de een of andere manier buiten schot te worden gehouden. Waar is de politieke agenda waarmee vrouwen of patiënten of kinderen met ongehooflijk irritante ouders terugvechten? Horig burgerschap — het is misschien een suggestie dat de verzorgingsstaat als emancipatiemachine nog niet helemaal geslaagd is.

Aan de basis van het wantrouwen ligt de markt

In de serie kritiek op de Europese Unie: willen we een gezamenlijke toekomst voor Europa, dan moet er een einde komen aan het eeuwige marktdenken en moeten we accepteren dat het eigene van Europa nu juist gelegen is in zijn culturele diversiteit.

THOMAS VON DER DUNK

Cultuurhistoricus

Ik ben een groot liefhebber van Europa. En juist daarom constateer ik de laatste jaren bij mijzelf een groeiende afkeer van de Europese politiek. Dat heeft alles te maken met de eenzijdige richting waarin ook Europa zich onder invloed van de al enige decennia lang dominante neoliberale ideologie begeeft: in de richting van een alles omvattende markt, waarbij die markt steeds meer de koers van de politiek dicteert en mét de politiek ook de burger machteloos heeft gemaakt. Het vertrouwen van een handvol ongrijpbare beursspeculanten is voor het overleven van regeringen in Athene, Rome en Madrid inmiddels doorslaggevend dan dat van miljoenen eigen inwoners. En ook voor het overleven van de Europese Unie zelf.

De grote pleitbezorger van Europa en de euro, de parlementaire aanvoerder van de liberalen Guy Verhofstadt, zei het op 27 januari tijdens een verhit debat in het tv-programma *Buitenhof* letterlijk: de markt zal eenvoudig verdere integratie van de eurolanden op haar voorwaarden afdwingen. Met andere woorden: de burgers kunnen wel tegen zijn, maar ze hebben geen keus. Over de vraag of de nationale gemeenschappen moeten opgaan in

een internationale politieke unie hebben zij zelf niets meer te zeggen.

Een lapsus in het heetst van de woordenstrijd die de waarheid verraadt? Als analyse is Verhofstadts uitspraak vermoedelijk juist, maar zij markeert dan wel het democratisch failliet van het Europese project. Hier krijgt de bevolking uit de mond van een van haar meest bevlogen volksvertegenwoordigers te horen dat er op een cruciaal punt in de praktijk niet veel meer te vertegenwoordigen valt. Een onverdachte bron is nauwelijks denkbaar. Eigenlijk zegt hij: als Europees politicus ga ik niet meer over het voornaamste hoofdpijndossier van de Europese politiek, de beslissingen op dat beleidsterrein hebben wij feitelijk naar ongekozen machten gedelegeerd.

Kan dan het toenemende cynisme van de Europese burgers verbazen? Let wel: deze uitspraak komt van de voorman van juist die politieke stroming die onder het motto 'meer vrijheid' als geen ander ideologisch verantwoordelijk is voor de ontketening van de financiële sector die deze nu onontkoombare dwang, en daarmee dit nu door hemzelf erkende gebrek aan politieke keuzes voor de burgers, mogelijk heeft gemaakt. Die dictaten van

de financiële markten, die Europese en nationale politici thans dwingen tot maatregelen die haaks op de beloften aan en de wensen van hun eigen burgers staan, zijn immers slechts mogelijk geworden als gevolg van een al drie decennia dominante neoliberale markt-ideologie, die in de hele westerse wereld tot massale privatisering heeft geleid. Daardoor is de burger inmiddels nagenoeg de macht ontnomen om via de politiek nog enige invloed uit te oefenen op de organisatie van het eigen bestaan: door de onzichtbare hand van de markt heilig te verklaren heeft de politiek zichzelf, en daardoor automatisch ook de burger, steeds meer buitenspel gezet. De keuzemogelijkheid van burgers om als collectief de inrichting van de eigen samenleving te bepalen is ingeruild voor de individuele schijnkeuze van de consument, die nu mag beslissen of hij zijn dagelijkse portie 220 volt wisselstroom van energieleverancier X of Y betreft.

Ook op het Europese continent is de 'grote overheid' door de marktideologen tot hoofdprobleem verklaard. Marktideologen die binnen Nederland allereerst vertegenwoordigd worden door de politici van de VVD, de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie: een naam die men in het licht van de essentie van de boven geciteerde uitspraak van haar geestverwant Verhofstadt nu nog slechts met hoon kan lezen.

Deregulering en belastingvrijstelling

Na de val van de Muur, toen het communistische tegenmodel uit zichzelf in elkaar gezakt was, grepen deze neoliberalen hun kans door in één moeite door ook de aanval op het gemengde Rijnlandse model in te zetten ten einde dit door het Angelsaksische te vervangen. Met de ineenstorting van de Sovjet-Unie was de potentiële dreiging van een revolutie, die eigenlijk al sinds de dagen van Bismarck de kapitalistische elite tot zelfbeheersing had gedwongen, definitief verdwenen. Daarmee werd de sociaal-democratie, als eeuwige en eeuwig noodzakelijke corrector van de uitwas-

sen van het kapitalisme, haar voornaamste wapen uit handen geslagen: de angst van de rijke bovenlaag voor het communisme, die die bovenlaag decennialang compromisbereid had gemaakt. Het is na 1989 ook door diverse bedrijfsmagnaten onomwonden gezegd: nu hoeven we met jullie geen rekening meer te houden en kunnen wij doen wat wij willen – werken jullie niet mee, dan verplaatsen wij ons bedrijf en ons kapitaal gewoon naar het buitenland. Dat werd door de voortschrijdende globalisering sowieso steeds makkelijker.

Heel concreet zien wij dat sedert enige maanden nu ook van miljardairs een bescheiden extra offer wordt verlangd. De getroffen en verhuizen boos naar België en de Franse acteur Depardieu stort zich om de fiscus te ontlopen zelfs in de armen van Poetin. In het grootste neoliberale paard van Troje binnen de Europese Unie, de Londense City, rolt Cameron nadrukkelijk de loper voor hen uit. Ook de afgelopen maanden zijn het de Britten geweest die met een beroep op de vrije markt echt stringente Europese regelgeving op bankengebied hebben weten te voorkomen.

Tot de belastingontwikkingsparadijzen voor de brievenbusfirma's van multinationals en multimiljardairs blijkt inmiddels naast de Kanaal- en Kaaimaneilanden tevens Nederland te horen, en de lauwe reactie van vooral de VVD-Kamerfractie en VVD-staatssecretaris Frans Weekers is veelzeggend: gewoon een kwestie van vrije concurrentie. Zo'n acht biljoen euro stroomt onder dat motto jaarlijks nagenoeg onbelast door Nederland, omwille van een klein voordeeltje van duizend banen en een miljard aan extra overheidsinkomsten. Een bedrag waarmee het hele Europese begrotingsgat gevuld kan worden, en dat dus nu elders door gewone burgers en bedrijven moet worden opgehoest, terwijl de belastingontwikkelaars natuurlijk wel van de door anderen betaalde collectieve infrastructuur profiteren. Het is geen toeval dat de bij deze parasitaire mentaliteit behorende graaicultuur aan de top eveneens na de val van de Muur een aanvang nam.

Het wantrouwen van burgers jegens de politiek wordt verder versterkt door het feit dat de politiek, door die zelf gecreëerde vrije mondiale markt, nauwelijks in staat blijkt om daaraan een einde te maken. Of niet in staat wil zijn. Frits Bolkestein mompelde in een aflevering van *Buitenhof* van 13 januari dat hij niet zoveel met ‘jaloeziecultuur’ op had. Ja, in China, daar waren de welvaartsverschillen inderdaad absurd. In het Westen viel het zijns inziens allemaal wel mee.

Maar ook al resulteert een en ander in Europa nog niet in zulke obscene contrasten als in Amerika, de afstand tussen de middenklasse en de Quote 500 is ook bij ons enorm gegroeid. Steeds meer is de wetgeving op de behoeften van die laatsten afgestemd: met vergaande deregulering en belastingvrijstelling dienden alle barrières voor ultrawinstgevend internationaal ondernemen te worden geslecht. Dat kwam neer op een amerikanisering van de Europese samenleving, lees: een geleidelijke afbraak van de verzorgingsstaat, zoals minder ontslagbescherming en minder sociale zekerheid.

Tanend vertrouwen in Europa

Als gevolg daarvan werd de staat doelbewust afgebroken ten behoeve van de belangen van het internationale bedrijfsleven, teneinde vrij baan voor ‘de markt’ te scheppen, die op vrijwel alle terreinen van het maatschappelijk leven tot een politieke fetisj is uitgegroeid. De markt is inmiddels oppermachtig omdat zij door bepaalde politici oppermachtig is gemaakt. Zij is nu zo oppermachtig dat de markt de staat inmiddels dwingen kan om het probleem dat die oppermachtige, gedereguleerde markt juist zelf heeft veroorzaakt — de financiële crisis door de totale ontsporing van het bankwezen — ‘op te lossen’ door de staat nog verder af te breken, waardoor dat dictaat in de toekomst nog veel dwingender zal zijn. Het is deze ontwikkeling die vermoedelijk de hoofdreden vormt voor het feit dat steeds meer mensen steeds minder van Europa willen weten.

In die ontwikkeling speelt namelijk Europa een belangrijke rol — en helaas een negatieve, die het vertrouwen van veel Europeanen in Europa dan ook gaandeweg heeft ondermijnd. Daarbij is het wel noodzakelijk om in beginsel drie dingen helder te scheiden, die echter in de praktijk dan meestal toch wel weer samengaan. Het neoliberalisme begon allereerst als een autonoom politiek verschijnsel binnen afzonderlijke Europese lidstaten, waar het, afhankelijk van het nationale ideologische klimaat, meer of minder daadwerkelijk werd omarmd — in Nederland meer, in Frankrijk minder. Enkele betreurenswaardige besluiten zijn nationale besluiten geweest: van Europa had het (in elk geval: nog) niet gehoeven. Met de verkwaseling van de post en het spoor liep Nederland in de jaren negentig uit eigen paars enthousiasme voorop — in Berlijn en Parijs keek men wel uit. Om het publieke draagvlak te vergroten, en zelf niet voor impopulaire besluiten of bezuinigingsmaatregelen verantwoordelijk gehouden te worden, werd — en dat is de tweede categorie — dan wel vaak de verantwoordelijkheid op Brussel afgeschoven: het moest nu eenmaal ‘van Europa’. Vooral Gerrit Zalm was daar een meester in.

Maar daarnaast is er zeker ook Brussel zelf. Niet toevallig telt de Europese Commissie een bovenmatig groot aantal commissarissen met een liberale politieke achtergrond, wat het sterk liberale gehalte van veel Europese maatregelen verklaart. Europa heeft zich bovenal tot een Europese markt ontwikkeld: geen barrières voor het vrije verkeer van producten en personen. Regels moesten voor een gelijk speelveld voor bedrijven zorgen, sociale bescherming was daaraan ondergeschikt, en dat heeft bij de enorme economische niveaoverschillen binnen de Unie grote consequenties: omwille van de succesvolle concurrentie moesten de kosten — fiscale en sociale — voor bedrijven in de dure lidstaten snel omlaag. Londen blokkeert tot op heden elke Europese poging om hieraan een einde te maken — met als fataal paradoxaal gevolg dat Europa voor neoliberalisme staat en dus door veel slachtof-

fers daarvan wordt gehaat, terwijl eigenlijk alleen Europa dit neoliberalisme in zijn tegenwoordel zou kunnen doen verkeren en het uiteindelijk aan vertrouwen zou kunnen herwinnen indien het erin zou slagen om uiteindelijk de blokkades van de meest extreem neoliberale lidstaten te breken.

De huidige crisis, die Noord en Zuid tegen elkaar opzet en oude vooroordelen van Duitsers over Grieken en van Grieken over Duitsers nieuw leven in blaast, versterkt het wantrouwen jegens Europa evenwel juist nog verder. De crisis heeft namelijk, door het dictaat van de markt dat zich direct in een dictaat van Brussel vertaalt, al in een aantal Zuid-Europese landen de democratie ondermijnd.

Waar men ter linkerzijde, na jaren gedachteloos in het marktdenken te zijn meegegaan, nu langzaam aan weer bij zinnen komt, heeft de oorzaak van de vertrouwensbreuk tussen Europa en haar burgers op het neoliberale denken ter rechterzijde nog weinig invloed gehad. Neem voormalig VVD-parlementariër Arend Jan Boekestijn in de NRC van 26 januari jl., naar aanleiding van een mogelijk vertrek van de Britten, en combineer dat met een uitspraak van zijn partijgenoot Mark Verheijen even verderop in dezelfde krant, namelijk dat 'Europa een liberaal project is' en 'de liberale grondslagen van Europa – interne markt, muntunie – te veel zijn vervuild door beleidsfranje uit de wereld van de goede bedoelingen' – lees: een sociale agenda. De kop van Boekestijns stuk: 'Zonder het Verenigd Europa vaart Europa niet wel'. Zijn boodschap is tweeledig: Den Haag moet er alles aan doen om een Brexit te voorkomen, want de Britten zijn onze belangrijkste bondgenoten, onmisbaar 'omdat premier Monti Italië onvoldoende heeft hervormd en president Hollande niet doorkomt', dat wil zeggen dat zij de sociale rechten van Italianen en Fransen nog niet voldoende hebben afgebroken om 'de markten' gerust te stellen. Zonder de Britten, aldus Boekestijn, is de druk op de ketel weg. Lees: de VVD heeft Londen nodig om de eigen neoliberale vrijhandelsagenda in Europa te redden. Het

komt er daarom nog steeds weer heel gemakkelijk uit: natuurlijk moeten de anderen ginds nog eventjes hervormen en eindelijk even stevig doorpakken. De anderen. Ginds.

Italië is intussen dankzij de Boekestijns op deze wereld onbestuurbaar geworden, en Griekenland verkeert in een prerevolutionaire fase. De wankele regering weet zich daarbij nog maar amper staande te houden tegenover een groeiende volkswede, die zich in toenemende

De markt is oppermachtig omdat zij door politici oppermachtig is gemaakt

mate in electorale steun voor extreme partijen vertaalt – in Athene zetelt voor het eerst sinds 1945 in een Europese democratie weer een regelrechte nazi-partij in het parlement, knokploegen inclusief. De bevolking moet er met lede ogen aanzien hoe de eigen bovenlaag met een beroep op 'de wereldmarkt' soms zelfs grondwettelijk van belastingbetaling is vrijgesteld, en daarin door buitenlandse belastingparadijzen – waaronder dus ook Nederland – wordt gefaciliteerd. Modale Grieken hebben intussen al een welvaartsverlies van een kwart of meer moeten incasseren. Even ter opfrissing: Boekestijns eigen VVD bezweek afgelopen herfst al bijna bij het eerste oproer vanwege een achteruitgang van een paar procent. En zie hoe het nu opnieuw in Den Haag bij elk bezuinigingsplan kraakt.

In Italië was tijdelijk min of meer in opdracht van Brussel een technocraat als premier geïnstalleerd, die (ongeacht wat de Italianen zelf zouden willen) gedwongen werd om een technocratisch – als objectief noodzakelijk verkocht, maar feitelijk ideologisch geladen – programma uit te voeren, neerkomend op nog meer privatisering en deregulering. En bovenal neerkomend op verdere afbraak van de staat als een van de belangrijkste organisa-

tievormen waarmee burgers zelf collectief invloed op hun toekomst en de inrichting van hun maatschappij kunnen uitoefenen. *There is no alternative*, zoals de neoliberalen dan plegen te zeggen. Inderdaad: daar hebben zij zelf voor gezorgd.

Waar Brussel decennialang succesvol Europese tegenstellingen wist te verzoenen, werkt Brussel nu steeds meer als Europese splijtzwam, omdat het het nooit in de ogen van beide kampen tegelijk goed kan doen: in de ogen van de burgers in de sterke landen die voor de redding van de zwakke moeten betalen, en in de ogen van de burgers van de zwakke landen die hun samenleving moeten afbreken om aan de eisen van de sterke landen te voldoen. Vandaar dat de recente toekenning van de Vredesprijs, die tot de introductie van de euro terecht zou zijn geweest, het Nobelcomité nu op zoveel hoon en Brussel op zoveel meewarigheid kwam te staan — het viel nog mee dat men niet besloten had om de prijs voor de economie toe te kennen.

De scepsis is inmiddels te diep geworteld om een andere reactie een kans te geven. En uit die scepsis vloeit vervolgens de huidige massale electorale weigering voort om Brussel nog (letterlijk) enig krediet voor de oplossing van de economische crisis te geven, ook daar waar dat juist wel wenselijk zou zijn. Zodat ook de Nederlandse regering zich in vele bochten wringen moet om in Brussel aan de oplossing mee te betalen en tegelijk het thuisfront te laten geloven dat men geenszins nog langer meebetalen zal.

Brussel heeft op die scepsis nog geen begin van een antwoord, buiten de automatische reflex van de Verhofstadts dat Europa gewoon nóg meer moet doen. Dat men op die scepsis geen antwoord heeft, komt omdat men zichzelf de vraag niet durft te stellen waardoor die scepsis veroorzaakt is: door de maatschappelijke gevolgen van een ongebreidelde markt. Daarvoor is men zelf namelijk nog veel te sterk de gevangene van het dominante marktdiscours, zodat alle criticasters van het (inmiddels nauw met elkaar verbonden) 'meer Eu-

ropa' en 'meer markt' (en dus van meer Europese markt), worden weggezet als nostalgische populistten.

De politieke kaste in Brussel werd weliswaar pas met het beruchte grondwetsreferendum van 2005 hardhandig met de neus op de feiten gedrukt, maar de scepsis is al ouder, en heeft te maken met hetgeen waarvoor Europa steeds meer kwam te staan: voor de afbraak van de verzorgingsstaat, en dus voor toenemende onzekerheid.

Omdat het moet van Europa c.q. de markt

Het is, achteraf gezien, voor de kans op omarming van Europa door zijn eigen burgers fataal geweest dat de versnelde Europese eenwording in de jaren negentig samenviel met de zegetocht van het neoliberalisme. Als gevolg daarvan ging ook — of liever gezegd: juist — Europa samenvallen met de markt, en 'meer Europa' met 'meer markt'.

Europa werd in toenemende mate een argument voor deregulering en liberalisering: om Europa als geheel in de globaliserende wereld voldoende mee te kunnen laten komen, en om de afzonderlijke landen binnen Europa beter mee te kunnen laten komen. Tenslotte vormden zowel Europa als de wereld steeds meer één gemeenschappelijke markt. Alles wat dat in de weg zou kunnen staan, werd als 'protectionisme' gedemoniseerd.

De economische en fiscale concurrentie tussen landen dwong vervolgens een sociale *race to the bottom* af: verlaagde het ene land in het verlengde van de belastingtarieven ook de loonkosten om voor het internationale bedrijfsleven aantrekkelijker te blijven, dan zag het volgende land zich daartoe eveneens gedwongen. Bij de forse welvaartsverschillen binnen de EU, die groter werden naarmate de EU werd uitgebreid, nam die druk snel toe — denk aan de Bolkesteinrichtlijn die het mogelijk had moeten maken dat Polen tegen Poolse lonen in Nederland met Nederlandse werknemers konden concurreren. Voor de

veel armere Polen een vooruitgang, voor de Nederlanders het tegendeel.

Europa en de Europese uitbreiding werden in de rijkere Europese landen steeds vaker een argument om dat deel van de bevolking dat het sterkst op de socialezekerheidsarrangementen is aangewezen veel van die zekerheden te ontnemen. Maar Europeanen zijn geen Amerikanen, hoe hardnekkig men ook probeert dat van hen te maken. De Amerikaanse levensleugen — iedere krantenjongen kan miljonair worden — waarmee de Amerikaanse onderklasse stilgehouden wordt, wordt in Europa niet geslikt.

Door de steeds neoliberalere inslag van de Europese Unie is het vertrouwen van grote delen van de bevolking in Brussel ondermijnd: 'meer Europa' is gelijk komen te staan aan 'meer onzekerheid'. En dat zal zo blijven zolang degenen die het meest luidruchtig Europa propageren zelf ook het meest duidelijk van Europa profiteren. Op bijna icoonmatige wijze kwam dat tot uitdrukking bij een kwestie die in Frankrijk juist ten tijde van het referendum speelde. De directie van een autofabriek in Mulhouse had besloten een groot deel van het werk naar het aanstaande EU-lid en lagelonenland Roemenië te verplaatsen. De Franse arbeiders mochten mee indien ze ook met Roemeense salarissen genoegen namen. Dat was de directie voor zichzelf uiteraard niet van plan: in die kostenbesparende en dus winstgevende verhuizing zag zij tegenover de aandeelhouders een goed argument om voor een extra bonus een flinke greep in de kas te doen.

Met een beroep op Europa kan de directeur onder verwijzing naar Amerikaanse concurrentie voor zichzelf een hoger salaris opeisen, terwijl hij aan de monteur onder verwijzing naar Albanese concurrentie kan mededelen dat die het met veel minder moet doen. Open grenzen betekenen voor de eerste dat hij een interessante carrière van Maastricht via Marseille en München naar Milaan tegemoet gaat, voor de tweede dat hij sneller zijn baan verliest. Is het een wonder dat de laatste dan

zegt: Europa, nee bedankt? Als, zoals Verhofstadt stelt, de euro nu economisch alleen door verdere integratie te behouden is, dan kan dat electoraal — en dus politiek — om die reden alleen met minder markt.

Juist door die 'markt' is een grote kloof tussen hoger en lager opgeleiden ontstaan. Met een beroep op de globalisering is onder het motto van vrije concurrentie de sociaal-economische veiligheid die de nationale verzorgingsstaat aan velen bood gaandeweg afgebroken. De belangen van hoger betaalden zijn daarbij haaks op die van lager betaalden komen te staan.

In Nederland spelen zich soortgelijke processen af — denk aan VVD-coryfee Kees van Dijkhuizen, topbankier bij de met staatssteun overeind gehouden NIBC, die zelf recentelijk zijn salaris van zeven naar acht ton verhoogde, maar even later wel voorstellen presenteerde om gepensioneerden veel zwaarder te belasten, alles ongetwijfeld met het oog op 'de

'Meer Europa' is gelijk komen te staan aan 'meer onzekerheid'

markt'. Of denk aan ING-collega Michel Tilman die een paar jaar terug dreigde het hoofdkantoor van zijn bank naar een minder zeurderig Europees buitenland te verplaatsen indien Den Haag nog langer misprijzend naar zijn bonus wees. Of neem een andere ING-topman, Nick Jue, die zich onlangs verbolgen toonde over de boosheid van de oud-werknemers die hij zelf net om het bedrijf 'rendabel' te maken ontslagen had. Over de graaicultuur, waaraan ook hij zijn steentje bijgedragen had, geen woord.

Er is zo een bovenklasse van superrijken geschapen, die de bedrijven waarover ze tijdelijk de scepter zwaaien als hun persoonlijk eigendom beschouwen en die menen dat nor-

male fatsoensregels voor hen niet langer gelden. En vrijwel altijd speelt in de argumentatie waarmee het verschil in graairechten tussen topmanagers en modale werknemers wordt goedgepraat, op de achtergrond ook Europa als context een rol. Het was geen toeval dat het 'ja' voor de grondwet in 2005, afgezien van wat studentenwijken, alleen maar een meerderheid scoorde op de Utrechtse Heuvelrug, in Wassenaar en in het Gooi. Wie dat negeert, en 'meer Europa' nog steeds combineert met 'meer markt', speelt met vuur.

Culturele maakbaarheidsillusie

Maar hierbij blijft het niet. Het dictaat van de markt dwingt nog iets anders af dat ook bij veel Europeanen toenemend verzet oproept, en daarvoor zijn de meeste beleidsmakers in Brussel even blind. Dat komt omdat zij, met de eurocrisis als gretig aangegrepen breekijzer, met hun streven naar snelle verdere eenmaking te weinig besef aan de dag leggen voor wat de culturele essentie van Europa is: diversiteit.

Hoezeer men in Brussel, ondanks alle vrome verklaringen van het tegendeel, feitelijk voor die essentie blind is, blijkt wel uit de status die bepaalde functies bezitten als er weer een nieuwe Europese Commissie moet worden samengesteld. Alles en iedereen richt zich dan op diegenen die draaien rond de grote totempaal van deze neoliberale tijd: de markt. Ook Nederland gaat dan voor modieuze postjes als 'mededinging' of 'digitale agenda'. Die zijn ongetwijfeld 'best belangrijk', om de fameuze pro-Europaleus van 2005 te parafaseren, maar voor het bijeenhouden van Europa in feite irrelevant. Zo'n beetje het laagst in aanzien staat daarentegen de commissaris voor meertaligheid.

Maar meertaligheid is de essentie van Europa, omdat die rechtstreeks op de culturele pluriformiteit van Europa betrekking heeft, en daarmee op het psychologisch – en dus politiek – zo preciaire evenwicht tussen Europa als geheel (met het Engels als zijn hui-

dige niet onomstreden lingua franca), de afzonderlijke natiestaten met hun eigen officiële meerderheidstaal en de talloze etnische minderheden met hun historische trauma's over geforceerde nationale unificatie daarbinnen. Dat is een uiterst delicaat evenwicht tussen Unie, landen en regio's, vrucht van vele bittere eeuwen van onderlinge nijd en rivaliteit. De moeizame handhaving van dat evenwicht – en niet de interne markt – vormt de kernopgave van het Europese project, omdat menige onbalans in het verleden direct tot bloedvergieten heeft geleid. Wie dat niet snapt, snapt van Europa niets.

Europa is geen Amerika, omdat een Europees volk dat zichzelf als zodanig beschouwt ontbreekt. Het daartoe noodzakelijke ontstaan van één publieke Europese ruimte wordt allereerst sterk gehinderd door de duurzame taalkundige verscheidenheid op dit continent. En waar Verhofstadts eigen Vlamingen ook na honderdtachtig jaar staatkundig samenleven nog niet dat minimale gevoel van nationale solidariteit met de Walen ontwikkeld hebben om zonder mopperen een financiële unie te vormen, zal dat met Vlamingen en Grieken op de voor het voortbestaan van de euro zo noodzakelijk geachte korte termijn zeker niet lukken.

In dat opzicht zijn de ideeën van de grootste eurofielen op gevaarlijke maakbaarheids-illusies gebouwd, op het snel uitwissen van eeuwenoude verschillen ter realisering van een intieme politieke unie. Zo'n politieke unie leidt automatisch tot steeds meer uniformerende wetgeving, waarmee veel in de loop der eeuwen gegroeide en cultureel bepaalde verschillen aangaande de inrichting in hetzelfde korset worden gedwongen. Eigen nationaal afwijkende regels voor de inkomensgrens voor de toewijzing van huurwoningen, of voor de organisatie van het omroepbestel? Hybride tussenvormen van overheid, middenveld en/of particuliere onderneming, die vrijwel elk Europees land wel kent, alleen telkens weer op een ander gebied? Geen 'Europese aanbesteding' van schoolboeken meer? Alles

ontoelaatbaar voor Brussel, want als ze afwijken van die in Duitsland of Portugal, kan niet iedereen binnen Europa ‘eerlijk’ meedoen.

Wat hiertoe heet te dwingen, is ‘de interne markt’ – en misschien zal de ongebreidelde interne markt daarmee straks wel de grootste ramp blijken die Europa sinds 1945 overkomen is, omdat zij geleidelijk aan iets afdwingt dat met de aard van Europa fundamenteel strijdig is: culturele en maatschappelijke gelijkenschakeling. Het door Brusselse technocratie afgedwongen *level playing field* maakt dat van de poolcirkel tot Gibraltar dezelfde randvoorwaarden moeten gelden, zonder acht te slaan op de fysieke geografie of de vele cultuurhistorische gevoeligheden waarin dit continent al duizend jaar grossiert. Elke poging tot snelle unificatie van boven, of dat nu is met de Franse dictatuur van Napoleon, de Duitse dictatuur van Hitler of de Angelsaksische dictatuur van de markt, roept onherroepelijk verzet op.

In de plaats van die oude fatale staatsdwang is in het huidige Europa de even gevaarlijke tucht van de markt getreden. Zeker: die markt heeft ons veel materiële welvaart gebracht, en daarmee kon lang veel onderhuidse onvrede en onzekerheid worden gestust. Maar zij vormt in haar uniformerende efficiëntiestreven (dat zij met alle staatsbureaucratieën gemeen heeft) inmiddels een bedreiging voor de culturele pluriformiteit en leidt tot toenemende bemoeienis van Brussel met zaken die raken aan nationale en regionale ‘identiteit’. Dat is ongetwijfeld een ongrijpbaar fenomeen, maar daarmee voor de betrokkenen niet minder essentieel. Het was vanuit Haags perspectief al heel lang inefficiënt dat de een Fries brabbelde, en de ander een Brabants dialect had, zodat het nu ongetwijfeld handiger is om dat voortaan allemaal in het Engels te doen. Alleen blijken de meeste mensen toch aan hun moedertaal te hechten, hoe achterlijk zulks in Brusselse ogen vast ook is.

Het probleem wordt nog vergroot doordat Brussel niet alleen naar verdere verdieping,

maar ook, ongeacht de ervaringen met Bulgarije en Roemenië, nog steeds naar verdere uitbreiding streeft, waardoor de sociaaleconomische en sociaal-culturele verschillen binnen de Unie verder toenemen. Een poging beide tegelijk af te dwingen vormt het recept voor een ramp.

Als ergens de culturele maakbaarheidsillussies van Brussel zichtbaar worden die ten dienste heten te staan van het creëren van één werkbaar Europa, dan is het hier: het idee dat je in Griekenland ‘omdat de financiële markten het eisen’ een duizend jaar oude cultuurkloof even in een maandje tijd kan dichten. Dat vergt minstens enige generaties – zo het al ooit mogelijk is. De voor het politieke functioneren van een land doorslaggevende verhouding tussen individu en collectief, tussen samenleving en staat, is in de diverse delen van Europa een door eigen historische ervaringen bepaalde, en dus een onderling wezenlijk verschillende. Al die landen laten zich niet even in één en dezelfde mal gieten, zoals we nu dagelijks in Athene pogen, dat op geen enkele wijze aan de gestelde voorwaarden kan voldoen zonder een volksoptocht te ontketenen. En in Spanje bedreigen de Brusselse eisen inmiddels de wankele interne verhoudingen tussen Barcelona en Madrid. *One size fits all* gaat op Europese schaal slechts samen met een totalitaire tirannie.

De dominante markt vormt de grote culturele gelijkmaker van dit moment. Het eenzijdige accent op economisch nut dwingt grotere efficiëntie en dus eenvormigheid af. Daaruit vloeien tal van gedetailleerde regels voort, opdat geen land zijn eigen markt ten behoeve van zijn eigen producten tegen concurrentie afschermen kan. Als het om voorschriften voor geisers gaat, is dat niet zo’n probleem. Het is vaak ook heel logisch en efficiënt. Maar het leidt wel tot irritatie en een enorme hoeveelheid bureaucratie als de btw-tarieven van kappers of de richtlijnen voor kinderspeelplaatsen en glazenwassers op elkaar afgestemd moeten worden, zoals steeds weer geschiedt.

Met een beroep op ‘eerlijke concurrentie’ bedachten Brusselse ambtenaren al eens dat voor obers overal dezelfde arbeidsvoorwaarden zouden moeten gelden, wat betreft het maximale aantal uren blootstelling aan de zon op terrassen. Voor Portugal een herkenbaar probleem – maar, zoals Angela Merkel het plan torpedeerde: moet ik die ene dag per jaar dat aan de Oostzee de hemel wolkeloos is, gaan interveniëren? De dierentuin van Londen deed ooit, met eenzelfde beroep op concurrentievervalsing, haar beklag in Brussel over het feit dat Artis subsidie ontving. Alsof een Britse familie op zondagochtend zegt: wat zullen we doen? Met de metro naar London Zoo, of nemen we een dagretourtje naar Schiphol? In beide gevallen kwam het uiteindelijk niet tot Europese richtlijnen, maar de voorbeelden maken duidelijk dat de Brusselse beginselen voortdurend aanleiding geven het in elk geval te proberen, wat weer een hoop advocaten en bureauraten werk verschaft.

Niet altijd kan die uniformering burgers in de praktijk evenveel schelen. Maar als het om producten en arrangementen gaat waaraan mensen als iets eigens – nationaals, regionaals – gehecht zijn, raakt het hen wel. Of dat ‘eigene’ daadwerkelijk iets oeroud authentieks of slechts *invention of tradition* van gisteren betreft, is daarbij secundair: in beide gevallen staan binnen de kortste keren de haren recht overeind indien Brussel voorschrijft dat iets wat men ‘al eeuwen’ zo doet, plots niet meer mag.

Bijvoorbeeld als het om uniforme regels voor voedsel gaat, opdat een megafabrikant voor alle landen tegelijk massaler, dus goedkoper kan produceren, en geen rekening meer hoeft te houden met het feit dat de Duitse overheid aan bier of kaas traditioneel net iets andere – cultuur- en smaakgebonden – kwaliteitseisen stelt dan de Franse. Een oppermachtige lobby van het internationaal opererende bedrijfsleven pooft, vaak via de vertegenwoordiging van de ‘eigen’ nationale overheid in Brussel, op steeds meer identi-

teitsgevoelige terreinen uit winstoogmerk die eliminatie van verschillen af te dwingen. Meestal lukt dat niet, maar door extra Europese regelgeving heeft al een eeuwenoude Limburgse schimmelkaas het loodje gelegd.

Voor de gewone burger zijn zulke verschillen tussen landen niet onoverkomelijk, in de wetenschap dat noch de Fransen noch de Duitsers de afgelopen eeuwen via hun kaas of bier massaal genocide op zichzelf hebben gepleegd. Dat de Duitsers intussen hun speciale zuurbrood bij de Unesco als te beschermen cultureel erfgoed hebben voorgedragen, heeft ongetwijfeld die achtergrond: straks wordt het misschien nog door Brussel verboden, omdat Ahold zo niet ‘eerlijk’ op de Duitse markt meedingen kan.

Het zijn dit soort cultureel gevoelige kwesties die bij veel Europeanen voor toenemende irritatie zorgen, omdat zij als vergaande bemoeizucht en bedreiging van de eigen manier van leven worden gezien. En juist het feit dat de kaas overal anders smaakt, en niet de Amerikaanse eenheidsworst van McDonald’s domineert, het feit dat Stockholm er anders uitziet dan Parijs, vormt de meerwaarde van Europa en maakt dit tot zo’n rijk continent. Het zijn daarmee juist de pro-Europese politici en het dito bedrijfsleven die Europa door hun maatregelen het meeste bedreigen. Europa kan electoraal alleen maar voldoende aan draagvlak herwinnen als van het dogma van de uniforme markt als einddoel wordt afgestapt.

Het Europese ideaal van vrij verkeer van personen zou moeten betekenen dat een Fransman weliswaar gerechtigd is om precies onder dezelfde voorwaarden in Yerseke een oesterkwekerij te beginnen als een Zeeuw, maar dat die voorwaarden geheel andere kunnen zijn dan wanneer beiden daarmee in Bretagne van start zouden willen gaan. In strijd met een Europese tucht van de markt? Zeker – maar juist het steeds maar alles weer opofferen aan die tucht brengt Europa uiteindelijk om zeep.

Interventie

De innovatiebox is een farce

Door **John T. Knieriem**

Ondernemer en algemeen directeur van *Intermax Managed Hosting*

De innovatiebox is een fiscale stimuleringsmaatregel voor, de naam zegt het al, innovaties. Maar de maatregel doet niet wat ze moet doen: ze veroorzaakt niet meer innovatie. Ze doet wel iets anders: ze creëert een belastingparadijs. De maatregel is in het leven geroepen omdat in Nederland bedrijven uit zichzelf minder in onderzoek en ontwikkeling investeren dan maatschappelijk gezien optimaal is. De innovatie in Nederland loopt achter bij andere landen. Volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid blijven er in ons land keer op keer kansen onbenut op innovatiegebied. Wat betreft wetenschap en onderzoek mag ons land dan misschien uitblinken, het schort vaak aan de toepassing van deze verse kennis.

Alle winsten die behaald worden met innovatieve activiteiten vallen via de innovatiebox onder een lager belastingtarief. De vennootschapsbelasting en fiscale faciliteiten worden zo ingezet om een gunstig vestigingsklimaat te bieden. Elk land zal in de toekomst een belastingparadijs dreigen te worden omdat het niet onder wenst te doen voor een ander land. Met het stimuleren van innovatie heeft het intussen weinig te maken.

In het geval van mijn onderneming werken we met 'cutting edge'-technologie waaronder bijvoorbeeld 'cloud computing'. We zijn continu bezig met de ontwikkeling van processen en toepassingen van nieuwe technologie. Innovatie is 'key' voor ons. En met mij voor vele andere ondernemers. Natuurlijk maken wij gebruik van al die regelingen. Ik stop immers ook niet voor een groen stoplicht. Maar of ik

door deze fiscale faciliteiten gestimuleerd word om te innoveren? Ik had het niet anders gedaan als de regeling er niet was geweest. Mijn onderneming heeft simpelweg geen bestaansrecht zonder dagelijks bezig te zijn met innovatie.

Het getuigt van slecht psychologisch inzicht om te veronderstellen dat het in het vooruitzicht stellen van een lagere belastingdruk de innovatie in een onderneming kan beïnvloeden. Een goede ondernemer doet wat goed is voor de continuïteit van zijn onderneming en voor de winstgevendheid. De vennootschapsbelasting speelt in die zin slechts een beperkte rol bij de besluitvorming.

Mijn onderneming had over het afgelopen jaar een effectieve vennootschapsbelastingdruk van slechts 15% dankzij de innovatiebox. Uiteindelijk krijgen de aandeelhouders, na inhouding van dividendbelasting, te maken met een schamele belastingdruk van 36%. Even ter vergelijking: op arbeid wordt op een belastbaar inkomen van € 56.000, 52% belasting geheven.

De vraag is of in deze tijd aan succesvolle ondernemers niet mag worden gevraagd iets meer belasting te betalen in plaats van minder. In mijn ogen dragen de fiscale maatregelen ertoe bij dat de sterkste schouders de minste lasten dragen. Waarom maken we die innovatiebox niet exclusief? Voor echte starters bijvoorbeeld, die de eerste jaren vaak verlies draaien. Zij kunnen niet te veel profiteren van de maatregel omdat er vaak geen winst is en ze geen vennootschapsbelasting hoeven te betalen. Een andere optie is om de regeling te vervangen met een uitbreiding van de mogelijkheid om een door de staat gegarandeerd innovatiekrediet te verkrijgen. Dit stelt starters en innovatieve bedrijven in staat om makkelijk kapitaal aan te trekken. Bovendien sti-

Interventie

muleert het de kredietverstrekking.

Laten we in godsnaam weer teruggaan naar een fatsoenlijke belastingheffing. Het geld dat dit ons oplevert, stoppen we in het onderwijs en garantieregelingen van de over-

heid. Want eerlijk is eerlijk, zo'n investering levert ook wat op. Kenniswerkers die genieten van kwalitatief hoogstaand onderwijs halen pas echt de rem van ontwikkeling en innovatie.

Waarom principes heilig moeten zijn

Door **Jurriaan Fransman**

*Docent Communicatie- en Media Ethiek en trainer/
adviseur op het gebied van integriteit*

Heilig is een niet-seculier begrip. En een seculiere partij als de PvdA heeft dus niets met heiligheid van doen. Gelukkig. Maar dat betekent niet dat wij al onze principes maar moeten relativeren. Zelden is er een zo grote discrepantie geweest tussen het programma en de uitlatingen waarmee een partij de verkiezingen inging en het beleid dat zij nu als coalitie-partner uitvoert.

Ongeacht wat de uiteindelijke uitkomst is over mogelijke strafbaarstelling van illegaliteit, ligt de problematiek breder dan alleen die kwestie, zo breed dat zij zelfs raakt aan de wortels van ons bestaansrecht. De huidige uitruilcoalitie kon alleen ontstaan doordat onze onderhandelaars principes of beginselen weliswaar als leidraad namen, maar in de onderhandelingen deze rekbaar hebben geïnterpreteerd. De beslotenheid van het formatie-overleg nam wel snelheid met zich mee, maar tegelijkertijd ontbrak feedback, zowel van de fractie als van specialisten. Specifieke expertise ontbrak in het proces. Alleen zo kon in recordtijd een akkoord op hoofdlijnen worden gesloten.

De fractie, en vier dagen later het congres, hadden de keuze tussen slikken of stikken. Er kon niets in het akkoord veranderd worden. Het congres ging akkoord omdat wel de toe-

zegging kwam dat veel zaken nog uitgewerkt moesten worden en – niet onbelangrijk – dat Samsom in de Tweede Kamer zou blijven om daar het specifieke PvdA-geluid te blijven vertolken. Om nu te zeggen dat het congres in november 2012 akkoord is gegaan met de strafbaarstelling van illegaliteit door het hele akkoord te accepteren, is dus te kort door de bocht. Voordat de patstelling rond de illegalenkwestie zich voordeed, schreef ik in *S&D* al dat het destijds half uitgewerkte regeerakkoord met een percentage à la Pyongyang (99,8%) is aangenomen en dat het ongeloofwaardig is omdat iedereen weet dat het bij een dergelijke uitslag aan een fundamentele en inhoudelijke discussie heeft ontbroken.

Het gaat niet om mijn gelijk, maar om de geloofwaardigheid van de PvdA. Inhoudelijk en procedureel is er het nodige mis. Om met het laatste te beginnen: de politieke ledenraad van 16 februari was geen dialoog, maar een eenzijdige monoloog van meer dan een uur van respectievelijk Spekman, Asscher en Samsom. Daarna mochten de leden individueel kort aan het woord komen. Ieder langer voorbereid betoog werd afgehamerd. Om weer met een lange monoloog van de top af te sluiten.

Inhoudelijk zien we discrepantie tussen beginselen en uitvoering ook bij de hervorming van de AWBZ, de publieke omroep en ontwikkelingsamenwerking. Dat op alle drie terreinen ingrijpende beleidswijzingen nodig zijn, daarvan is iedereen overtuigd. Maar juist op deze terreinen een uitruilsysteem (uitgere-

kend met de VVD) te hanteren, knaagt aan onze wortels.

In dit verband is ook de kernzin in de reactie van Wouter Bos op het *Van waarde*-rapport tekenend (zie het vorige S&D-nummer): 'Het hele verhaal is één grote opgestoken middelvinger richting belastingbetaler.' Ronduit verbijsterend. Was dit onze partijleider? Inderdaad heeft hij altijd voor de Derde Weg gepleit tot zijn laatste Den Uyl-lezing in november 2010. Daar nam hij afstand van de altijd door hem uitgedragen lijn om zich vervolgens uit de politieke arena terug te trekken. Om weer terug te keren als architect van de huidige

uitruilcoalitie. Twee woorden in zijn bijdrage strekken tot nadenken: middelvinger en belastingbetaler. De middelvinger als beeldspraak is onnodig kwetsend en ronduit populistisch. Tegelijkertijd schetst hij een wel zeer liberale metafoor, namelijk belastingen zien als een kwaad, terwijl wij als PvdA altijd stonden voor financiering uit algemene middelen. Deze *framing* doordeesemt de huidige discussie, die terug te voeren is op beginselen en uitruilen. In de onderhandelingen is een fundamentele fout gemaakt want compromissen kun je altijd sluiten, principes mag je nooit verloochenen.

Wie is er eenzijdig?

Door **Dirk Achterbergh**

Huisarts in Amsterdam Zuidooost

Wouter Bos plaatste in het vorige nummer van S&D enige kritische kanttekeningen bij het Van waarde-project. Solidariteit, allemaal mooi en wel, is zijn stelling, maar wie moet dat betalen? Veel aandacht is er voor de ontvangers, weinig aandacht voor degenen (bedrijven en belastingbetalers) die het geld moeten verdienen. Daarbij is solidariteit moeilijker te organiseren dan voorheen: de nationale verzorgingsstaat wordt minder relevant en dus is de marge van politieke invloed en democratische besluitvorming verkleind. 'Van waarde' dreigt zo een vrijblijvende exercitie te worden, die los komt te staan van de maatschappelijke realiteit: een wensenlijstje in de geest van 'mooier weer en lagere prijzen', zonder lastige keuzes en dus zonder uitzicht op verwezenlijking ervan.

De tekst van Bos wekt de suggestie dat de marginalisering van de politiek onvermijdelijk is, een soort natuurwet die zich onttrekt

aan menselijke beïnvloeding. Weliswaar roepen de door Bos genoemde processen als de toename van kennisintensieve arbeid en een groter wordende diversiteit inderdaad nieuwe vragen en problemen op, het marginaliseren van de democratische invloed op de inrichting van zowel de private als de collectieve sector is zeker ook het gevolg van welbewust politiek handelen in de laatste decennia. Delen van de collectieve sector zijn geprivatiseerd en in de niet-geprivatiseerde delen is de logica van de markt aangemoedigd en mogelijk gemaakt. In de private sector is de aandeelhouderswaarde en kortetermijnwinst de boventoon gaan voeren, ten nadele van het Rijnlandse model van een evenwichtige belangenverdeling tussen werknemers, financiers, klanten en samenleving.

Solidariteit is moeilijker te organiseren in een wereld waarin persoonlijk voordeel en gewin de norm zijn en het gezamenlijk belang de uitzondering, maar deze wereld is in belangrijke mate door politieke besluitvorming tot stand gekomen en door neoliberale ideologie aangewakkerd. Als gevolg hiervan komen

Interventie

sociaal-democratische bestuurders inderdaad voor lastige keuzes te staan. Bos noemt het voorbeeld van de postbodes, waarbij we tegenwoordig moeten kiezen tussen flexcontract of non-contract (werkeloosheid). Het Van waarde-project wil deze keuze graag ontlopen, niet zozeer uit lafheid of luiheid, maar omdat de menukaart door de Angelsaksische marktmeester te beperkt is samengesteld. Niet het kiezen uit deze menukaart, maar het samenstellen van een kaart met een bredere keus zou de inzet van de sociaal-democratie moeten zijn. Greep op het leven weer terugkrijgen, is het motto van Van waarde. Meebeslissen over zaken die voor ons van waarde zijn en geen genoegen nemen met kiezen tussen de beperkte mogelijkheden die door anderen worden opgedist.

Waarom kan er niet worden gekozen voor een volwaardige postbode die naast postbezorging ook taken in het zorgdomein of het sociale domein op zich zou kunnen nemen: het afleveren van geneesmiddelen of het in de gaten houden van kwetsbare en/of oudere buurtbewoners?

Eenzelfde, beperkt frame hanteert Bos in zijn betoog als het gaat over het vermeende afwijzen van het efficiency-denken in het Van waarde-project. De dromerige of naïeve WBS'ers zouden de Nederlandse burgers met onnodig hoge kosten voor publieke voorzieningen opzadelen, is zijn these. Het betoog van Van waarde is echter niet gericht tegen efficiency maar tegen de eenzijdige oriëntatie van beleidsmakers hierop. Het pleit nu juist voor een hernieuwde aandacht voor doel en betekenis van publieke voorzieningen. Beperk je niet alleen tot de hoe-vraag (hoe zo efficiënt mogelijk collectieve arrangementen te organiseren?), maar stel vooral de wat-vraag (wat willen we bereiken, welke waarde kennen we de publieke sector toe en wat verwachten we van de burgers zelf en de gemeenschap).

Als illustratief voorbeeld zou ik verpleeghuizen willen noemen. Feit is dat de verpleeg-

prijs fors is gestegen en dat tegelijkertijd de twijfels over de kwaliteit van de geleverde zorg niet zijn verminderd. Ik zag in de afgelopen decennia, waar efficiency-verbetering hoog in het vaandel stond, een aantal ontwikkelingen. Allerlei goedbetaalde behandelaars (testpsychologen, meer dokters en paramedici) verschenen op het toneel, nog veel beter betaalde adviseurs maakten hun opwachting. Ik zag een hausse aan indicatoren, audits en benchmarks, kwaliteitsfunctionarissen en medewerkers ketenzorg aan het palet van professionals worden toegevoegd. Maar ik zag ook de verpleegkundigen bijna allemaal verdwijnen uit de verpleeghuizen, terwijl de overblijvende verzorgenden niet goed toegerust waren voor de moeilijke taken die aan hen in de zorg van alledag zijn toevertrouwd. Gelukkig maar dat er wel veel meldpunten en commissies in het leven zijn geroepen waar we klachten kunnen neerleggen, die dan vervolgens weer worden meegenomen in het nieuw te verschijnen jaarplan dat in kleurendruk door de afdeling public relations wordt verzorgd.

Kortom: het primaire proces staat onder druk, en door gebrek aan richting groeit het secundaire proces onevenredig. Ziehier het gevolg van een eenzijdige oriëntatie op vermeende kosten (dure verpleegkundigen eruit), het onnadenkend introduceren van marktlogica en het tegelijkertijd ontbreken van een helder idee over wat in de verpleeghuiszorg nu echt van waarde is. Een sector die steeds meer kost, en waar we onverminderd ontevreden over zijn, voorwaar een verschijnsel dat veel breder in de publieke sector kan worden aangetroffen. Eigenlijk is dit, om Bos te citeren, één grote opgestoken middelvinger naar de belastingbetaler. Niet door dromerige sociaal-democraten veroorzaakt, maar onder leiding van een contingent bestuurders en beleidsmakers die vooral de kosten kenden, maar van waarden minder weet hadden.

De afgelopen decennia is de Angelsaksische marktlogica behoorlijk buiten haar oevers getreden en heeft het bedrijfsleven, de publieke sector en de samenleving uit balans gebracht. Ik zie het Van waarde-project als één

groot pleidooi om een nieuw evenwicht te zoeken. De neoliberale schade volledig onbesproken laten en tegelijkertijd de WBS eenzijdigheid verwijten, maakt de kritiek van Bos er niet sterker op.

De financiële wurggreep van ‘Den Haag’

Door **Willem Minderhout**

Oud-gemeenteraadslid voor de PvdA in Den Haag en docent aan de opleiding Bestuurskunde en Overheidsmanagement van de Haagse Hogeschool

In een interview in Binnenlands Bestuur (18 januari 2013) zegt Ronald Plasterk dat hij ‘intellectueel de logica inziet’ van de uitbreiding van het gemeentelijk belastinggebied. ‘Maar waar je in deze tijd burgers vraagt de broekriem aan te halen, past het niet om dan de belastingen uit te breiden.’ Ik kan deze gedachtegang van onze bewindsman niet volgen. Het gaat immers niet om een verhoging van de collectieve lastendruk, maar om een verschuiving van rijksbelastingen naar lokale belastingen. Een dergelijke verschuiving lijkt niet meer dan logisch nu er sprake is van een forse decentralisatie van rijkstaken – Wmo, Participatiewet – en er wordt aangestuurd op een ongekende schaalvergroting.

Uit het feit dat ‘Den Haag’ taken naar de gemeenten schuift zonder dat deze meer grip krijgen op hun inkomsten blijkt dat het Rijk de gemeentes niet voldoende vertrouwt en stevig aan de ‘gouden koorden’ van centrale financiering wil vasthouden. De inverteerbaarheid die deze decentralisatie met zich mee zou brengen, komen hierdoor in gevaar omdat er een uitgebreid controle- en verantwoordingscircuit dreigt. In plaats daarvan zouden de gemeenteraden, als kaderstellend en controlerend orgaan, een belangrijke stem moe-

ten krijgen, maar juist op de lokale democratie wordt fors bezuinigd.

De Raad voor het Openbaar Bestuur en de Raad voor de Financiële Verhoudingen denken niet dat deze centralistische ‘have your cake and eat it too’-benadering (wel decentraliseren en efficiencywinst inboeken, maar nauwelijks zeggenschap over de wijze van besteding overdragen en geen eigen financiering toestaan) erg vruchtbaar zal zijn en ik denk dat zij daar groot gelijk in hebben. ‘De Raden achten het een gemiste kans dat op geen enkele wijze een opening wordt geboden om het decentraal belastinggebied uit te breiden onder gelijktijdige verlaging van de rijksbelastingen. De mogelijkheden van gemeenten om op enige wijze zelf invulling te geven aan de decentrale taken, eigen afwegingen te maken en risico’s op te vangen zijn daarmee minimaal.’ (ROB/RfV, ‘Brief Regeerakkoord 2012, 11 december 2012.’)

Een opwaardering van de lokale overheid vind ik overigens een verstandige beleidsrichting. De gemeente – als ‘eerste overheid’ – kan veel effectiever en efficiënter lokale taken uitvoeren dan de rijksoverheid. Wat dat betreft geldt de subsidiariteitsdiscussie – beslissingen dienen op een zo laag mogelijk niveau genomen te worden – die de nationale overheid momenteel met ‘Europa’ voert net zo hard voor de verhouding lokaal-nationaal.

Willen de gemeenten echt effectiever worden, dan moeten ze meer zijn dan een soort door het Rijk aangestuurd ‘zelfstandige’ be-

Interventie

stuursorganen. Gemeenten zouden daadwerkelijk de kosten op de baten moeten kunnen afstemmen. De argumenten voor de vergroting van wat men het 'lokaal belastinggebied' noemt zijn bekend: meer ruimte om voorzieningen te bieden die aansluiten op lokale behoeften, meer budgettair verantwoordelijkheidsbesef, grotere keuzevrijheid voor burgers en bedrijven en – last but not least – een bevordering van de lokale democratie.

Maar de financiële armslag van gemeenten is de laatste decennia alleen maar verder ingeperkt. Bekend zijn de afschaffing van het huurdersdeel van de OZB en de beperkingen die aan de hoogte van het eigenaarsdeel van die belasting gesteld zijn. De vereveningssystematiek van het Gemeentefonds, waarbij de waarde van het onroerend goed in een gemeente – als indicator voor de belastingcapaciteit – negatief meeweegt in de verdeling van de algemene uitkering, vormt een verdere rem op lokaal initiatief: het grootste deel van de extra belastingopbrengst als gevolg van gemeentelijke investeringen vloeit immers weg. (Zie ook Paul Bordewijk, 'Verzin een list bij de verevening', *B&G*, juli/augustus 2013.) Indien men decentralisatie serieus neemt dan zal 'Den Haag' deze wurggreep moeten staken.

Uiteraard zal het Rijk ervoor moeten blijven zorgen dat de voorzieningencapaciteit van de gemeenten onderling gelijk blijft. Een

gemeentefonds zal daartoe nodig blijven. Ik voel me gekwalificeerd noch geroepen om te schetsen hoe het 'lokale belastinggebied van de toekomst' er idealiter uit zouden moeten zien. Flip de Kam heeft daar veel behartenswaardige beschouwingen aan gewijd. In *Wie betaalt de staat?* bepleit hij een vergroting van het aandeel van de lokale belastingen als percentage van de totale gemeentebegroting van de huidige 10% tot 25% bij een gelijkblijvende collectieve lastendruk. Hij stelt een gemengd stelsel van OZB 'oude stijl' en gemeentelijke opcenten op de inkomstenbelasting of een ingezetenenheffing voor. Deze 'schets van De Kam' kan als basis dienen voor een vergroting van het lokale belastinggebied als sluitstuk van de decentralisatie. De tijd is rijp voor een doorbraak, maar dan moet die kans wel gepakt worden.

Een overdracht van financiële bevoegdheden naar het lokaal bestuur zal mijns inziens meer dan wat ook bijdragen aan de door de PvdA nagestreefde 'participatiestaat'. De wens uit de partijresolutie *Over wat van waarde is* voor 'directe invloed van mensen op de publieke voorzieningen en de politiek in hun omgeving' kan immers alleen tot stand komen als lokale politici ook verregaande invloed op deze voorzieningen hebben. Ook en vooral wat betreft de financiering van die voorzieningen.

Geen politiek in economische wetenschap

Door **Bernard Naron**

Werkzaam voor de PvdA Europa-delegatie

Een kleine revolutie heeft zich voltrokken in de wereld van de economische wetenschappen. Een groep jonge wetenschappers heeft de vuistregel van Harvard-professoren Car-

men Reinhart en Kenneth Rogoff ontkracht. Die regel stelde dat een overheidsschuld boven de 90% negatief uitpakt voor de economische groei van landen. Het onderzoek van Reinhart en Rogoff diende tot voor kort als intellectueel fundament voor politici die voorstander zijn van harde bezuinigingen in tijden van crisis.

Sinds het uitbreken van de financiële crisis in 2008 buitelen economische (top)wetenschappers over elkaar heen om hun oplossingen voor de crisis zo hard mogelijk de wereld in te schreeuwen. Zegt de ene groep wetenschappers dat de oplossing ligt in een kleine overheid en minimale sociale bescherming, dan brengen anderen een tegenovergesteld verhaal naar voren.

Voor politici is het dagelijkse kost om de tegenstander stevig van repliek te dienen en is het een ware kunst om op basis van het eigen gelijk via de kiezer macht te vergaren. Dat kan echter niet gezegd worden van wetenschappers in de economie. Zij opereren op basis van genuanceerd en empirisch onderzoek en trekken hieruit brede en tijdelijke conclusies. Het debat dat zij voeren is een aanschakeling van nieuwe inzichten en weerleggingen van andermans theorieën.

De heftige onenigheid tussen de wetenschappers onderling laat zien dat de economische wetenschap de scheidsrechtersfunctie binnen dit publieke debat niet op zich zou moeten nemen. Zeker, de basisbeginselen der economie kunnen als algemeen geldende spelregels worden gecommuniceerd en gedoceerd, maar debatten die nog niet in de wetenschap zijn beslecht moeten eerst worden uitgevochten binnen de wetenschap. Ook een hoogleraar moet zijn of haar positie kennen en niet constant voor de buhne de eigen voorlopige conclusies van nog niet breed getest onderzoek als het nieuwe vuistboek der elementaire deeltjes presenteren.

Dat sommige topwetenschappers de ijdelheid voorbij zijn en steeds vaker politiek beginnen te bedrijven maakt de toch al kwetsbare economische wetenschap het middelpunt van maatschappelijke onrust. Het disqualificeert tegelijkertijd ook al diegenen die economisch beleid moeten maken en uitvoe-

ren als niet-kundige amateurs. Een treffend voorbeeld hiervan vond ik de kritiek van Silvester Eijffinger, hoogleraar financiële economie, op de aanstelling van Laura van Geest (nu nog topambtenaar bij het ministerie van Financiën) bij het Centraal Plan Bureau. Volgens Eijffinger is Van Geest niet gepromoveerd en heeft ze niet de wetenschappelijke status van haar voorgangers, wat volgens hem een voorwaarde is om kritisch met het kabinet om te kunnen gaan. Bij de aanstelling van Klaas Knot, voormalig topambtenaar bij Financiën en huidig president van De Nederlandsche Bank, klonken soortgelijke verwijten.

Het zou flauw zijn om te zeggen dat Eijffinger en zijn collega-zwaargewichten de economische crisis niet hebben zien aankomen. Waarschijnlijk waren zij druk bezig met deelonderzoeken in hun gespecialiseerde vakgebieden en overzagen zij, net als de rest van de wereld, het geheel niet. Maar waarom dan wel pretenderen het geheel nu opeens wel te overzien?

Topwetenschappers moeten zich bewust zijn van hun sterfelijkheid en bescheiden omgaan met de resultaten van hun onderzoek. De wetenschappelijke weerlegging van het onderzoek van Reinhart en Rogoff laat zien dat zelfs het meest empirische cijferonderzoek fouten kan bevatten die gemaakte conclusies een heel andere richting kunnen geven.

De les die politici hieruit moeten trekken is dat zij voorzichtig moeten omgaan met resultaten uit uniek economisch onderzoek. In de huidige crisis bevinden we ons op onbekend terrein en zijn we bezig om lichtpuntjes in de duisternis op te sporen. Over een paar jaar zullen economische wetenschappers onderling uitwijzen wie het slecht heeft gedaan en wie de prijs voor de glazen bol verdiende. Tot die tijd speur ik toch liever de duisternis af met de mijnwerkers Van Geest en Knot.

Interventie

Cocktailparty met massale buikgriep

Door **Michiel Emmelkamp**

Werkzaam bij de Wiardi Beckman Stichting

Internationale toppen zijn een soort cocktailparty's: met een drankje in de hand belangrijke zaken doen. Maar deze keer werden alle gasten afgeleid door buikkramp vanwege economische ziekte, zei het Britse parlementslid Douglas Alexander op de Progressive Governance Summit in Kopenhagen. Ze doen hun best beleefd naar de verhalen te luisteren, maar ze willen eigenlijk alleen maar naar huis en bij thuiskomst kunnen ze zich niet meer herinneren wat ze hebben gehoord.

Sociaal-democratische politici en strategen uit Europa en de VS reisden op 10 en 11 april af naar Kopenhagen voor de Progressive Governance Summit, het jaarlijkse hoogtepunt van Policy Network — en netwerk van trans-Atlantische sociaal-democratische partijen. Het netwerk beleefde zijn glorie dagen in de tijd van Blair, Clinton en Kok. Dit keer stond de conferentie in het teken van economische groei en gedeelde welvaart.

De conferentie vond voor de tweede keer op rij in een Scandinavisch land plaats, want het Scandinavische model geldt in progressieve kringen nog altijd als heilige graal. Het combineert economische welvaart en sociale rechtvaardigheid, mede dankzij een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen en sterke collectieve voorzieningen als productieve factor.

Maar de Deense premier en gastvrouw Helle Thorning-Schmidt demonstreerde bij de aftrap dat de glans er wat vanaf is. Ze verkondigde met vermoeide stem de noodzaak het model competitief te maken. De Scandinaviërs kampen met mondiale competitie, immigratie en zijn bang voor de opkomende machten in Oost en Zuid. En dus leidt de

Borgen-premier een links kabinet dat het beleid van de vorige rechtse regering grotendeels doorzet. Ze flexibiliseert de sociale zekerheid, matigt de lonen en pensioenen en hervormt het onderwijssysteem. Ondertussen verlaagde ze de belastingen in de hoogste belastingsschijven. Haar kiezers zijn teleurgesteld en zullen haar er volgens peilingen bij de volgende verkiezingen op afrekenen.

De afdeling eurozone zag vanwege de economische buikgriep zo bleekjes dat ze amper van zich liet horen. De progressieve wereld kijkt nieuwsgierig naar Duitsland en Nederland. Maar de Duitsers hadden slechts één parlementslid afgevaardigd en Diederik Samsom had afgezegd voor het leiderspanel. Te druk met binnenlandse zaken.

Zuid-Europa was in de panels over economische groei niet vertegenwoordigd. Wel mocht op de tweede dag een Griekse sociaaldemocrate het populisme in haar land verklaren. Een Amerikaanse econome merkte fijntjes op dat voortaan de beide fenomenen ook in de programmering met elkaar in verband mochten worden gebracht.

Gelukkig hield het Spaans parlementslid en mogelijk aankomend PSOE-leider Juan Moscoso een ontroerende dinerspeech over de jeugdwerkloosheid in Zuid-Europa. Gemiddeld 50%, in sommige landsdelen boven de 70%. De noordelijke eurolanden draaien de zuurstoefvoer nog verder dicht en de Duitse verkiezingen zijn voor de Spanjaarden belangrijker dan de Spaanse. Je kreeg er als noorderling het schaamrood van op de kaken. De complexiteit van de situatie is bekend; René Cuperus merkte op dat de burgers van de noordelijke landen geen zin hebben de zuiderlingen te sponsoren. Prima, 32 uur per week werken en met je zestigste met pensioen, maar niet als wij voortdurend moeten *bailouten*.

Tot een snoeihard laat staan constructief debat kwam het echter niet. Maar inmiddels is Europa het enige continent ter wereld zonder economische groei en hebben we werkloosheidscijfers die sinds de Grote Depressie niet meer zijn voorgekomen. En bij gebrek aan eigen idee komt Europees links, en zeker noordelijk links, niet veel verder dan gesputter, wat irreële pleidooien voor een einde aan de euro, en meehobbelen met de Berlijnse consensus.

De Amerikanen snaptten er weinig van. Na een ingewikkelde geschiedenis van eeuwen federalisering en zelfs burgeroorlog hebben ze een systeem gebouwd waarin federale sociale programma's, interstatelijke migratie en een federale democratie interstatelijke verschillen compenseren. Waarom begrijpen de Europeanen niet dat het zo moet?

Was er dan helemaal niets te lachen? Toch wel. Ten eerste het elan bij Angelsaksisch links. De Britse Labour Party en de Amerikaanse Democraten hebben de aanpak van inkomensongelijkheid, *tax havens*, regulering van de financiële sector en de geërodeerde positie van de middenklasse tot kroonjuwelen verheven. Hun partijen zijn energiever dan ooit. Martin O'Malley, gouverneur van Maryland en mogelijk presidentskandidaat in 2016, en Chuka Umunna, Labour-parlementslid en volgens sommigen straks de Britse Obama, waren de 'rising stars' onder de sprekers. Het zorgde voor een conferentie met meer elan dan eerdere conferenties in deze serie.

Veel aandacht kreeg ook het denken over 'community building'. De Amerikanen en Britten proberen hun worteling in lokale gemeenschappen te hervinden, stimuleren dat gemeenschappen samenwerken voor sociale verandering en moedigen aan dat zij de partij als vehikel gebruiken. Zowel de Obama-campagne met z'n 2,2 miljoen vrijwilligers als Labour's vele initiatieven voor 'community organizing' zijn er illustraties van. De Amsterdamse stadsdeelvoorzitter Martien Kuitenbrouwer stal overigens de show tijdens het debat over populisme met een betoog dat in deze categorie viel. Ze vertelde hoe ze probeert burgers zelf problemen in hun wijk te laten oplossen en zo en passant de sociale cohesie te vergroten.

Ten slotte smaakten de debatten over economische ordening naar meer. De Angelsaksische denktanks hebben meer ideeën dan de continentaal-Europese over hoe nieuwe dynamiek in de economie te creëren. Voor de inrichting van de verzorgingsstaat valt bij onze bondgenoten in Scandinavië en mogelijk zelfs het Verenigd Koninkrijk nog immer veel af te kijken, zo bleek uit de levendige discussies. Het Van waarde-onderzoek draagt de belofte in zich van een hernieuwd doordenken van het Rijnlands model en een vergelijkende studie van 'varieties of capitalism' kan daarvoor zeer bruikbaar zijn.

Buikgriep of niet: luisteren moeten we dus toch. Mogelijk strijkt het gezelschap volgend jaar neer in Amsterdam, om kennis te nemen van het 'Dutch model'.

De leeuw de baas

Door **Randy Martens**

Econoom, gemeenteraadslid te Groningen

Toen ik een kind was keek ik vaak naar natuurdocumentaires. Ik vroeg me in mijn typische

kinderlijke naïviteit af waarom een kudde van tweehonderd buffels het toestond dat een handjevol leeuwen de zwakste buffel pakte. Als ze met z'n allen hun horens ertegenaan zetten, zijn de leeuwen kansloos. Als econoom snap ik nu dat dat blijkbaar op onoverkome-

Interventie

lijke collectieve-actieproblemen stuit. Eén dag nadat Cyprus ‘gered’ was — eigenlijk een ongepaste term — schoot de rente voor Slowakije omhoog. Het is geen toeval: als de aandacht van het ene land af is, is het volgende aan de beurt. De financiële markten zijn in een rol gekomen waarin ze de jager zijn en de Europese kudde is in deze metafoor natuurlijk de prooi. Dat maakt pijnlijk duidelijk wie er eigenlijk de baas is op ons continent. ‘Let me issue and control a nation’s money and I care not who writes the laws’, aldus Mayer Amschel Rothschild, misschien wel de meest befaamde bankier ooit. Controle over geld, is controle over macht. Europa lijkt beide kwijt en is in een neerwaartse spiraal beland. Hoe nemen we de macht terug?

Nog een citaat: ‘Money is a veil’ (John Stuart Mill). Geld is een sluier, of iets aantrekkelijker gezegd: geld is een illusie. Daar merk je tegenwoordig overigens weinig van. Het is een illusie die in het Europa van nu hele samenlevingen ontwricht en ons al vijf jaar in zijn greep houdt. De gevolgen van problemen rond het functioneren van ‘geld’ zijn in elk geval tastbaar. Als geld een maatschappelijk construct is dat vooral in ons hoofd bestaat, kunnen we ons dan niet een handiger construct inbeelden?

En nu ik toch aan het citeren ben: Nobelprijswinnaar Paul Krugman klaagde in *The New York Times* dat beleidsmakers fundamentele macro-economische beginselen overboord zetten en niet luisteren naar prominente macro-economen. We nemen waar dat het tekort groeit door te bezuinigen. Contra-intuïtief misschien, maar dat is de werking van de economie soms. ‘Cognitieve dissonantie’ noemde CPB-topman Coen Teulings het denken over bezuinigen in Europa en Nederland. Het onvermogen opvattingen aan te passen aan waarnemingen. We nemen waar dat ons recept voor het oplossen van de financiële crisis er al vijf jaar (!) niet in slaagt verlichting te brengen. Tussen het eerste en het laatste schot van WO II in Nederland zat minder tijd.

Onder macro-economen is consensus ontstaan over de aanname dat de monetaire unie gebouwd is met fundamentele weeffouten. Europese politici negeren deze consensus. De vraag rijst waar beleidsmakers in Europa zich eigenlijk nog op baseren. We kunnen uit deze neerwaartse spiraal komen door een antwoord op de vraag te formuleren wanneer het huidige beleid van fiscale soberheid als mislukt mag worden beschouwd. In mijn ogen zijn we ver voorbij dat punt. Het is duidelijk dat delen van Europa er domweg enorm slecht voor staan. In *de Volkskrant* van 3 april, gewoon willekeurig een dag eigenlijk: ‘In Portugal stijgen sterfgevallen onder ouderen in de wintermaanden omdat ze geen geld hebben hun huis te verwarmen.’ ‘Malaria breekt weer uit in Griekenland omdat er geen geld is broedplaatsen van malariamuskieten te bestrijden.’ Let op, wij lezen ontwikkelingslanden al decennia de les over wat voor een desinvestering dit is. ‘Spanje: schizofrenen krijgen hun medicijnen niet meer.’

De EU brengt vrede noch welvaart in grote delen van Europa. Deze crisis bedreigt daarmee de legitimiteit van het hele Europese project. Een simpele blik op de grafiek van de stijgende (jeugd)werkloosheid zou een sociaal-democraat koude rillingen moeten geven. In Zuid-Europa staat straks de democratie zelf weer ter discussie. Het uitblijven van een reactie daarop in het Noorden mag gerust ‘cognitieve dissonantie’ genoemd worden.

Er zijn meerdere uitwegen uit deze macro-economische patstelling, maar ze zijn geen van alle makkelijk te realiseren of te verkopen: een transferunie, een neuro-zeuro, een Grexit, het is allemaal lastig-lastig-lastig. Maar we moeten wel iets doen, zonder reparaties aan de monetaire unie zullen steeds meer Zuid-Europese landen kopje-onder gaan. We moeten als de partij van de internationale solidariteit allereerst beseffen dat het onacceptabel is nog meer landen op te offeren vanwege ons onvermogen de feiten onder ogen te zien.

We zijn niet willoos overgeleverd aan de financiële markten. Zij zijn niet de baas in Europa. We hoeven geen landen uit onze Europese kudde te offeren om de markten gunstig te stemmen. Het Europese project is niet mislukt, maar wel in gevaar. Het wordt tijd dat we uit de ontkenningfase komen en erkennen dat onze monetaire unie domweg niet werkt.

Neuro, transferunie of Grexit; geen enkele mogelijke oplossing zal een volwaardige optie kunnen worden zolang onze politici niet eerst voluit erkennen dat de Unie kapot is en grondig veranderd moet worden. Merkels *'Es gibt keine Alternative zum Euro'*, daar trapt u toch niet meer in?

Quo vadis, Timmermans?

Door **Heleen de Coninck**

Universitair hoofddocent bij de Radboud Universiteit Nijmegen en fellow bij de WBS

Op dinsdag 26 maart sprak Frans Timmermans, minister van Buitenlandse Zaken van de PvdA, de Muller lezing uit. Het persbericht op de website van het ministerie, dat bijna letterlijk door nieuwssites als nu.nl werd overgenomen, berichtte dat Timmermans in wil zetten op een sterker internationaal en Europees klimaatbeleid, dat een duidelijker onderdeel wordt van de Nederlandse diplomatie.

Wie de tekst van de lezing bestudeert, kan niet anders dan zich verbazen over het persbericht. De echte inhoud van Timmermans' lezing was vooral fossiel, fossiel, en oh ja, we moeten nog kijken hoe we de problemen die daarbij horen op gaan lossen. In zekere zin was dit te verwachten — de Nederlandse diplomatie gaat al langer vooral om gas en olie, wat niet verwonderlijk is aangezien onze industrie, overheid en landbouw grotendeels draaien op gas en sommigen ons 'het landje rondom dat bedrijf' noemen (Shell dus).

Met de nieuwe kolencentrales hebben we er ook nog een kolenbelang bij gekregen. Pogingen om die centrales klimaatvriendelijker te maken via CO₂-afvang en -opslag lopen stuk op lage CO₂-prijzen veroorzaakt door de eco-

nomische crisis, publieke weerstand door armzalige betrokkenheid en informatievoorziening, en politici die zich er niet meer voor durven uit te spreken. Toen gas nog schoon was, was Nederland vooruitstrevend op milieubeleid. Nu zijn we het fossiel van Europa.

Hoe rijm je dat met een ambitieuzer klimaatbeleid? Is het wel vol te houden om aan de ene kant kolencentrales te bouwen, Tanzania te helpen met het winnen van gas, nieuwe extractiemethoden voor fossiele brandstoffen over de hele wereld te verkopen en de gasbelangen van Nederland in Rusland te verdedigen, en aan de andere kant te beweren dat we vanwege klimaatverandering af moeten van onze op koolwaterstoffen gebaseerde energievoorziening?

Timmermans roemt de opkomst van schaliegas in de VS op een toon van 'zij hebben het echt begrepen'. De visie die hij neerzet is: fossiel brengt de energierevolutie. En helaas, hij heeft tot nu toe gelijk. Maar er is tegelijkertijd een duurzame-energierevolutie aan de gang. Zonne-energie is een stuk goedkoper geworden — in de meeste toepassingen nog lang niet zo goedkoop als elektriciteit uit kolen, maar een paar jaar geleden was het nog echt onbetaalbaar. Dit komt omdat andere landen — Duitsland, China — veel hebben geïnvesteerd in onderzoek en beleid rondom zonne-energie. Willen we dat deze en andere duurzame

Interventie

energiebronnen echt doorzetten, dan moeten we ophouden met het verheerlijken van hun grootste concurrent (fossiele energie).

Op Timmermans' ministerie wordt gelukkig ook niet alleen aan fossiel gewerkt. Nederland heeft de afgelopen jaren met honderden miljoenen euro's duurzame energie in ontwikkelingslanden op gang geholpen, via eigen programma's, via de Wereldbank en binnenkort mogelijk ook via het door de VN-geleide Green Climate Fund. Deze programma's waren oorspronkelijk bedoeld voor het bestrijden van de energiearmoede in de wereld — die eist volgens de Wereldgezondheidsorganisatie jaarlijks meer slachtoffers dan malaria — maar zijn met het wegebben van de klimaatambities omgetoverd tot klimaatfinancieringsprogramma's waarmee Nederland zegt aan zijn beloftes in de VN-klimaatonderhandelingen te voldoen. Overigens worden de Nederlandse duurzame-energieprogramma's zeer positief beschouwd door de ontwikkelingslanden, onze toekomstige handelspartners.

Minister Ploumen van Buitenlands Handel en Ontwikkelingssamenwerking gaat over de klimaatfinanciering en de duurzame energiepoort van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Op 3 april hield ook zij een toespraak, tijdens een klimaat- en ontwikkelingsconferentie georganiseerd door enkele Nederlandse ngo's (op rijksoverheid.nl zijn alle speeches van bewindspersonen terug te vinden). Haar boodschap was duidelijk: klimaatverandering schaaft iedereen maar vooral de armen, en dat wordt alleen maar erger. Het is onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid om daar iets aan te doen. Gelukkig, zegt Ploumen, neemt dit kabinet zijn verantwoordelijkheid.

Begrijpt u het nog? De wereldwijde en toenemende afhankelijkheid van fossiele brandstoffen wordt door onze minister van Buitenlandse Zaken met nauwelijks verholen bewondering omarmd, terwijl hij de duurzame-energierevolutie negeert. Tegelijkertijd vinden hij en collega Ploumen dat het door diezelfde fossiele brandstoffen veroorzaakte klimaatprobleem met hernieuwde kracht moet worden bestreden. En financieren ze samen duurzame energie in ontwikkelingslanden met als argument een schimmige mix van doelstellingen rondom klimaat en energiearmoede.

Voor de buitenwereld hebben we een verwarrend, opportunistisch en inconsistent energiebeleid. Koopman en dominee combineren kan prima als de belangen parallel lopen, maar niet als ze tegengesteld zijn. Gaan we echt voor die duurzame toekomst waarin Nederland bijdraagt aan een overgang naar een duurzame energievoorziening? Dan moeten we, ook in Nederland, de verleiding van die mooie fossiele brandstoffen weerstaan en juist duurzame energie omarmen. Voor waar we echt niet zonder fossiel kunnen — en dat zal de komende decennia in enkele sectoren nog wel het geval blijven — zal CO₂-opslag moeten worden ingezet; het enige alternatief als we klimaatverandering willen voorkomen is die fossiele brandstoffen in de grond te laten zitten. Dit alles vergt een duidelijke en eenduidige diplomatieke inzet — niet de dubbele tong in Timmermans' lezing.

Tanzania heeft gas gevonden? Prima, help de Tanzanianen het verantwoord te winnen, maar help ze tegelijkertijd met het ontwikkelen van hun potentieel aan duurzame energie. Zodat Tanzania niet het volgende Nigeria wordt, maar ook niet zo opgesloten zit in het fossiele denken als Nederland.

Geloven in democratie, ook in Europa

Door **Aad Burger**

*Jurist, oud-PvdA raadslid in Utrecht, vicevoorzitter
Gewestelijke Adviesgroep Ouderenbeleid Utrecht*

Bastiaan van Apeldoorn schrijft in een boeiend artikel 'Van Rompuy's weg is de onze niet' dat minder EU meer Europa is. Van Rompuy's plannen voor meer Europese integratie zouden de weg wijzen naar het einde van de sociaal-democratie.

Met veel wat Van Apeldoorn noemt kan ik instemmen. Wat ik mis in zijn betoog is dat ook van Balkenendes en Ruttes plannen om maar twee namen te noemen hetzelfde gezegd kan worden. Nergens heb ik bij Van Apeldoorn gelezen dat we als PvdA ons daarom maar uit de Nederlandse staat zouden moeten terugtrekken of moeten proberen op termijn een sociaal-democratisch onafhankelijk bolwerk te vormen in Noordoost-Nederland waar PvdA en andere linkse partijen al jarenlang meer invloed hebben dan in de rest van Nederland.

Als PvdA geloven we in de democratie. Dat betekent dat je de meerderheid probeert te krijgen en zo nodig daartoe coalities vormt met andere partijen om zoveel mogelijk van je programma te verwezenlijken. Binnen de Europese Unie werkt dat niet anders dan binnen Nederland. De besluitvorming verloopt in de EU langs andere wegen, maar ook hier geldt de regel dat het er uiteindelijk om gaat dat je alleen of samen met anderen een meerder-

heid verwerft. Als dat niet lukt ga je in de oppositie of neem je genoegen met een bescheiden rol.

Dat uitgangspunt loslaten zou — om Van Apeldoorns woorden te gebruiken — de weg wijzen naar het einde van de sociaal-democratie. Europa maakt een proces van samenwerking en eenwording door zoals Nederland dat zelf ook heeft meegemaakt. Dat heeft enkele eeuwen geduurd en is nog niet afgelopen; we zijn nog steeds zoekende naar verbeteringen wat betreft onze staatsinrichting. Ook de ontwikkeling van de Europese Unie moet een kans krijgen. Juist ook de internationale sociaal-democratie kan daarbij een grote rol spelen, maar die moeten we dan wel met volle overtuiging en inzet inhoud geven en we moeten onze leden en kiezers daarbij betrekken.

Betere informatie en een duidelijke visie zijn daarbij belangrijk. Nu gebeurt het te vaak dat nationale politici zaken die goed gaan op hun eigen conto schrijven en zaken die voor frictie zorgen aan Brussel wijten. Daarbij verzwijgend dat zijzelf en Brussel samen die zaken hebben voorbereid en goedgekeurd.

Ik begrijp goed dat er een verschil is tussen de eenheidsstaat Nederland en de veel lossere Europese Unie. Maar voor mij is dat verschil bij bovenstaande afweging niet relevant. Van Apeldoorn hanteert voor zijn betoog een format dat te beperkt is en daardoor laat hij aspecten als die ik hier noem buiten beschouwing.

A.L. Snijders

Vuur

In de middag hangt er een kolom rook boven het bos – een wolkenkrabber. Ik zie hem niet want ik kijk niet. Ik ruik hem niet want de lichte bries waait van mij af. Ik hoor wel sirenes in de verte maar die behoren zelfs op het platteland tot de urgenteloze moderniteit. Aan het eind van de avond zie ik op de televisie dat we aan een ramp zijn ontsnapt, het bos was rood van de brandweerwagens, een reusachtige klepelmachine had het vuur geïsoleerd, de wind was zwak. Ik denk aan de bestorming van de Bastille in 1789, het begin van de Nieuwe Tijd, de tijd waarin we leven. Het fort lag in een Parijse woonwijk, maar de meeste inwoners hebben niets gemerkt van de gevechten. Ze lazen de volgende dag in de krant dat de nieuwe tijd was begonnen. Dit is een anekdote die ik graag met enig leedvermaak vertel. Maar nu ik zelf in een soortgelijke positie ben, wil ik toch graag weten waar het vuur het bos heeft vernietigd. Ik fiets hier vaak, maar ik kan het niet vinden. Ik bezoek een boer die dicht bij het vuur woont dan ik, hij is trouwens geen boer meer, hij is beeldhouwer geworden, op het erf staan bronzen beelden op hardhouten sokkels. Hij vertelt dat het vuur ondergronds is gebleven, een ondervuur. De brandgang die tijdens het blussen geklepeld is, kan alleen een ondervuur tegenhouden, een bovenvuur waait er gevoed door de wind moeiteloos overheen. Diep in het bos vind ik de brandgang en de zwarte plekken. Alles wijst op een verstikkende strijd. Een bovenvuur is een schouwspel, een oppervlakkig feest, een bevrijding, een ondervuur bestaat alleen maar uit geniepige oorzaken onder je voeten. Je was er dichtbij maar je merkte niets.

Dit is een land van vuur. Toen ik hier net woonde, heb ik een stukje geschreven met een Latijnse titel.

Loquebantur variis linguis

Na het paasvuur zou de heidense lente beginnen.

En dat was ook werkelijk zo, want terwijl ik te midden van het anonieme boerenfolk de geblakerde plek verliet, hoorde ik een man iets onrustbarends zeggen tegen een andere man. Hij zei: 'Ze hebben hem geslagen, maar er is geen geluid gehoord.' De andere man antwoordde: 'Ja, dat is de lente.' Ik vloekte zacht, niet omdat ik me buitengesloten voelde, maar omdat ik bedrogen werd door de taal die ik toch door en door ken.